

T.C
BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ
AVRUPA BİRLİĞİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ DOKTORA PROGRAMI

TÜRK SAVUNMA SANAYİNİN POLİTİK EKONOMİSİ: DEVLETİ
GERİ GETİRMEK

HAZIRLAYAN
BAHADIR GÜMÜŞ

DOKTORA TEZİ

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. ŞEBNEM OĞUZ

ANKARA-2020

AVRUPA BİRLİĞİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ENSTİTÜSÜ

Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Siyaset Bilimi Doktora Programı çerçevesinde Bahadır Gümüş tarafından hazırlanan bu çalışma, aşağıdaki jüri tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi:/...../.....

Tez Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı-Soyadı, Kurumu)

İmza

Prof. Dr. H. Şebnem Oğuz, Başkent Üniversitesi

.....

Prof. Dr. Menderes Çınar, Başkent Üniversitesi

.....

Prof. Dr. Erol Taymaz, Ortadoğu Teknik Üniversitesi

.....

Doç. Dr. Pınar Bedirhanoglu, Ortadoğu Teknik Üniversitesi

.....

Dr. Öğr. Üyesi Erdem Damar, Başkent Üniversitesi

.....

ONAY

Prof. Dr. Menderes Çınar

Avrupa Birliği ve Uluslararası İlişkiler

Enstitüsü Müdürü

Tarih:/...../.....

BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ
AVRUPA BİRLİĞİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

Tarih: 22/01/2021

Öğrencinin Adı, Soyadı: Bahadır Gümüş

Öğrencinin Numarası: 21610232

Anabilim Dalı: Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

Programı: Siyaset Bilimi Doktora Programı

Danışmanın Unvanı/Adı, Soyadı: Prof. Dr. Şebnem Oğuz

Tez Başlığı: Türk Savunma Sanayinin Politik Ekonomisi: Devleti Geri Getirmek

Yukarıda başlığı belirtilen Doktora tez çalışmamın; Giriş, Ana Bölümler ve Sonuç Bölümünden oluşan, toplam 215 sayfalık kısmına ilişkin, 28/12/2020 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 8'dir. Uygulanan filtrelemeler:

1. Kaynakça hariç
2. Alıntılar hariç
3. Beş (5) kelimedenden daha az örtüşem içeren metin kısımları hariç

“Başkent Üniversitesi Enstitüleri Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Usul ve Esaslarını” inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin ispat edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğu beyan ederim.

Öğrenci İmzası:.....

ONAY

Tarih:22/01/2021

Öğrenci Danışmanı Unvan, Ad, Soyad, İmza:

Prof. Dr. H. Şebnem Oğuz

TEŞEKKÜRLER

Öncelikle lisans eğitimimden bu yana öğrenme nimetinden tekrar tekrar payıma düşeni almamı sağlayan tüm hocalarıma teşekkür etmem gerek. İstekle ancak bilmeden düştüğüm bu yol için, kendi adıma daha iyisini hayal edemezdim. Bununla birlikte bu doktora programını benim için mümkün hale getiren *Prof. Dr. Menderes Çınar*'a ayrıca teşekkür ederim. Lisans eğitimim esnasında politik ekonomi alanı ile tanışmamı sağlayan, beni bu alanda çalışma heveslisi bir öğrenci haline getiren ve desteklerini esirgemeyen tez danışmanım *Prof. Dr. Şebnem Oğuz*'a teşekkürü bir borç bilirim.

Öte yandan iş hayatı ile birlikte doktora çalışmalarımı sürdürmek konusunda gösterdikleri kıymetli destek için amirlerime şükranlarımı sunarım. Ayrıca sağladıkları destek için çalışma arkadaşlarıma da teşekkür ederim.

Elbette bu noktaya gelmemi mümkün kılan ailemin maddi ve manevi desteğidir. Onların desteği ve güveni olmaksızın yol alamazdım. Ne kadar teşekkür etsem az ama güvenlerini boşa çıkarmamış olmayı umuyorum.

Eşim *Melike*, bu yolda en az benim kadar yoruldu ve en az benim kadar fedakârlıkta bulundu. Desteği her zaman koşulsuzdu ve bana benden daha çok güvendi. Hiç şüphesiz onun desteği olmadan bu süreç bir hayal dahi olamazdı. Bir hayale ulaşmamı sağladığı için kendisine nasıl teşekkür edebileceğimi bilemiyorum.

Son olarak oğlum *Ali Janok*'a, birlikte geçireceğimiz zamanlardan feragat ederek bana destek olduğu için çok teşekkür ediyorum.

ÖZET

Savunma sanayinin politik ekonomisinin ihmal edilmiş bir alan olduğunu söylemek güç olsa da savunma sanayi özelinde devlet ile piyasa arasındaki ilişkinin üretim ilişkileri temelinde açıklanmasının bir ihtiyaç olduğu gözlemlenmiştir. Dolayısıyla öncelikli olarak üretim ilişkilerine dair bir değerlendirme yapılarak bu çerçevede içerisinde devletin rolünün açığa çıkarılması gereklilik halini almıştır.

Bu kapsamda küresel üretim ilişkileri ve bu ilişkileri içerisinde devletin rolüne ilişkin Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın esas edinildiği bir çizgi takip edilirken Poulantzas'ın devlet kuramı, kurulan teorik yapının temel harcı olmuştur.

Üretim ilişkileri esas edildiğinde küresel olarak bir hiyerarşinin kurulduğu ve yeniden üretildiği gözlemlenmektedir. Bahsi geçen bu hiyerarşinin kurulmasında ve yeniden üretilmesinde özellikle ABD'nin oynadığı rolü göz ardı etmek mümkün değildir. Bununla birlikte ABD'nin bu "istisnai" durumunu küresel kapitalizm açısından oynadığı rolden ayrı düşünmek gerekmemektedir. Çalışma kapsamında ABD'nin bu niteliğinin ortaya konulması için ise Panitch ve Gindin'den faydalanılmaktadır.

Sonuç olarak bu çalışma ile devlet-piyasa ilişkisinin niteliğinin neticesi olarak savunma sanayinin istisnai bir durum arz etmediği vurgulanmaktadır. Buna ek olarak savunma sanayinin küresel kapitalizmin ihtiyaç duyduğu hiyerarşinin kurulmasına ve yeniden üretilmesine sağladığı katkı dolayısıyla ABD'nin küresel kapitalizm içerisinde rolünün devamı açısından işlevsel olduğu iddia edilmektedir. Ayrıca üretim ilişkileri açısından ele alındığında Türk savunma sanayinin tarihsel olarak, küresel üretim ağına dâhil olduğu böylece tesis edilen hiyerarşinin kurulmasına ve yeniden üretilmesine katkı sağladığı ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Politik Ekonomi, Savunma Sanayi, Türk Savunma Sanayi, Piyasa-Devlet İlişkileri, Üretim İlişkileri

ABSTRACT

Although it is difficult to say that the political economy of the defense industry is a neglected field, it has been observed that there is a need to explain the relationship between the state and the market in the defense industry on the basis of production relations. Therefore, it has become necessary to reveal the role of the state within this framework, primarily by making an evaluation on the relations of production.

In this context, while following a theoretical framework which is based on the Global Production Networks Approach in terms of its approach to global production relations and the role of the state in these relations, this thesis uses Poulantzas's state theory as the building blocks of this framework.

When the production relations are considered, it is observed that a hierarchy is established and reproduced globally. It is not possible to ignore the role played by the USA in the establishment and reproduction of this hierarchy. However, it is not necessary to consider this "exceptional" situation of the USA apart from its role in global capitalism. Within the scope of the study, Panitch and Gindin are used to reveal this character of the USA.

As a result, this study emphasizes that the defense industry is not an exceptional situation as a result of the nature of the state-market relationship. In addition, it is claimed that the defense industry is functional in terms of the continuation of the role of the USA in global capitalism due to its contribution to the establishment and reproduction of the hierarchy that global capitalism needs. In addition, when considered in terms of production relations, it is revealed that the Turkish defense industry has historically been included in the global production network, thus contributing to the establishment and reproduction of the established hierarchy.

Key Words: Political Economy, Defense Industry, Turkish Defense Industry, State-Market Relations, Relations of Production

GİRİŞ

Ateşli silahların keşfi ile insanlık tarihinde önemli bir eşiğin geçildiği aşikârdır. Ancak özellikle 2. Dünya Savaşı ve sonrasında insan topluluklarının silah geliştirme ve silah üretme konusunda kaydettiği mesafe yıkıcı bir etki yaratmıştır. Soğuk Savaş ile birlikte tırmanan silahlanma yarışı, iki süper gücün diğer devletlerden net bir biçimde ayrışmasını beraberinde getirirken insanlığı, tarihte eşi görülmemiş ölçüde yok olma tehlikesi ile karşı karşıya bırakmıştır.

Başkan Eisenhower'ın silah geliştiren ve/veya üretenlere dikkat çektiği konuşmasını ise bir milat olarak kabul etmek mümkündür¹. Çünkü bu konuşmasında Eisenhower, “çabamız, kaynaklarımız ve toplumumuzun yapısı, hükümet konseylerinde askeri sanayi kompleksinin belirsiz etkisine karşı korunmalıdır” demiş ve “yanlış şekilde konumlanmış bu yükselen gücün yıkıcı bir potansiyele sahip” olduğuna dikkat çekerek, meselenin ardındaki toplumsal ilişkileri tartışmaya açmıştır². Diğer bir ifade ile Eisenhower, askeri-sanayi kompleks olarak adlandırdığı “elitler grubu”nun kendi çıkarları doğrultusunda ülkenin kamu politikasını yönlendirmek yönünde eğilim sergilediğine dikkat çekerek uyarılarda bulunmuştur³. Eisenhower'ın konuşmasının milat olarak nitelendirilmesine olanak veren ilk husus silah geliştirme ve üretiminin ardında bir sınıfsallığın yattığını düşündürmesidir. Bununla birlikte öne çıkan ikinci husus da, askeri-sanayi kompleksi nitelemesinin devlet-piyasa ilişkisinin çelişen, çatışan niteliğine dair “yerleşik” kavrayışı sorgulamaya teşvik etmesidir.

Tüm bunların ötesinde Eisenhower'ın konuşmasını, silahların uluslararası siyasete etkisine ilişkin tartışmalara bir virgül koymak ve meseleyi üretim ilişkileri temelinde bir değerlendirmeye tabi tutmak yönünde sevk edici olarak nitelendirmek mümkündür. Üretim

¹ Dwight D. Eisenhower. *Military-Industrial Complex Speech*, 1961. (erişildi: Temmuz 13, 2020).

² a.g.e.

³ a.g.e.

ilişkileri esas alındığında karşılaşılan ilk gündem maddesi, üretim ilişkilerinin açığa çıkarılmasına imkân verecek aracı bulmaktır. Bu çalışma kapsamında Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı, üretim ilişkilerinin açığa çıkarılması daha doğru bir ifade ile savunma sanayi sektörünün işleyişinin analiz edilmesi için başvurulacak araçtır. Üretim sürecini çok aktörlü bir süreç olarak değerlendiren Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı, devleti bu aktörlerden biri olarak ele alması sebebiyle öne çıkmaktadır.

Savunma sanayinin, en azından bu çalışma kapsamında ele alındığı şekilde ürettiği ürünün müşterisi devletlerdir. Bununla birlikte savunma sanayi söz konusu olduğunda devletlerin müşteri olma halini aşacak şekilde faaliyetlerde bulunduğu gözlemlenmektedir. Bu noktadan hareketle Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın devleti üretim ağının parçası olarak görmek suretiyle önemli bir imkân sağladığı açıktır. Ancak deyim yerindeyse Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı, devletin bahsi geçen rolüne ilişkin teorik bir çerçeve çizmeye girişmemiştir.

Hâlbuki devletin üretim sürecinde üstlendiği rol ya da rollerin bir kaide mi olduğu yoksa sadece belirli bir sektöre özgü olmak sebebiyle istisna mı olduğu ortaya konulmalıdır. Bu bağlamda “hakim” paradigma olarak kabul gören neo-liberal yaklaşımın devlet-piyasa ilişkisine dair vaaz ettikleri sorgulanmaya muhtaçtır. İlgili sorgulama kaçınılmaz olarak Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın bıraktığı teorik boşluğu doldurmak anlamına gelecektir. Çalışma kapsamında bu boşluk Poulantzas'ın düşünceleri doğrultusunda doldurulmakta ve devletin üretim sürecinde üstlendiği rolün kapitalizmin talep ettiği devlet-piyasa ilişkisinin neticesi olduğu savunulmaktadır.

Başa dönmek gerekirse savunma sanayi-devlet ilişkisinin istisnai bir yanı bulunmadığı aksine sektör ile devlet arasındaki “uyumun” kapitalizmin doğrudan sonucu olduğu iddia edilmektedir.

Dolayısıyla bu çalışmanın, teorik olarak üç ana eksen üzerine oturduğunu söylenebilir. Bunlardan ilki üretim ilişkilerinin analiz edilmesi bağlamında Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı, ikincisi “yerleşik” devlet-piyasa ilişkisinin Poulantzas’a referansla sorgulanması ve son olarak savunma sanayinin küresel kapitalizmin dayattığı şartlar altında faaliyet gösterdiği kabulüne binaen Panitch ve Gindin’e⁴ referansla da ABD’nin küresel sermaye birikiminin devamı açısından istisnai bir rol teşkil ettiğinin ortaya konulmasıdır.

Birinci bölümün esasını yukarıdaki şekilde özetlemek mümkündür. İkinci bölüm ise bu teorik çerçevenin savunma sanayi bağlamına uygulanmasını içermektedir. Böylece ikinci bölüm, yukarıdaki teorik esasa uygun olarak savunma sanayinin “mimarisinin” açığa çıkarılma çabasını dışa vurumudur. Bu kapsamda öne çıkan nokta savunma sanayinin ürettiği değere ilişkin tartışmalara dâhil olunması ve netice itibariyle savunma sanayinin artı-değer ürettiğinin iddia edilmesidir. İlgili iddia dâhilinde değer yaratılmasının, yükseltilmesinin ve ele geçirilmesinin aktörlerin gücü ile doğru orantılı olduğu gösterilirken bunun da en temelde aktörlerin gömülü buldukları çevre tarafından şekillendirildiği vurgulanmaktadır. İkinci bölüme ilişkin altı çizilmesi gereken son hususun literatürde bulunan savunma sanayine sahip olmanın kendiliğinden güç, prestij ya da refah sağlayacağı iddiasının sorunlu olduğudur.

Üçüncü bölüm, kendinden önceki bölümlerin Türkiye bağlamındaki iz düşümü olmakla birlikte tezin ana çalışma alanıdır. Bu bağlamda öncelikli iddia Türk savunma sanayinin ürettiği değer de artı-değer olduğudur. Bununla birlikte Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı’nın sağladığı çerçeve uyarınca Türk savunma sanayinin farklı rantlar vasıtasıyla değer yaratma kapasitesi ve/veya kabiliyeti irdelenmektedir. Bunu takiben değer

⁴ Leo Panitch, ve Sam Gindin. *Küresel Kapitalizmin Oluşturulması: Amerikan İmparatorluğunun Siyasal İktisado*. İstanbul: Yordam Kitap, 2019.

yükseltilmesi ve değerin ele geçirilmesi başlıkları altında Türk savunma sanayi masaya yatırılmaktadır. Burada değerin ele geçirilmesine bir parantez açıldığı da vurgulanmalıdır. Çünkü değerin ele geçirilmesi birikim rejimi ve uluslararası iş bölümü ile baęlıdır⁵. Dolayısıyla burada Türk savunma sanayinin sınıfsal arka planına ilişkin bir analize yer verilmeye çalışılmıştır ki böylece Türk savunma sanayinin ABD'nin istisnai pozisyonunu nasıl pekiştirdiğinin açıklanmasına giden yolun taşları döşenmiştir.

Küresel sermaye birikiminin sreğenliğinin garanti altına alınması için istisnai bir rol oynayan ABD, pozisyonunun devamı için uluslararası iş bölümü ve hiyerarşinin devamlı Şekilde yeniden üretilmesine ihtiyaç duymaktadır. Savunma sanayi bahsi geçen “devamlı yeniden üretim” önemli araçlarından biridir. Türk savunma sanayi, savunma sanayi üretim ağının bir parçası olarak küresel kapitalizm açısından istisnai rolünü devam ettirmek durumunda olan ABD'nin, savunma sanayi özelinde tesis ettiği istisnai pozisyona bağımlı haldedir zira ABD'nin istisnai rolünün esası kurduğu bu bağımlılık ilişkidir.

Öte taraftan Türk savunma sanayinin ABD'nin istisnai rolünü pekiştirdiği iddiası, Türk savunma sanayinin sınıfsallığına dayandırılmaktadır. Bu bağlamda toplumsal rıza üretmeye yönelik işlevsel olan araçlara değinilmekte ve üretilen rızanın ortaya çıkarılan “fayda” ve bu “faydayı elde edenleri” nasıl meşrulaştırdığı tartışılmaktadır. En nihayetinde de bu alışma, Türk savunma sanayinin politik ekonomisine dair bir analiz önerisidir.

⁵ Jeffrey Henderson, Peter Dicken, Martin Hess, Neil Coe, ve Henry W.C. Yeung. “Global Production Networks and The Analysis of Economic Development.” *Review of International Political Economy*, 2002.

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜRLER	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vii
GİRİŞ	ix
İÇİNDEKİLER	xiii
KISALTMALAR	xv
1. BÖLÜM: TEORİK ÇERÇEVE	1
1.1. Yöntem ve Kaynakça	2
1.2. Literatürde Savunma Sanayi	5
2. Küresel Üretim Ağları.....	15
2.1. Küresel Üretim Ağlarında Değer	28
2.2. Küresel Üretim Ağlarında Güç.....	32
2.3. Küresel Üretim Ağlarında Gömülülük.....	34
3. Küresel Kapitalizmde Devletin Rolü	36
3.1. Neoliberal Devlet-Piyasa İlişkisi.....	38
3.2. Kurumsalçı Devlet-Piyasa İlişkisi.....	45
3.3. Çözüm Olarak Poulantzas'ın Devlet Kuramı	55
4. ABD'nin İstisnai Rolü.....	61
5. Sonuç.....	67
2. BÖLÜM: SAVUNMA SANAYİ-DEVLET İLİŞKİSİNİN TANIMLANMASI	69
1. Bir Küresel Üretim Ağı Olarak Savunma Sanayi	69
1.1. Savunma Sanayi'nde Değer	69
1.2. Savunma Sanayi'nde Güç	95
1.3. Savunma Sanayi'nde Gömülülük.....	103
2. Küresel Kapitalizmde Savunma Sanayi	110
2.1. Savunma Sanayi-Devlet İlişkisi	111
2.2. Savunma Sanayi ve ABD'nin İstisnai Rolü	114

3. Sonuç.....	120
3. BÖLÜM: TÜRK SAVUNMA SANAYİ'NİN POLİTİK EKONOMİSİ.....	122
1. Küresel Üretim Ağı'nın Bir Parçası Olarak Türk Savunma Sanayi.....	122
1.1. Türk Savunma Sanayi'nde Değer.....	123
1.2. Türk Savunma Sanayi'nde Güç.....	144
1.3. Türk Savunma Sanayi'nde Gömülülük	151
2. Küresel Kapitalizmde Türk Savunma Sanayi	158
2.1. Bir Kaide Olarak İstisnai Olana Bağımlılık	159
2.2. İstisnai Olanın Pozisyonunu Pekiştirmek.....	162
3. Sonuç.....	165
SONUÇ.....	167
KAYNAKÇA	171

KISALTMALAR

AIA	Aerosapce Industries Association
ASD	Aerospace and Defense Industries Association of European
BASDEC	Bursa Uzay, Havacılık ve Savunma Kümelenmesi
SIPRI	Stockholm Peace Research Institute
DEİK	Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu
DSCA	Defense Security Cooperation Agency
EAR	Export Administration Regulations
ECLA	The Economic Commission for Latin America
ESAC	Eskişehir Havacılık Kümelenmesi
EYDEP	Endüstriyel Yetkinlik Değerlendirme ve Destekleme Programı
FMF	Foreign Military Financing
FMS	Foreign Military Sales
HUKD	İzmir Havacılık ve Uzay Kümelenmesi
ICDDA	International Cooperation Days in Defence&Aerospace
IMF	International Monetary Fund
ISS	European Union Institute for Security Studies
IISS	International Institute for Strategic Studies
ITAR	International Traffic in Arms Regulations
KOSGEB	Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi
Başkanlığı	
MTCR	Missile Technology Control Regime
NATO	North Atlantic Treaty Organisation
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development
OSSA	Ostim Savunma ve Havacılık Kümelenmesi
SAHA	İstanbul Savunma, Havacılık ve Uzay Kümelenmesi
SASAD	Savunma ve Havacılık Sanayii İmalatçıları Derneği
SEDEC	Security and Defence Conference
SSDF	Savunma Sanayi Destekleme Fonu
SSB	Savunma Sanayi Başkanlığı
SSİ	Savunma ve Havacılık Sanai İhracatçıları Birliği
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TSKGV	Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı
TSSK	Teknokent Savunma Sanayii Kümelenmesi

1. BÖLÜM: TEORİK ÇERÇEVE

Savunma sanayi-devlet ilişkisinin ortaya konulması ve/veya bahsi geçen ilişkinin kavranabilmesi için piyasa ile devleti karşı karşıya konumlandıran yaklaşımların aşılması elzem görünmektedir. Zira savunma sanayi söz konusu olduğunda devletin talebi yaratan, sektörü düzenleyen, denetleyen ve arzı sağlayan olmak suretiyle farklı roller üstlendiği görülmektedir.

Bu noktada savunma sanayi-devlet ilişkisinin teşhis edilmesi için öne çıkan hususlardan biri; kapitalizm içerisinde savunma sanayi sektörünün ifade ettiği anlamı tanımlama ihtiyacıdır. Burada liberal, realist ve Marksist olmak üzere üç ana eksenle savunma sanayi sektörünün kapitalist sistem içerisindeki yerinin analiz edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bahsi geçen her bir eksenin sınırlılıkları bulunduğunu dolayısıyla daha açıklayıcı bir çerçeve çizmenin elzem olduğunu not etmek gereklidir. ABD'nin küresel kapitalizm ve savunma sanayi sektörü için ihtiva ettiği önemi açığa çıkarmak ise daha açıklayıcı bir çerçeve ortaya koymak yolunda atılması gereken ilk adımlardan biridir. Bu noktada çalışma, Panitch ve Gindin'in⁶ oluşturduğu geleneği takip edecektir

Teorik çerçevenin oluşturulması açısından önem arz eden bir diğer nokta; sektör vasıtasıyla inşa edilen bağımlılığın açığa çıkarılması gerekliliğidir. Bu bağlamda Bağımlılık Okulu, uygun bir referans noktası olarak belirmesine karşın üretim sürecinde küresel ölçekte yaşanan dönüşümleri ihmal etmesi sebebiyle sektör özelinde inşa edilmiş bulunan bağımlılığı anlamak açısından yetersiz kalmaktadır. Bu sebeple üretim süreçlerinin analiz edilmesi için uygun bir araç olarak değerlendirilebilecek Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı bu çalışmanın teorik çerçevesinin ana zeminini oluşturmaktadır. İlgili yaklaşımın üretim

⁶ Panitch ve Gindin, *Küresel Kapitalizmin Oluşturulması*, 2019.

süreçlerinde aktör çeşitliliğini vurgulaması, diğer bir ifade ile üretim sürecinde özellikle devlete yer açması yerleşik bulunan devlet-piyasa karşılığının sorgulanmasına imkân vermesi açısından ayrıca kıymetlidir. Ancak bu noktada ihtiyaç duyulan; üretim ağları içerisinde faaliyet gösteren aktörlerden biri olan devletin rolünün tanımlanmasıdır. Bu bağlamda liberal devlet teorisinin kurgusu gereği işlevsiz kaldığını belirtmek olanaklıdır. Bununla birlikte kurumsalcı devlet teorisinin de benzer şekilde siyaset-ekonomi ayrılığı üzerine kurulmuş olması nedeniyle açıklayıcı olamayacağı ortadadır. Nihai olarak Poulantzas'ın kurguladığı devlet teorisinin bir üretim ağı olarak savunma sanayi içerisinde devletin rolünü açıklamak bakımından elverişli olduğu değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak çalışmanın teorik çerçevesi Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı, Poulantzas'ın devlet teorisi ve Panitch ile Gindin'in ABD ve ABD'nin hem kapitalist sistemde hem de savunma sanayi özelinde oynadığı role dair argümanları üzerine kurulmuştur.

1.1. Yöntem ve Kaynakça

Gerek teorik çerçeve oluşturulurken gerekse de savunma sanayinin yapısı, aktörleri, aktörler arasındaki güç ilişkileri ortaya konulurken literatürden kaçınılmaz olarak faydalanma durumu söz konusudur. Bu nedenle çalışmanın yöntem olarak ana ayağı literatür taramasıdır.

Savunma sanayi söz konusu olduğunda veri toplamak sektörün arkasına gizlendiği gizlilik paravanı nedeniyle oldukça zordur. Bununla birlikte savunma sanayini konumlandırmayı amaçlayan bir çalışmanın kaçınılmaz olarak rakamsal veriye ihtiyaç duyacağı açıktır. Bu çalışma kapsamında ilgili ihtiyacın önemli bir bölümü ABD merkezli resmi ve sivil kurum/kuruluşların sektöre ilişkin yıllık bazda paylaştığı verilerden karşılanacaktır. Önde gelen resmi kaynakların başında ise ABD Savunma Bakanlığı'na bağlı Savunma Güvenlik İşbirliği Ajansı'nın (Defense Security Cooperation Agency) silah ticaretine ilişkin paylaştığı

veriler gelmektedir⁷. Ek olarak bu çalışmanın besleneceği bir diğer kaynak yine ABD’de faaliyet gösteren “Aerospace Industries Association” (AIA) adlı birliktir. Sektör aktörlerinin üye olduğu sivil bir kuruluş olan AIA, her yıl savunma sanayine ilişkin güncel verileri kamuoyu ile paylaşmaktadır. Son olarak ABD söz konusu olduğunda öne çıkan kaynaklardan bir diğeri kongreye sunulan raporlardır. Bu raporlar vasıtasıyla sektördeki aktörlerin yanı sıra ülkelerin arasındaki ilişkiye ilişkin bilgi edinmek olanaklı hale gelmektedir.

Avrupa Havacılık ve Savunma Endüstrisi Birliği (Aerospace and Defence Industries Association of Europe, ASD) ise Avrupa’da sektör aktörlerinin üye olduğu önde gelen sektörün önde gelen sivil toplum kuruluşlarının başında gelmektedir. ASD de sektöre ilişkin verileri her yıl kamuoyu ile paylaşmaktadır. Avrupa söz konusu olduğunda çalışmaları ile dikkat çeken bir diğer kuruluş Avrupa Birliği Güvenlik Çalışmalar Enstitüsü’dür (European Union Institute for Security Studies,ISS). Kuruluşun yayınları sadece sınırlı olmamakla beraber Avrupa’nın ticaret ortaklarına ilişkin hazırladığı bilgilendirici raporlar ile öne çıkmaktadır.

Türkiye özelinde ise tezin veri konusunda faydalanacağı en önemli kaynak Savunma ve Havacılık Sanayi İmalatçıları Derneği’dir (SASAD). SASAD, Türk Savunma Sanayi’ne ilişkin verileri her yıl düzenli olarak kamuoyuna sunmaktadır. Tüm bu kurum ve kuruluşların avantajı kamuoyu ile paylaştıkları verileri ilk elden, doğrudan üyelerinden toplamaları ve kamuoyuna aktarmalarıdır. SASAD’ın her sene yayımladığı raporlarda savunma ve havacılık sektörünün bir bütün olarak ele aldındığı dolayısıyla havacılık sektörünün sivil satışlarını kapsadığı belirtilmelidir. Ancak bu çalışma kapsamında yalnızca savunma

⁷ Defense Security Cooperation Agency (DSCA) ABD Savunma Bakanlığı’na bağlı olarak başta dış askeri satışlar (Foreign Military Sales) ile dış askeri finans (Foreign Military Finance) olmak üzere insani yardım gibi konularda sorumlu kuruluş olarak faaliyet göstermektedir.

sektörüne ilişkin verilere odaklanılmıştır. Ek olarak Savunma Sanayi Başkanlığı (SSB) tarafından yayınlanan stratejik planların ve raporların kaynak olarak benimsendiği belirtilmelidir. Ayrıca TOBB Türkiye Savunma Sanayi Sektör Meclisi tarafından hazırlanan performans raporlarının sektörün görünümüne ilişkin önemli veriler sunduğu ve bu çalışma için referans kaynaklarından biri olduğu vurgulanmalıdır. Son olarak savunma sanayi şirketlerinin faaliyetlerini içeren ve şirketler tarafından yayınlanan dergilere, faaliyet raporlarına başvurulmuştur ancak Türkiye özelinde savunma sanayi şirketlerinin hepsinin halka açık olmaması nedeniyle düzenli olarak finansal rapor yayınlayan şirketlerin de sınırlı olduğu belirtilmelidir.

Ayrıca sektöre ilişkin analizlerin tamamının yararlandığı kaynak “Stockholm International Peace Research Institute”nin (SIPRI) rakamsal veri ihtiyacının önemli bir bölümünü karşılayabilecek kapasitede olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Öte taraftan Defense News adlı haber sitesini, önde gelen savunma sanayi şirketlerinin satış rakamlarının her yıl düzenli olarak paylaşılmasının yanı sıra sektör gündeminin takip edilmesi açısından da verimli bir kaynak olarak nitelemek mümkündür. Ayrıca silahlı kuvvetlerin envanterleri, tedarik planları, tedarik için ayırdıkları bütçeleri anlamında Jane’s ve Military Balance adlı kaynaklara başvurulmuştur. Netice itibariyle bu araştırma, sektöre ilişkin veri toplanması anlamında ikincil kaynaklara bağımlı durumdadır ki bu, çalışmanın önemli kısıtlarının başında gelmektedir.

Öte yandan sektörün ihtiva ettiği gizlilik nedeniyle hem sektörde uzun yıllar çalışmış hem de düşünsel ürünler ortaya koymuş isimlerle mülakat gerçekleştirmek mümkün olmamakla birlikte ilgili kişilerin verdiği röportajlardan faydalanılmıştır.

1.2. Literatürde Savunma Sanayi

Savunma sanayi-devlet ilişkisini teşhis etmek söz konusu olduğunda savunma sanayinin küresel kapitalizm koşulları içerisinde ifade ettiği anlamı ortaya koymak kaçınılmaz bir hal almaktadır. Bu bağlamda savunma sanayinin küresel kapitalizm koşulları içerisinde ifade ettiği anlamın yarattığı değere denk düştüğünü belirtmek olanaklıdır. Daha önce değinildiği üzere savunma sanayinin yarattığı değere ilişkin yaklaşımları literatüre referans ile realist, liberal ve Marksist yaklaşımlar olmak üzere üç ana başlık altında toplamak mümkün gözükmemektedir.

Bunlardan ilki liberal olarak nitelendirilebilecek küreselleşmeyi ana eksen kabul ederek savunma sanayi şirketlerinin dünyaya yayılması neticesinde şirketlerin öneminin artacağı ve bu süreçte devletlerin etkisinin azalacağı varsayımına dayanan yaklaşımdır⁸. Bununla birlikte savunma sanayi özelinde küreselleşmenin gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkelerin lehine, gelişmiş ülkelerin ise aleyhine işlediği, işleyeceği değerlendirilmektedir⁹. Bu çerçevede savunma sanayinin yarattığı değer küreselleşme ile birlikte değerlendirildiği dolayısıyla devlet-piyasa ilişkisini ikincisinin lehine dönüştürdüğü görülmektedir. Buna ek olarak savunma sanayinin yarattığı ya da yaratacağı değer yine küreselleşmeye katkı ön

⁸ Ian Anthony. "The Third-Tier Countries: Production of Major Weapons." *Arms Industry Limited* içinde, yazan Herbert Wulf, Oxford: Oxford University Press, 1993; Richard A. Bitzinger. "The Globalization of The Arms Industry: The Next Proliferation Challenge." *International Security*, 1994; Richard A. Bitzinger. *Towards A Brave New Arms Industry*, New York: Routledge, 2003, s.73; Stephen Brooks. *Producing Security: Multinational Corporations, Globalization, and The Changing Calculus of Conflict*. Princeton: Princeton University Press, 2005; Marc R. Devore. "Defying Convergence: Globalisation and Varieties of Defence-Industrial Capitalism." *New Political Economy*, 2015; Keith Hartley. "Defence Industrial Policy in a Military Alliance." *Journal of Peace Research*, 2006; Keith Hartley, ve Todd Sandler. "The Future of The Defence Firms." *Kyklos*, 2003; Keith Hayward. "The Globalisation of Defence Industries." *Survival*, 2001; Anne Markusen. "The Rise of World Weapons." *Foreign Policy*, 1999; Robert M. Rosh. "Third World Arms Production and The Evolving Interstate System." *Journal of Conflict Resolution*, 1990.

⁹ Carol Evans. "Reapprising Third-World Arms Production." *Survival*, 1986; Jacques S. Gansler. *The Defense Industry*. Cambridge: MIT Press, 1982.

kabulüne uygun olarak gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkeler için kalkınma anlamına geldiği anlaşılmaktadır.

Savunma sanayinin yarattığı değere ilişkin cevap oluşturduğu değerlendirilen ikinci yaklaşımın meseleye realist bir perspektiften yaklaştığı görülmektedir. Bu kapsamda savunma sanayinin alternatif bir dış politika aracı olma, ülkenin güvenliğinin tesisi, refah ya da prestij sağlama anlamında değer yarattığı iddiası hakimdir¹⁰. Benzer şekilde savunma sanayinin devletlerin gücünün esasını teşkil eden unsurlardan olması dolayısıyla değer yarattığını kabul eden yaklaşımların varlığı da söz konusudur¹¹. Toparlamak gerekirse ilgili yaklaşımların tamamının savunma sanayinin yarattığı değeri devletin gücüne katkısı anlamında ele aldığı açıkça görülmektedir.

Savunma sanayinin yarattığı değeri tartışan üçüncü yaklaşımı Marksizm çerçevesi içerisinde değerlendirmek mümkündür. Bununla birlikte Marksizm çerçevesi içerisinde kalarak üç farklı yaklaşımın geliştirildiği gözlemlenmektedir.

Bu yaklaşımlardan ilki savunma sanayinin yarattığı bağımlılıktan hareketle sektörün nihayetinde bir bütün olarak ABD hegemonyasının yeniden üretilmesi için çalıştığı iddiasını taşımaktadır¹². Bu yaklaşımın temelde ABD'nin sektördeki baskın konumundan hareket ettiği değerlendirilmektedir. Kısacası bu yaklaşım savunma sanayinin ürettiği değeri

¹⁰ Hüseyin Bağcı, ve Çağlar Kurç. "Turkey's Strategic Choice: Buy or Make Weapons?" *Defence Studies*, 2017; Gansler, *The Defense Industry*, s.25; Keith Krause. *Arms and The State: Patterns of Military Production and Trade*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992; Arda Mevlütoğlu. *Silahlar ve Tereyağ, Bölüm 21: Türk Savunma Sanayii Nereden Nereye? (podcast)*, 2020. (erişildi: Ağustos 14, 2020).

¹¹ Richard A. Bitzinger, *Towards A Brave*, s.15; Krause, *Arms and The State*, s.2.

¹² Jonathan Caverley. "United States Hegemony and The New Economics of Defense." *Security Studies*, 2007; Stephanie G. Neuman. "Power, Influence and Hierarchy: Defence Industries in A Unipolar World." *Defence and Peace Economics*, 2010; Paul Sweezy, ve Paul Baran. *Monopoly Capital*. New York: Monthly Review Press, 1966.

ABD'ye olan bağımlılık olarak görürken nihayetinde yaratılan bu değer ABD'nin sektör özelindeki konumundan kaynaklandığını ve bu konumu pekiştirdiğini iddia etmektedir.

İkinci yaklaşım savunma sanayinin yarattığı değeri bir grup askeri-sanayi elit ile ilişkilendirerek açıklar. Buna göre savunma sanayinin ürettiği değer, askeri-sivil bürokratlar ile savunma sanayi şirket yöneticilerinden/sahiplerinden oluşan bir grubun iktidarını sağlar ve yeniden üretir¹³. Benzer şekilde küresel neoliberal-militarizm yaklaşımı da askeri ve sivil bürokratlar ile özel şirket yöneticilerinden/sahiplerinden oluşan bir grup elitin küresel neoliberalizmin devamı için savunma sanayini kullandığını varsaymaktadır¹⁴. Burada bir nokta koyup özetlemek gerekirse bahse konu olan araştırmaların savunma sanayinin belirli bir elit grubunun çıkarlarının tesis edilmesi ve yeniden üretilmesi anlamında değer yarattığını iddia ettiğini söylemek olanaklı gözükmektedir.

Son olarak savunma sanayinin kapitalizmin devamını sağlamak anlamında değer ürettiğini belirten yaklaşımlara değinmek yerinde olacaktır. Bu kapsamda askeri Keynesyenizm ile savaş ekonomisi yaklaşımlarının ön plana çıktığı görülmektedir. Bu kapsamda üçüncü yaklaşımın, askeri Keynesyenizm'in temel mantığının ekonomik daralma ya da durgunluk döneminde ilgili sürecin atlatılması için askeri harcamaların en uygun yöntem olduğu fikrine dayandığı görülmektedir¹⁵. Böylece azalan tüketici talebinin artan askeri harcamalar

¹³ James M. Cypher. "From Military Keynesianism to Global-Neoliberal Militarism." *Monthly Review*, 2007; John B. Foster, Hannah Holleman, ve Robert W. McChesney. "The U.S. Imperial Triangle and Military Spending." *Monthly Review*, 2008; Michal Kalecki. *The Last Phase in The Transformation of Capitalism*. New York: Monthly Review Press, 1972; C. Wright Mills. *Power Elite*. New York: Oxford University Press, 1956; Charles C. Moskos. "The Concept of The Military Industrial Complex: Radical Critique or Liberal Bogey?" *Social Problems*, 1974.

¹⁴ a.g.e

¹⁵ James M. Cypher. "Military Production and Capital Accumulation: A Comment." *Journal of Post Keynesian Economics*, 1987; Kalecki, *The Last Phase*, 1972; Massimo Pivetti. "Military Spending as A Burden On Growth: An Underconsumptionist Critique." *Cambridge Journal of Economics*, 1992.

vasıtasıyla tanzim edilebileceği ve ekonominin içinde bulunduğu daralma ya da durgunluk döneminden çıkarılabileceği savunusu bu yaklaşımın esasını teşkil etmektedir¹⁶.

Öte yandan savaş ekonomisi yaklaşımının bir bütün olmadığı görülmektedir. Öncelikle Melman, savunma sanayinin varlığının, ABD’de siyasetçiler ve kurumlar tarafından var edilen, daimi bir savaş ekonomisinin ABD’nin refahının esasını oluşturduğuna yönelik ideolojiden kaynaklandığı ileri sürmektedir¹⁷. Melman’dan farklı olarak Cliff¹⁸, Kidron¹⁹, Qakes²⁰, Vance²¹ ile Baran ve Sweezy²² ise kapitalizmin karşılaştığı bir dizi sorunun artan kamu harcaması yoluyla bertaraf edilebileceğine dikkat çekerek süregelen hale getirilen ya da getirilecek savunma harcamalarının, kapitalist ekonominin sürdürülmesine imkân sağladığına dikkat çekmektedir.

Nihai olarak her iki yaklaşımın da savunma sanayinin kamu harcamalarındaki artışı meşru bir zemine çektiği, çekeceği böylece de kapitalizmin krizlerine çözüm olarak değer ürettiği iddiası varsayımına dayandığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Bu noktadan savunma sanayine bakıldığında ele alınan görüşlerin tamamının savunma sanayine istisna muamelesi yaptığını söylemek pekâlâ mümkündür. Bu istisna muamelesinin esasen savunma sanayi şirketlerinin kapitalizm içerisinde faaliyet gösterdiği bu sebeple kapitalizmin işleyiş mantığından bağımsız olamayacağı gerçeğinin görmezden gelinmesinden kaynaklandığı açıktır. Dolayısıyla savunma sanayinin değer yaratma anlamında kapitalizm içerisinde istisna olmadığına açığa çıkarılmasının esas mesele olduğu

¹⁶ Cypher, “Military Production”, 1987; Kalecki, *The Last Phase*, 1972; Pivetti, “Military Spending”, 1992.

¹⁷ Seymour Melman. *The Permanent War Economy: American Capitalism in Decline*. Simon&Schuster, 1974.

¹⁸ Cliff, “Perspective of The Permanent”, 1957.

¹⁹ Michael Kidron. “A Permanent Arms Economy.” *International Socialism*, 1967.

²⁰ Walter J. Qakes. “Toward A Permanent War Economy?” *Politics*, 1944.

²¹ T.N. Vance. “The Permanent War Economy Part I: Its Basic Characteristics.” *New International*, 1951; T.N.

Vance. “The Permanent War Economy Part II: Declining Standards of Living.” *New International*, 1951; T.N.

Vance. “The Permanent War Economy Part III: Increasing State Intervention.” *New International*, 1951; T.N.

Vance. “The Permanent War Economy Part V: Some Significant Trends.” *New International*, 1951.

²² Sweezy ve Baran, *Monopoly Capital*, 1966.

vurgulanmalıdır. Buradan hareketle üzerinde durulması gereken esas husus; savunma sanayi-devlet ilişkisinin kapitalizmin talep ettiği yönde şekillendiği ya da şekilleneceğidir.

Savunma sanayi özelinde devletin hem talebi yaratan hem de arzı sağlayan bir aktör olabildiği düşünüldüğünde devlete tali bir rol biçerek sektörü, sektöre has üretim süreçlerini anlamak olanaklı gözükmemektedir. Dolayısıyla üretim sürecini ağ şeklinde tasvir eden ve devleti bu ağ içindeki aktörlerden biri olarak tanımlayarak üretim sürecinde devlete alan açan Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın savunma sanayi sektörünü anlamak yolunda önemli bir avantaj sağlayacağını söylemek olanaklıdır. Devlete yer açan üretim sürecinin çok aktörlü olduğu savunusu aynı zamanda sektöre özgü olarak gelişmiş, sektöre yön veren uygulamaların, uluslararası düzenlemelerin üretim sürecini ele alırken analize dâhil edilmesi gerektiği görüşünü beraberinde getirmiştir. Bu nedendir ki savunma sanayi sektöründe genel bir kaide haline gelmiş offset uygulamalarını, neredeyse tüm ülkelerin uyguladığı ancak ABD'nin önemli ölçüde araçsallaştırdığı ihraç izinlerinin üretimi, üretim süreçlerini nasıl etkilediğini anlamak olanaklı hale gelmektedir.

Öte yandan değer kavramını alt başlıklara ayırarak değer yaratımının zorunlu olarak değer ele geçirilmesi anlamına gelmeyeceğinin ifade edilmesi, değer geliştirilmesinin değer yaratmakla doğrudan alakası olmamakla birlikte gerçekleştirildiği bölgenin kalkınmasına ya da refah elde etmesine imkân sağlayabileceği gibi tespitler savunma sanayi sektörü özelinde inşa edilmiş hiyerarşinin aydınlatılması için ayrıca kıymetlidir. Ayrıca Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı tarafından önerilen çerçeveye sektör özelindeki hiyerarşinin üretim esasına göre nasıl şekillendiğini ve savunma sanayinin ürettiği refahın neden bazı bölgelerde toplandığını anlamak olası hale gelmiştir.

Savunma sanayi sektörüne bakıldığında öne çıkan noktalardan biri de savunma sanayi sektörünün devletler için farklı anlamlar ifade etmesidir. Sektörde devletin sahip olduğu

şirketlerin bulunması, ilgili şirketlerin hükümet politikalarına paralel şekilde üretim, planlama ve hatta satış faaliyetleri gerçekleştirmesi gibi durumlarla karşılaşmaktadır. Yani savunma sanayine bakıldığında şirketlerin sahipliği, sektörün düzenlenmesi, devletler tarafından sektöre atfedilen önem konularında sektör genelinde bir standart bulunduğunu söylemek olanaklı olmamakla birlikte bu standart olmama durumu açıklanmaya muhtaçtır. Bu noktada çevresel faktörlerin ele alınması anlamına gelen gömülülük kavramının savunma sanayinin bu niteliğini aydınlatmak için işlevsel olacağı düşünülmektedir.

Çevresel faktörlerin gücü etkilediği gücün ise değer yaratımı, değerlerin ele geçirilmesi ve değerlerin geliştirilmesi gibi hususlarda belirleyici olduğu savunusu sektör özelinde inşa edilmiş hiyerarşinin kavranmasını ve bu hiyerarşide devletin rolünün tespit edilmesini olanaklı kılmaktadır. Zira bu yolla üretim süreci, şirketlerin odak noktasında olduğu ve yalnızca sürece dâhil şirketlerin arasındaki güç ilişkileri neticesinde şekillenen bir süreç olmaktan çıkarılmakta üretim ağına farklı aktörlerin dâhil olabileceği ve bu aktörlerin her birinin değişen oranda güce sahip olabileceği, bunun da zaman içerisinde değişebileceği ortaya konulmaktadır. Burada önemle vurgulanması gereken hususlardan biri de çevresel faktörler yaklaşımı ve bunun güç dağılımı üzerindeki etkisinin analize dâhil edilmesi ile savunma sanayinin küresel kapitalizm içerisindeki yerinin açığa çıkarılmasına da imkân sağlanmasıdır.

Tüm bunlar ışığında savunma sanayi sektörü vesilesiyle küresel çapta kurulan hiyerarşi ve bağımlılık meselesi çalışmanın gündemlerinden biri olarak belirmektedir. Bu anlamda küresel çapta kurulan hiyerarşi ve bağımlılık ilişkilerini anlamak için ilk önce akla Bağımlılık Okulu'nun önermelerinin geldiğini belirtmek olanaklıdır. Ancak bu çalışma kapsamında Bağımlılık Okulu yerine Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı benimsenmiştir. Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın benimsenmesinin ardındaki esas neden ise; içerisinde

farklı fraksiyonlar olmasına karşın en temelde Bağımlılık Okulu'nun yalnızca mübadele ilişkilerine odaklanmasıdır²³.

Bağımlılık Okulu tartışmasına Modernleşme Kuramı ile başlamak uygun olacaktır. Zira Bağımlılık Okulu, Modernleşme Kuramı'nın eleştirisi ile ortaya çıkmıştır. Modernleşme Kuramı, temelde az gelişmişliğin az gelişmişlerin kendi içlerindeki yapısal sorunlardan kaynaklandığı iddiasına dayanmaktadır²⁴. Bu nedenle Modernleşme Kuramı için batılı gelişmiş ülkelerin esasını teşkil ettiği doğrusal bir gelişme söz konusudur dolayısıyla da az gelişmişliğin ortadan kalması ancak küresel kapitalist sistemle bütünleşmekle mümkündür²⁵. Fakat 1960'lı yıllara gelindiğinde Modernleşme Okulu'nun tezleri sorgulanır hale gelmiştir. Çevre ülkelerde kapitalizme eklenmelerine rağmen bir türlü kaydedilemeyen gelişme²⁶, kapitalizmin ilerici olmadığı iddiasını beraberinde getirmiş ve Modernleşme Okulu'na karşı çıkışın temelleri atılmıştır. Bu kapsamda öncelikle ECLA (Birleşmiş Milletler Latin Amerika Ekonomik Komisyonu) Latin Amerika'nın az gelişmişliğinin nedeni olarak dünya ticaretindeki eşitsiz değişim ilişkilerini işaret etmiştir²⁷. Eşitsiz değişim ilişkileriyle kastedilen ise gelişmiş merkez ülkelerin çevre ülkelere ham ve yarı mamul maddeler satın alırken onlara katma değerli ürünler satmasıdır²⁸. ECLA çözüm olarak ithal ikameci sanayileşmeyi, yüksek gümrük vergileri ile yerli sanayinin korunmasını yani özerk milliyetçi bir kalkınma modelini önermiştir²⁹. Ancak

²³ Ronald H Chilcote. "A Question of Dependency." *Latin American Research Review*, 1978; Agustin Cueva, Jose Villamil, ve Carlos Fortin. "Problems and Perspectives of Dependency Theory." *Latin American Perspectives*, 1976; Young Namkoong. "Dependency Theory: Concepts, Classifications, and Criticism." *International Area Review*, 1999.

²⁴ Walt W. Rostow. *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

²⁵ Melih Ersoy. "Bağımlılık Okulunun Eleştirisi." *Ekin Belleten*, 1991.

²⁶ Paul Baran. *The Political Economy of Growth*. New York: Monthly Review Press, 1957.

²⁷ Raul Prebisch. "The Dynamics of Peripheral Capitalism." *Democracy and Development in Latin America* içinde, yazar Louis Lefebvre ve Liisa I. North. Toronto: York University, 1980.

²⁸ Philip O'Brien. "A Critique of Latin American Theories of Dependency." *Beyond The Sociology of Development: Economy and Society in Latin America and Africa* içinde, yazar Ivar Oxaal, Tony Barnett ve David Booth. London: Taylor&Francis Group, 1975, s.8-9.

²⁹ Ronald H Chilcote. "Dependency: A Critical Synthesis of The Literature." *Latin American Perspective*

Bağımlılık Okulu'nun radikal kanadının önde gelen isimlerinden olan A.G. Frank Latin Amerika'nın az gelişmişliğinin ana sorumlusu olarak kapitalist sistemi işaret etmiştir³⁰.

A.G. Frank, ECLA'nın Latin Amerika'nın geri kalmışlığını Latin Amerika ülkelerindeki geleneksel ve feodal oligarşinin varlığıyla ilişkilendirmesini yanlış bularak Latin Amerika'nın geri kalmışlığının anlaşılması için kapitalist sisteme odaklanılması gerektiğini vurgulamıştır³¹ zira kapitalist sistem piyasaya yönelik üretim yapan bir sistemdir dolayısıyla da belirli bir iş bölümünü dayatmaktadır. Merkez ve çevre ülkeler etrafında tanımlanabilecek bu iş bölümünde merkezin çevreyi sömürmesi ve sömürü sonucu ortaya çıkan artı-değere el koyması söz konusudur³². Diğer bir ifade ile az gelişmişlik ile gelişmişlik aynı madalyonun iki yüzüdür³³. Sonuç itibarıyla, az gelişmişliğin ortadan kaldırılmasının ancak çevre ülkelerin merkez ülkelerle ilişkilerini koparmasıyla mümkün olabileceğini savunmaktadır³⁴.

Öte yandan Bağımlılık Okulu'nun önde gelen düşünürlerinden Cardoso ve Faletto, ECLA çizgisini eleştirerek bu çizginin ülkeler arası emperyalist ilişkiler ile sınıflar arası asimetrik ilişkileri görmezden geldiğini savunmaktadır³⁵. Aslında bu yolla Cardoso ve Faletto'nun hem ECLA çizgisini hem de A.G. Frank'ı eleştirdiklerini söylemek olanaklıdır. Zira A.G. Frank'in çizdiği çerçeve de yalnızca ülkeler arasındaki ilişkiyi esas almaktadır³⁶. Bu bağlamda Cardoso ve Faletto bağımlılığı, dış kaynaklı değil içerde ve dışarda bulunan farklı sınıfların birbirleri arasındaki ilişkinin neticesi olarak değerlendirmektedir³⁷. Yine de

1974.

³⁰ Andre G. Frank. *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil*. New York: Monthly Review Press, 1967.

³¹ Andre G. Frank. "Latin America: Underdevelopment or Revolution." *The Development of Underdevelopment* içinde, yazar Frank Andre G. .New York: Monthly Review Press, 1969.

³² a.g.e.

³³ Ersoy, "Bağımlılık Okulunun Eleştirisi.", 1991.

³⁴ Frank, *Capitalism and Underdevelopment*, 1967; Frank, "Latin America: Underdevelopment", 1969.

³⁵ Fernando Cardoso, ve Enzo Faletto. *Dependency and Development In Latin America*. Berkeley: University of California Press, 1979, s.viii.

³⁶ Namkoong, "Dependency Theory", 1999.

³⁷ Cardoso ve Faletto, *Dependency and Development*, s.xvi.

“dışardan gelenin” bütünüyle yadsınması söz konusu olmamakla birlikte yalnızca dışarıya ait görülen çıkarların içselleştirilmesi üzerinde durmaktadır³⁸. Nihai olarak bu çerçeve dâhilinde, A.G. Frank’in aksine meselinin odağında kapitalizmin olmadığı, gelişmişliğin ve azgelişmişliğin tek bir madalyonun iki ayrı yüzünü temsil etmediği görülmektedir³⁹. Ayrıca “yeni bağımlılık” olarak tanımlanan bu modelde kısıtlı olmasına karşın çevrede sanayileşme ve üretici güçlerin gelişimi imkân dâhilindedir. Bu anlamda da bağımlılık bir durgunluktan ziyade yapısal bir dinamizmle tasvir edilmektedir⁴⁰.

Bağımlılık Okulu dendiğinde akla gelen bir diğer isim Theotonio Dos Santos’dur. Dos Santos’un A.G. Frank ile aynı çizgide yer aldığını söylemek olanaklıdır. Buna göre Dos Santos, bağımlılığın uluslararası iş bölümünden kaynaklandığını ve bu iş bölümünün bazı ülkelerin sanayileşip kalkınmasını sağlarken bazı ülkeler için bu ihtimali ortadan kaldırdığını ileri sürmektedir⁴¹. Dolayısıyla kapitalizm geliştikçe eşitsiz ve birleşik bir gelişmenin söz konusu olacağı Dos Santos’un öne çıkardığı bir diğer husustur⁴². Dos Santos’a göre ilgili gelişmenin eşitsiz olması sistem içerisinde belirli bölgelerin gelişmesi ya da kalkınmasının diğer bölgelerin gelişmemesi ve kalkınamaması pahasına gerçekleşmesinden ileri gelmektedir⁴³. Gelişmenin birleşik olması bahsi geçen eşitsizlikler ile kaynakların geri kalmış ülkelere doğru hareket etmesinden kaynaklanmaktadır⁴⁴. Bağımlılığın kapitalizm ile birlikte ortaya çıktığı konusunda A.G. Frank ile uyum içerisinde görünen Dos Santos, tarih boyunca üç farklı bağımlılığın vuku bulduğunun İkinci Dünya Savaşı’nın ardından ise “yeni bağımlılık” olarak adlandırdığı bir bağımlılık biçimiyle

³⁸ Cardoso ve Faletto, *Dependency and Development*, s.xvi.

³⁹ Namkoong, "Dependency Theory", 1999.

⁴⁰ a.g.e.

⁴¹ Dos Santos, Theotonio. "The Crisis of Development Theory and The Problems of Dependence in Latin America." *Underdevelopment and Development* içinde, yazar Bernstein Henry, 57-80. Penguin, 1973, s.76-77.

⁴² Namkoong, "Dependency Theory", 1999.

⁴³ Theotonio Dos Santos. "The Structure of Dependence." *American Economic Review*, 1970.

⁴⁴ a.g.e.

muhatap olunduğunun altını çizmektedir⁴⁵. Teknolojik-endüstriyel bağımlılık olarak tarif edilen bu “yeni bağımlılık” türünde ulusal ve uluslararası yapılar çokuluslu şirketler ile uluslararası mal ve sermaye piyasalarının etkisi altındadır⁴⁶. Bu yüzden ECLA’nın iddia ettiğinin aksine mesele kapitalist sisteme eklem(en)meme değil bizzat bu sisteme eklem(en)müş olmanın kendisidir⁴⁷. Bu şartlar altında çevrenin bağımlılıktan kurtulmasının yegâne yolu da sosyalist bir devrimdir⁴⁸.

Öncelikle A.G. Frank, Cardoso, Faletto ve Dos Santos tarafından oluşturulan yaklaşımların tamamı sınıf çatışmasını ihmal ederek yerine ulusal ve bölgesel çelişkileri koymakla dolayısıyla da Marx’sız bir Marksizm kurgusu ortaya çıkarmış olmakla eleştirilmektedir⁴⁹. Diğer taraftan ECLA dâhil tüm çizgilerin uluslararası ticarete, diğer bir deyişle eşitsiz değişim ilişkilerine odaklanarak bunun bağımlılığa ve az gelişmişliğe neden olduğunu savunmaları eleştiri konusu olmuştur. Burada önemli olan değişim ilişkileri değil kapitalist üretim tarzıdır⁵⁰. Çünkü Marx, üretim, değişim, bölüşüm ve tüketimin bir bütünün unsurları olduğunu vurgulamakla birlikte aralarında bir ayrıma da giderek üretim tarzını belirleyenin değişim değil üretim ilişkileri olduğunun altını çizmektedir⁵¹. Yukarıda da ele alındığı üzere Bağımlılık Okulu, değişim ilişkilerine odaklanarak bu değişim ilişkilerini belirleyen üretim ilişkilerini ihmal etmekte bu nedenle de savunma sanayi sektörünü değerlendirmeye tabi tutmak için yetersiz kalmaktadır.

⁴⁵ Dos Santos, “The Structure of Dependence.”, 1970.

⁴⁶ a.g.e.

⁴⁷ a.g.e

⁴⁸ a.g.e.

⁴⁹ Cueva vd., “Problems and Perspectives”, 1976.

⁵⁰ Vincente Navarro. “The Limits of The World System Theory in Defining Capitalist and Socialist Formations.” *Science and Society*, 1982; Thomas E. Weisskopf. “Dependence As An Explanation of Underdevelopment: A Critique.” *The University of Michigan Center for Research On Economic Development*, 1977. (erişildi: Kasım 11, 2019).

⁵¹ Navarro, “The Limits of The World”, 1982.

Ülkelere değişim sürecini belirleme gücü veren üretilen ürünün niteliğinin yanı sıra katma değerli ürün ortaya çıkarabilme ve bunu süreğen bir biçimde yapabilme kabiliyetidir. Savunma sanayi söz konusu olduğunda ise ülkelerin sahip olduğu değişimi belirleme gücünün sektörel bazda değişim ilişkilerinin sürekliliği önünde engel oluşturabildiği görülmektedir. Dolayısıyla savunma sanayini anlamak için değişim ilişkilerinden ziyade kapitalist üretim tarzının ve bu üretim tarzının savunma sanayindeki izdüşümünün ele alınması gerekmektedir. Bununla birlikte devletlerin üreten, denetleyen ve düzenleyen olarak rol aldığı sektörün tabi tutulacağı bir analizin devlet ile piyasa ilişkisini ele alması elzemdir. Özetle üretim ilişkilerinin haritalandırılmasının savunma sanayi sektörünü anlamada kilit rol oynadığını söylemek mümkündür. Bu sebeple Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı, Bağımlılık Okulu'na tercih edilebilir bir noktada konumlanmış durumdadır.

Öte yandan Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı devleti üretim ağı içerisinde bir aktör olarak görmesine karşın devlet-piyasa ilişkisine dair bir analizi barındırmamaktadır. Ancak üretim ilişkilerinin esas alınarak savunma sanayinin analize tabi tutulması, devletin üretim ağı içerisinde bir aktör olarak görülmesi dolayısıyla devlet-piyasa ilişkisinin, Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı ile uyumlu olacak şekilde analizini gerektirmektedir.

2. Küresel Üretim Ağları

Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nı ele almadan önce bu yaklaşımın ortaya çıkışında rol oynayan tarihsel arka planı anlamak önemlidir, zira Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı, zaman içerisinde belirli arayışlara cevap olan Küresel Meta Zincirleri ve Küresel Değer Zincirleri yaklaşımlarından beslenmekle birlikte bu yaklaşımları aşma iddiasındadır.

Meta Zinciri kavramı ilk olarak 1977 yılında “Dünya Sistemleri Teorisi” kapsamında Immanuel Wallerstein ve Terrence Hopkins tarafından telaffuz edilmiştir⁵². Wallerstein ve Hopkins’in telaffuzunun arkasındaki temel motivasyon ise küresel ekonominin toplumsal ve organizasyonel yapısını, bir ürünün ortaya çıkmasında rol oynayan meta zincirlerinin dinamiklerine odaklanarak açıklama çabasıdır⁵³. 1980’lerin ortalarında şekillenen bu yaklaşım, meta zincirini; nihai olarak bitmiş bir meta ortaya çıkaran işgücü ve üretim süreçlerinin oluşturduğu bir ağ olarak tanımlamaktadır⁵⁴. Dolayısıyla Wallerstein ve Hopkins, esas olarak meta zincirleri vasıtasıyla küresel işbölümünün zaman içerisinde nasıl kurulduğu ve yeniden üretildiğiyle ilgilenmektedir. Bu bağlamda meta zincirleri, kapitalist ekonominin işlemesi için esas teşkil etmektedir ve kapitalist ekonominin ortaya çıkışından beri olageldiği değerlendirilmektedir⁵⁵. Özetlemek gerekirse meta zincirlerini bir analiz aracı olarak kullanmak suretiyle kârı ele geçiren ülke ve şirketleri tanımlamak mümkün olmakla birlikte kârın “adil olmayan” dağılımını gün yüzüne çıkarmak da olanaklı hale gelmiştir.

Meta Zincirleri Yaklaşımı’ndan Küresel Meta Zincirleri Yaklaşımı’na geçiş ise 80’li yıllarda Uzakdoğu ülkelerinin ihracata dayalı kaydettikleri gelişme neticesinde küresel ekonomiye bir şekilde eklenmenin kalkınma için yegâne yol olduğu görüşünün güç kazanmasıyla olanaklı hale gelmiştir⁵⁶. Bu noktada 1994 yılında Gereffi ve Korzeniewicz, Wallerstein ve Hopkins’in sağladığı analiz setini geliştirmekte olan ülkeler için bir kalkınma formülü olarak yeniden ele almıştır⁵⁷. Savaş sonrası dönemi üretimin coğrafi olarak dağılması ve çeşitlenmesi ile tanımlayan Gereffi ve Korzeniewicz, bu dönemde geliştirmekte olan

⁵² Terrence Hopkins, ve Immanuel Wallerstein. “Patterns of Development of The Modern World-System.” *Review*, 1977.

⁵³ Jennifer Bair. “Global Capitalism and Commodity Chains: Looking Back, Going Forward.” *Competition & Change*, 2005.

⁵⁴ Joonkoo Lee. “Global Commodity Chains and Global Value Chains.” *International Studies Encyclopedia* içinde, yazar Robert A. Denmark ve Renee Marlin-Bennett. Wiley-Blackwell, 2010.

⁵⁵ Hopkins ve Wallerstein. “Patterns of Development”, 1977.

⁵⁶ Bair, “Global Capitalism”, 2005.

⁵⁷ Raphael Kaplinsky. “Spreading The Gains From Globalization: What Can Be Learned From Global Value Chain?” *Problems of Economic Transition*, 2000.

ülkelerdeki sanayi üretiminin çıktısının artmasına rağmen ilgili ülkelerin elde ettikleri kârlarda aynı ivmenin görül(e)mediğini ve yarı-çevre olarak tanımlanabilecek bazı ülkelerin benzer sanayi altyapısına sahip ülkelere kıyasla küresel ekonomide nasıl olup da üst sıralara tırmandığını sorunsallaştırmıştır⁵⁸.

Gereffi ve Korzeniewicz tarafından formüle edilen Küresel Meta Zincirleri Yaklaşımı, Wallerstein ve Hopkins'ten farklı olarak küreselleşmeyi üretim sistemlerinin giderek birbirine daha fazla eklemlenmesi neticesinde ortaya çıkan çağdaş bir gelişme olarak görmektedir⁵⁹. Bu bağlamda önemli olan küresel endüstrilerin nasıl organize olduğudur⁶⁰. Bu organizasyon içerisinde ise aktör olarak şirketlerin ulusal kalkınma yönünde oynadıkları ya da oynayacakları rol belirleyicidir⁶¹. Fakat Wallerstein, ulusal kalkınmanın söz konusu dahi olmadığını hatta kalkınmanın bir illüzyondan ibaret olduğunu, ülkelerin dünya sistemi içerisinde aşağı ve/veya yukarı hareketi olanaklı olsa da önemli olanın hiyerarşik olarak yapılanmış eşitsiz küresel değişimin yeniden üretimi olduğunu vurgulamaktadır⁶². Dolayısıyla hem Gereffi ve Korzeniewicz'in hem de Wallerstein ve Hopkins'in meta zincirleri kavramını kapitalist üretim biçiminin ihtiyaç duyduğu uluslararası işbölümünü anlamak için kullanışlı bir kavram olarak gördüğünü söylemek mümkün olsa da⁶³ yukarıda bahsi geçen hususlar konusunda görüş ayrılıklarının bulunduğunu not etmek önemlidir. Zira Gereffi, bu görüş ayrılıkları üzerine endüstriyel üretimin küresel olarak nasıl işlediğini tanımlamak için dört ana unsurdan oluşan bir çerçeve çizmiştir⁶⁴. Bunlardan ilki; girdi-çıkıtı

⁵⁸ William G. Martin. *Semiperipheral States in The World-Economy*. New York: Greenwood Press, 1990.

⁵⁹ Bair, "Global Capitalism", 2005.

⁶⁰ Richard Appelbaum, ve Gary Gereffi. "Power and Profits In The Apparel Commodity Chain." *Global Production: The Apparel Industry In The Pacific Rim* içinde, yazar Bonacich Edna, Cheng Lucie, Chinchilla Norma, Hamilton Nora ve Ong Paul, Philadelphia: PA Temple University Press, 1994

⁶¹ Gary Gereffi. "Shifting Governance Structures in Global Commodity Chains with Special Reference to The Internet." *American Behavioral Scientist*, 2001, s.1622.

⁶² Immanuel Wallerstein. "The Rise and Future Demise of The World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis." *Comparative Studies in Society and History*, 1974.

⁶³ Bair, "Global Capitalism", 2005.

⁶⁴ Gary, Gereffi. "Global Production Systems and Third World Development." *Global Change, Regional Response: The International Context of Development* içinde, yazar Stallings Barbara. Cambridge: Cambridge

yapısıdır⁶⁵. Bu yapı bir ürünün hammadde halinden nihai hale gelme sürecini tarif etmektedir⁶⁶. Doğrusal bir akışa sahip bu yapı vasıtasıyla şirketleri sınıflandırmak ve rollerini tanımlamak olanaklıdır. Bununla birlikte Gereffi'nin bahsettiği unsurlardan ikincisi; bölgesellik⁶⁷. Bölgesellik ile kastedilen; üretim sürecinin ülkeler arasındaki dağılımı ve meta zinciri içerisinde her bir segmentte liderlik rolü üstlenmiş şirketlerin ortaya çıkarılmasıdır⁶⁸. Üçüncü unsur yönetim yapısıdır. Yönetim yapısı Gereffi'nin literatüre yaptığı en önemli katkılardan biri olarak değerlendirilebilir. Gereffi'nin yaptığı yönetim yapısı tanımına geçmeden önce yönetim kavramı ile neyi kastettiğini tespit etmek önemlidir çünkü böylece güç ilişkilerinin analize dâhil edilmesi söz konusu olmakla birlikte kârın eşitsiz dağılımının meta zincirlerinin yönetiminin neticesi olduğunu ortaya koymak olanaklı hale gelmektedir. Buna göre yönetim; her türlü maddi kaynağın bir zincir içerisinde nasıl dağılacığı ve yer değiştireceğini belirleyen güç ya da iktidar ilişkileri olarak tarif edilmektedir⁶⁹. Dolayısıyla Gereffi'nin ortaya koyduğu yaklaşımın Wallerstein ve Hopkins'in ortaya koyduğu meta zincirleri yaklaşımından bir kopuş olmadığını belirtmek yerinde olacaktır. Fakat Gereffi'yi dünya sistemleri teorisinden ayıran en önemli özelliği şirketleri araştırma öznesi olarak konumlandırmış olmasıdır.

Bu noktadan hareketle Gereffi, güç ilişkilerini analizine dâhil etmek için şirketleri esas olarak yönetim yapılarına göre iki tür meta zinciri tanımlamaktadır. Alıcı-temelli ve üretici-temelli olarak tanımlanan meta zincirlerinden üretici-temelli olanı sermaye yoğun, birkaç güçlü üreticinin tüm üretim sürecini kontrol ettiği meta zincirlerini işaret etmektedir⁷⁰.

University Press, 1995; Gary Gereffi. "The Organization of Buyer-Driven Global Commodity Chains: How US Retailers Shape Overseas Production Networks." *Commodity Chains and Global Capitalism* içinde, yazar Gereffi Gary ve Korzeniewicz Miguel. CT: Greenwood Press, 1994.

⁶⁵ Gereffi, "The Organization", 1994.

⁶⁶ Gary Gereffi, ve Karina Fernandez-Stark. "Global Value Chain Analysis: A Primer." *Center on Globalization, Governance & Competitiveness*, 2011. (erişildi: Nisan 18, 2019).

⁶⁷ Gereffi, "The Organization", 1994.

⁶⁸ Gereffi, ve Fernandez-Stark, "Global Value Chain", 2011.

⁶⁹ Gereffi, "The Organization", s.97.

⁷⁰ Lee, "Global Commodity Chains", 2010.

Bu tür meta zincirleri aynı zamanda teknoloji yoğun meta zincirleri olarak da tanımlanmaktadır. Öte yandan alıcı-esaslı meta zincirleri büyük alıcıların doğrudan üretim işini üstlenmedikleri ancak piyasadaki güçleri vasıtasıyla neyin üretileceğine karar verdikleri ve üreticinin değil alıcının markasıyla ürünlerin piyasaya sürüldüğü meta zincirlerini ifade etmektedir⁷¹ (Spulber,1996).

Gereffi tarafından çizilen kurumsal çerçevede kendisine sonradan yer bulan bir diğer unsur ise kurumsal bağlamdır. Her bir meta zincirinin belirli bir kurumsal bağlama gömülü olduğunu dile getiren Gereffi, kurumsal bağlamın yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde şartları ve politikaları ifade ettiğini dolayısıyla da kalkınma ve büyüme konularını doğrudan etkilediğini dile getirmiştir⁷².

Tüm kuramsal çerçevenin kalkınma ile olan ilişkisine gelindiğinde ise Gereffi ve Korzeniewicz, kalkınma için gerekli olanın bir ülkenin meta zincirine eklemlenmesi olduğunu vurgulamaktadır⁷³. Böylece Lee'nin de not ettiği üzere, Gereffi ve Korzeniewicz'in temsil ettiği yaklaşım, kalkınma için önemli olanın sanayileşme değil küresel meta zincirlerine mümkün olan en üst noktadan eklemlenmek olduğunu iddia etmektedir⁷⁴. Ancak bu yaklaşımın en önemli sorunlarından biri; kalkınma meselesini kendisine dert edinirken bir ülkenin kurumlarını, kurumlarının kapasitelerini ve bunların kalkınma gündemine olası etkilerini görmezden gelmesidir⁷⁵. Diğer bir ifade ile bu yaklaşım

⁷¹ D. F. Spulber. Market Microstructure and Intermediation. *Journal of Economic Perspective* , 1996.

⁷² Gereffi, "Global Production Systems", 1995.

⁷³ Gary Gereffi, ve Miguel Korzeniewicz. "Commodity Chains and Footwear Exports in The Semiperiphery." *Semiperipheral States in The World-Economy* içinde, yazan William Martin. New York: Greenwood Press, 1990, s.54.

⁷⁴ Lee, "Global Commodity Chains", 2010.

⁷⁵ Cramer, "Can Africa Industrialize", 1999; Henderson vd., "Global Production Networks", 2002; Deborah Leslie, ve Suzanne Reimer. "Spatializing Commodity Chains." *Progress in Human Geography*, 1999; Stefano Ponte, ve Peter Gibbon. "Quality Standards, Conventions and The Governance of Global Value Chains." *Economy and Society*, 2005.

meta zincirleri içerisindeki lider firmaların gücü doğrultusunda dayattığı kısıtlamalara, düzenlemelere odaklanırken, örneğin iç siyasetin olası etkilerini mesele etmemektedir.

Öte yandan meta zincirlerinin alıcı-temelli ve üretici-temelli yönetim biçimleri üzerinden tanımlanması, yaklaşımın eleştirildiği bir diğer husus olarak ön plana çıkmaktadır⁷⁶. Özellikle dış kaynak kullanımının artmasıyla birlikte üretici olarak tanımlanan firmaların alıcı rolü de oynamaya başladığı dolayısıyla alıcı ve üretici firmalar arasındaki ayırımın muğlaklaştığı eleştirilerin odak noktasıdır⁷⁷. Bu sebeple alıcı-temelli ve üretici-temelli olmak üzere geliştirilmiş ve meta zincirlerinin tanımlanmasında kullanılan bu ayırımın içinde bulunduğumuz üretim süreçlerini anlamak açısından fazla “basit” kaldığını vurgulamak olanaklıdır⁷⁸.

Küresel Meta Zincirleri Yaklaşımı'na eleştiriler vasıtasıyla şerh düşülmesine karşın yaklaşımın tasfiye edilmesine neden olan; küresel ölçekte ekonomi paradigmasında tecrübe edilen değişimdir⁷⁹. 80'li yıllarda başlayan ve 90'lı yıllarda devam eden ithal ikameci ve devlet merkezli kalkınma modellerinin terki küresel endüstrilerin nasıl işlediğini aydınlatmaya yönelik arayışları artırmıştır⁸⁰. 2000 yılında İtalya'da gerçekleştirilen “Değer Zincirlerinin Değeri: Küreselleşme ile Yayılan Kazanımlar” adlı çalıştay ise farklı araştırma projeleri altında yürütülen çalışmaların tek bir çatı altında toplanmasına olanak sağlamıştır⁸¹.

⁷⁶ Gary Gereffi. “International Trade and Industrial Upgrading in The Apparel Commodity Chains.” *Journal of International Economics*, 1999; Gereffi, “The Organization”, 1994.

⁷⁷ Joonkoo Lee, ve J. S. Chen. “Dynamic Synergy Creation with Multiple Business Activities: Toward a Competence-Based Growth Model for Contract Manufacturers.” *Advances in Applied Business Strategy*, 2000; Timothy J. Sturgeon. “From Commodity Chain to Value Chain: Interdisciplinary Theory Building in An Age of Globalization.” *Frontier of Commodity Chain Research* içinde, yazar Jennifer Bair. Stanford: Stanford University Press, 2009; N. Fold. Lead Firms and Competition in Bi-Polar Commodity Chains: Grinders and Branders In The Global Cocoa-Chocolate Industry. *Journal of Agrarian Change*, 2002.

⁷⁸ Michael Clancy. “Commodity Chains, Services and Development: Theory and Preliminary Evidence From The Tourism Industry.” *Review of International Political Economy*, 1998.

⁷⁹ Philip McMichael. *Development and Social Change: A Global Perspective*. CA: Pine Forge, 1996.

⁸⁰ Bair, “Global Capitalism”, 2005; Jeffrey Neilson. “Value Chain, Neoliberalism and Development Practice: The Indonesian Experience.” *Review of International Political Economy*, 2014.

⁸¹ Bair, “Global Capitalism”, 2005; Dieter Ernst. “Global Production Network and The Changing Geography of Innovation Systems: Implications for Developing Countries.” *Economics of Innovation and New Technology*, 2002; Stephan Haggard, Dieter Ernst, ve Michael Borrus. *International Production Networks In Asia: Rivalry*

Bahsi geçen çatı ise Küresel Değer Zincirleri Yaklaşımı'dır. Küresel Değer Zincirleri Yaklaşımı bir yandan Post-Washington Uzlaşısı olarak adlandırılan yeni süreçle uyumlu olacak şekilde devletlerin oynadığı ya da oynayacağı destekleyici role alan tanıyarak değişen ekonomi paradigmasıyla uyum sağlamakta, diğer yandan ise Küresel Meta Zincirleri Yaklaşımı'nın muğlak bıraktığı alanları, onu reddetmeden doldurma çabasıdadır.

Bu noktada Neilson'un⁸² gerçekleştirdiği çalışma değişen ekonomi paradigması ile sağlanan uyum anlamında oldukça değerlidir. Zira Neilson⁸³ çalışmasında Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler ve Uluslararası Çalışma Örgütü gibi kuruluşların küresel değer zincirleri esaslı yaptıkları çalışmaları⁸⁴ incelemiştir. Netice itibariyle Neilson, bahsi geçen çalışmaların yaygın şekilde kabul görmüş neoliberal argümanlardan ayrılmadan küresel değer zincirlerine eklenmek için gerekli görülen politik müdahalelere ilişkin tavsiyeler sunduğunu tespit etmiştir⁸⁵. Uluslararası kuruluşların Küresel Değer Zincirleri Yaklaşımı'nı benimsemesi ise bu yaklaşımla birlikte odak noktasının sadece küreselleşmeye eklenmekten küreselleşmeye nasıl eklenileceği noktasına kayması neticesinde olmuştur. Zira esas meselenin küreselleşmeye nasıl eklenileceği noktasına kaymasıyla birlikte bunun belirli tür bir politik tutum gerektirdiği görüşü yaygınlık kazanmıştır⁸⁶. Ancak Neilson'ın da belirttiği gibi bu, devletin müdahalesinden ziyade devletin desteğine işaret

or Riches? London: Routledge, 2000; William Milberg. "The Changing Structure of Trade Linked to Global Production Systems: What Are The Policy Implications?" *International Labour Review*, 2003; Neilson, "Value Chain", 2014; Philip Raikes, Michael F. Jensen, ve Stefano Ponte. "Global Commodity Chain Analysis and The French Filiere Approach: Comparison and Critique." *Economy and Society*, 2000.

⁸² Neilson, "Value Chain", 2014.

⁸³ a.g.e.

⁸⁴ John Humphrey, ve Antje Oetero. "Strategies for Diversification and Adding Value to Food Exports: A Value Chain Approach." *United Nations Conference on Trade and Development*, 2000. (erişildi: Mayıs 9, 2020); Raphael Kaplinsky, ve Jeff Readman. "Integrating SMEs in Global Value Chain: Towards Partnership for Development." *UNIDO*, 2001. (erişildi: Temmuz 21, 2020); Olaf Kula, Jeanne Downing, ve Michael Field. "Globalization and The Small Firm: A Value Chain Approach to Economic Growth and Poverty Reduction." *USAID*, 2006. (erişildi: Mart 16, 2020).

⁸⁵ Neilson, "Value Chain", 2014.

⁸⁶ Raphael Kaplinsky, ve Mike Morris. *Handbook for Value Chain Research*. Ottawa: IDRC, 2001, s.102.

etmektedir⁸⁷. Dolayısıyla Küresel Değer Zincirleri Yaklaşımı'nın ana akım ekonomi paradigması ile uyum göstererek yaygın şekilde kabul görmesi söz konusu olsa da devletin bu yaklaşım içerisinde bir aktör olarak analiz çerçevesine dâhil edilmediğini belirtmek önemlidir.

Öte yandan Küresel Meta Zincirleri Yaklaşımı'nın gediklerini doldurma gayesiyle hareket eden Küresel Değer Zincirleri Yaklaşımı, şirketlerin analiz birimi olduğu çerçeveyi muhafaza etmeye devam etmektedir. Bununla birlikte Küresel Değer Zincirleri Yaklaşımı'nın Gereffi tarafından ortaya konulan ve dört ana unsurdan oluşan teorik çerçeveyi aynen koruduğunu söylemek olanaklıdır⁸⁸. Ancak Küresel Meta Zincirleri Yaklaşımı'ndan farklı olarak Küresel Değer Zincirleri Yaklaşımı literatüre iki önemli noktada katkı sağlamıştır. Bunlardan ilki “endüstriyel yükseltme”dir (industrial upgrading). Endüstriyel yükseltme ve değer zinciri kavramları ise Gereffi'nin Porter'a referansla kullandığı⁸⁹ ve Porter'ın⁹⁰ rekabet avantajı teorisi üzerine inşa edilmiş kavramlar olarak dikkat çekmektedir.

Bu kapsamda Porter'ın odak noktası, bir şirketin rakiplerini saf dışı etmesine olanak sağlayacak avantajların oluşturulması ve sürdürülmesidir⁹¹. Bununla birlikte Porter, bir şirketin nasıl rekabetçi hale gelebileceğini tespit etmek için değer zinciri analizini bir araç olarak önermektedir. Bu kavram, bir şirketi stratejik faaliyet alanlarına bölerek maliyete ilişkin davranışlarını, mevcut ve potansiyel farklılaşma alanlarını anlamak için kullanılacak bir araçtır⁹². Buradan hareketle küreselleşen ekonomi neticesinde üretimin çeşitlendiği, küresel olarak yayıldığı dolayısıyla da tasarımın, pazarlamanın, lojistiğin

⁸⁷ Neilson, “Value Chain”, 2014.

⁸⁸ Gereffi, “Global Production Systems”, 1995; Gereffi, “The Organization”, 1994.

⁸⁹ Gereffi, “International Trade”, s.52-53.

⁹⁰ Michael Porter. “Clusters and The New Economics of Competition.” *Harvard Business Review*, 1998. (erişildi: Şubat 17, 2020).

⁹¹ a.g.e.

⁹² Michael Porter. *Competitive Advantage*. New York: Free Press, 1985.

üretim bir parçası olarak görülmesi gerektiğini savunarak 2000 yılında İtalya’da gerçekleştirilen çalışmada benimsenen değer zinciri kavramının esas alınmasıyla küresel değer zincirleri, belirli bir endüstri tarafından üretilen belirli bir ürünün tasarımından üretimine kadar olan her bir basamakta kazandığı değere odaklanan, şirketleri, çalışanları ve tüketicileri birbirine bağlayan, gelişmekte olan ülkelerin küresel ekonomiye eklemlenerek kalkınmasına olanak sağlayan bir yol olarak tarif edilmiştir⁹³. Başka bir deyişle Gereffi’ye göre kalkınmayı olası hale getiren küresel değer zincirlerine eklemlenmek olsa da kalkınmayı sağlayacak olan değer zincirine mümkün olan en fazla değer sağlanacağı yerden eklemlenmektedir.

Endüstriyel yükseltme kavramı bu arayışa bir cevap olarak bir şirketin ya da ekonominin değer zinciri içerisinde daha kârlı, teknolojik-yoğun yerlerde konumlanmasını sağlayacak kabiliyet gelişimi olarak tanımlanmaktadır⁹⁴. Özetle, gelişmek isteyen bir ekonomide şirketlerin kabiliyetlerini artırma peşinde koşarak rekabet avantajı elde edebileceği ve belirli bir değer zincirinde kârlı bir noktaya erişebileceği böylece de ekonomik refaha ulaşabileceği iddia edilmektedir. Bu çerçevede kabiliyet artırımı yükseltme kavramına denk düşmektedir. Bu sebeple yükseltmenin dört farklı biçimde ortaya çıkabileceğinin altı çizilmelidir⁹⁵. Bunlar sırasıyla süreç yükseltme, ürün yükseltme, işlevsel yükseltme, sektörler arası yükseltmedir. Süreç yükseltme, üretim sistemini yeniden organize ederek ya da daha yüksek bir teknolojiye geçerek bir girdiyi daha verimli bir şekilde bir çıktıya dönüştürmeyi ifade etmektedir⁹⁶. Ürün yükseltme, kavramın Porter’da bulunan köklerine

⁹³ Gereffi, ve Fernandez-Stark, “Global Value Chain”, 2011; Sanjaya Lall. “The Technological Structure and Performance of Developing Country Manufactured Exports.” *Oxford Development Studies*, 2000.

⁹⁴ Gereffi, “International Trade”, s.39.

⁹⁵ John Humphrey, ve Hubert Schmitz. “How Does Insertion in Global Value Chains Affect Upgrading in Industrial Clusters?” *Regional Studies*, 2002.

⁹⁶ Gereffi, ve Fernandez-Stark, “Global Value Chain”, 2011; Humphrey ve Schmitz, “How Does Insertion”, 2002.

referansla daha nitelikli bir ürün üretimine geçme anlamı taşımaktadır⁹⁷. İşlevsel yükseltme ise mevcut işlev ya da işlevleri terk edip yeni bir işlev üstlenerek organizasyonel yeteneği artırma manasına gelmektedir⁹⁸. Son olarak sektörler arası yükseltme mevcut üretim faaliyetleri ile alakalı ve/veya mevcut üretim faaliyetlerini destekleyen başka sektörlerde faaliyet gösterme olarak tanımlanmaktadır⁹⁹. Ancak bir yükseltmenin gerçekleşmesi öncelikle belirli bir değer zincirine eklenmeyi gerektirmektedir¹⁰⁰. Böylece şirketlerin öğrenebileceği, öğrendiklerini de kendi üretim süreçlerine uygulayacakları varsayılmaktadır¹⁰¹. Sürecin bu denli doğrusal ve belirli bir değer zinciri içerisindeki güç ilişkilerinden azade olmadığını belirtmek gerekir¹⁰². Dolayısıyla bir kere bir değer zincirine eklenildikten sonra yükseltmenin kendiliğinden gelişeceğini, bu anlamda da verili olarak kabul edilebileceğini söylemek mümkün değildir. Zira hem Schmitz ve Knorringa'nın¹⁰³ hem de Humphrey ve Schmitz'in¹⁰⁴ belirttiği üzere; yükseltme söz konusu olduğunda mesele değer zincirindeki lider şirketlerin sanayileşmeyi engellemesi ya da teşvik etmesi değil, lider şirketlerin sağlayacakları pozitif veya negatif katkının hangi şartlara bağlı olduğudur. Bunu belirleyen ise; değer zinciri içerisindeki güç ilişkileridir.

Gereffi, güç ilişkilerini analiz etmek için meta zincirlerindeki ikili ayırmadan farklı olarak burada tamamıyla yönetim kavramına odaklanmayı önermektedir. Bu bağlamda beş farklı biçimi bulunan yönetim kavramı şu şekilde tanımlanmaktadır; yönetim, mali ve/veya maddi

⁹⁷ Gereffi, ve Fernandez-Stark, "Global Value Chain", 2011; Humphrey ve Schmitz, "How Does Insertion", 2002.

⁹⁸ Gereffi, ve Fernandez-Stark, "Global Value Chain", 2011; Humphrey ve Schmitz, "How Does Insertion", 2002.

⁹⁹ Gereffi, ve Fernandez-Stark, "Global Value Chain", 2011; Humphrey ve Schmitz, "How Does Insertion", 2002.

¹⁰⁰ Gereffi, "International Trade", 1999.

¹⁰¹ Henry Chesbrough. *Open Innovation: The New Imperative for Creating and Profiting From Technology*. Cambridge: Harvard Business School Press, 2003; Humphrey ve Schmitz, "How Does Insertion", 2002.

¹⁰² Hubert Schmitz, ve Peter Knorringa. "Learning From Global Buyers." *Journal of Development Studies*, 2000, s.180.

¹⁰³ a.g.e.

¹⁰⁴ Humphrey ve Schmitz, "How Does Insertion", 2002.

kaynaklar ile insan kaynağının bir zincir içerisinde nasıl dağılacakını ve yer değiştireceğini belirleyen güç ilişkileridir¹⁰⁵. Netice itibariyle piyasa temelli, modüler, ilişkisel, bağlı ve son olarak hiyerarşik yönetim olmak üzere beş farklı yönetim biçimi tanımlanmıştır¹⁰⁶. Bahsi geçen beş farklı yönetim biçiminin ortaya çıkmasını belirleyen faktörler de; belirli bir zincir içerisindeki aktörler arasındaki bilgi akışının karmaşıklığı, üretilen ürün için ihtiyaç duyulan bilginin nasıl düzenlendiği ve üreticilerin rekabet seviyesidir¹⁰⁷. Burada en önemli sorunların başında lider ya da değil şirketlerin yalnızca tek bir değer zincirinde faaliyet gösterdiğinin varsayılması gelmektedir¹⁰⁸. Bununla birlikte farklı faaliyet alanlarında lider sıfatı taşıyan şirketlerin tek bir değer zinciri içerisinde yer aldığı bir durumda hangi şirketin, nasıl bir güçle değer zincirini kontrol ve/veya koordine ettiği açıklanmaya muhtaç bir diğer husustur¹⁰⁹ (Fold,2002). Bu nedenden ötürü Gereffi tarafından formüle edilen çerçevenin yalnızca dikey güç asimetrisine odaklanarak eksik kaldığını belirtmek yerinde olacaktır. Son olarak zincir yaklaşımını esas alan çalışmaların karşı karşıya kaldığı eleştirilerin başında gelen şirketler dışında değer ya da meta zincirini etkilemesi muhtemel aktörleri görmezden gelme sorununun burada da devam ettiği ileri sürülebilir.

Nitekim 90'lı yıllarda Manchester Üniversitesi ve Singapur Üniversitesi'ne mensup bir grup akademisyen tarafından geliştirilen Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı, emek, emeğin yeniden üretimi ve üretim şartları gibi gündemlerin ihmal edildiği dolayısıyla neoliberal küreselleşme neticesinde ekonomik kalkınmaya ilişkin hem mikro hem de makro düzeyde açıklama yapma çabasında olan teorilerin yetersiz olduğu iddiasıyla ortaya çıkmıştır¹¹⁰. Bu

¹⁰⁵ Gereffi, "The Organization", s.97.

¹⁰⁶ Gereffi, ve Fernandez-Stark, "Global Value Chain", 2011.

¹⁰⁷ Stacey Frederick, ve Gary Gereffi. "Value Chain Governance: Briefing Paper." *USAID*, 2009. (erişildi: Temmuz 12, 2019).

¹⁰⁸ Lee, "Global Commodity Chains", 2010.

¹⁰⁹ Fold, *Lead Firms and Competition*, 2002.

¹¹⁰ Martin Hess. "Global Production Networks." *The International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment and Technology* içinde, yazar Richardson Douglas. Malden and Oxford: John Wiley & Sons Ltd, 2018; Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

bağlamda Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı çerçevesi dahilinde neoliberal küreselleşme içerisinde ekonomik kalkınmayı anlamak “mekanların alanı” (space of places) ile “akışların alanı” (space of flows) arasındaki diyalektik ilişkinin anlaşılması ve bu ilişkinin ortaya çıkardığı sonuçların kavranması ile mümkündür¹¹¹. Diğer bir ifade ile bu perspektife göre kalkınmanın ardındaki dinamiği anlamamanın yegâne yolu akış halindeki bilgi, sermaye, güç ve benzeri etkenlerin ilgili alanları nasıl dönüştürdüğü ile ilgili alanların bahsi geçen akışları nasıl dönüştürdüğünü anlamaktan geçmektedir.

İlk olarak mekân alanları ile ifade edilenin aktörlerin içinde buldukları sosyal, kültürel ve politik çevre olduğu görülmektedir¹¹². Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'na göre üretim sürecine dâhil olan aktörler ilgili faaliyetleri gömülü olarak gerçekleştirmektedir. Yani üretim süreçlerinde rol sahibi aktörler belirli bir topluma, bölgeye ve üretim ağına gömülü olarak faaliyet gösterirler¹¹³. Bu nedenle aktörlerin sosyal, kültürel ve politik bir çevre tarafından kuşatıldığını söylemek olanaklıdır. Ancak gözden kaçırılmaması gereken husus aktörlerin içinde buldukları çevre ile dinamik bir ilişki içinde olduklarıdır¹¹⁴. Çevre ile aktörler arasındaki dinamik ilişkinin Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı içerisindeki iz düşümü ise üretim sürecinin sosyal bir süreç olarak değerlendirilmesidir¹¹⁵. Bir yandan üretim sürecinin sosyal bir süreç olarak tanımlanması süreçte yer alan aktörlerin çeşitliliğinin tanınmasına olanak verirken diğer yandan aktörlerin farklı gündemlere ve rollere sahip olarak üretim sürecine dâhil olabileceğini göstermektedir. Bu nedenle Küresel Üretim Ağları

¹¹¹ Henderson vd., “Global Production Networks”, 2002.

¹¹² Neil M Coe, Peter Dicken, ve Martin Hess. “Global Production Networks: Realizing The Potential.” *Journal of Economic Geography*, 2008; David L. Levy. “Political Contestation in Global Production Networks.” *Academy of Management Review*, 2008.

¹¹³ Henderson vd., “Global Production Networks”, 2002.

¹¹⁴ Peter Dicken. “Geographers and Globalization: (Yet) Another Missed Boat?” *Transactions of The Institute of British Geographers*, 2004; Cynthia Hardy, ve Nelson Phillips. “Strategies of Engagement: Lessons form The Critical Examination of Collaboration and Conflict in an Interorganizational Domain.” *Organization Science*, 1998; Yeung, “Rethinking Relational Economic”, 2005.

¹¹⁵ Henderson vd., “Global Production Networks”, 2002.

Yaklaşımı, üretim ağı içerisinde faaliyet gösteren aktörleri evrensel bir nosyon olarak rasyonel ekonomik aktörler olarak ele almamaktadır¹¹⁶. Diğer bir ifade ile belirli bir üretim ağı içerisinde yer alan aktörlerin her birinin kendine özgü çıkarları olabileceği ve bu anlamda görece özerk olabileceği Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın vurguladığı bir diğer noktadır.

Netice itibariyle Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'na göre üretim süreci oldukça karmaşık, yatay, dikey ve/veya diyagonal şekilde işleyebilen, çok katmanlı, çok boyutlu bir ekonomik aktivitedir¹¹⁷. Dolayısıyla Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın iddiasına göre zincir şeklinde tarif edilen üretim süreçlerinden farklı olarak aktörler arasındaki ilişkiyi yalnızca hiyerarşik olarak tarif etmek açıklayıcı değildir. Bu bağlamda Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı, aktörler arasında hiyerarşi bulunabileceğini reddetmemekle birlikte üretim sürecini bir ağ olarak tasvir ederek belirli bir üretim sürecine dâhil olan aktörlerin her birinin içinde buldukları çevrenin ürünü olduğunu ve aynı zamanda çevreyi değiştirme, dönüştürme kabiliyetleri bulunduğunu savunur¹¹⁸. Böylece ortaya konulmak istenilen üretim ağına dâhil olan aktörlerin değişen oranlarda güce sahip olduğu ve birbirleri ile karşılıklılık ilişkisi içerisinde faaliyetlerini sürdürdüküdür.

Tüm bunlara ek olarak aktörlerin çeşitliliğinin tanınması Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın Küresel Meta Zincirleri ve Küresel Değer Zincirleri Yaklaşımlarından devraldığı genetik mirası yansıtmakla birlikte devletin üretim sürecinde rol sahibi bir aktör olarak görülmesini içermektedir ve yaklaşımın ilgi çekici hale gelmesine katkı

¹¹⁶ a.g.e.

¹¹⁷ a.g.e.; Douglas M. Lambert, ve Matias C. Cooper. "Issues in Supply Chain Management." *Industrial Marketing Management*, 2000.

¹¹⁸ Peter Dicken, Philip F. Kelly, Kris Olds, ve Henry W. Yeung. "Chains and Networks, Territories and Scales: Towards a Relational Framework for Analysing The Global Economy." *Global Networks*, 2001.

sağlamıştır¹¹⁹. Günümüzde küreselleşme sürecinde ortaya çıkan işgücünün verimli kullanılması ve çalışma şartları gibi gündemler, değer üretiminin esasını teşkil etmekle birlikte değer yaratım sürecinde yalnızca şirketlerin hâkim konumda bulunamayacağı, devlet ve devlet kurumlarının da üretim sürecinin belirleyenleri arasında olduğunu teyit etmektedir¹²⁰. Sonuç olarak Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın diğer teorilere yönelttiği eleştirinin esasını şirketlerin temel aktör olarak görülmesi oluşturmaktadır¹²¹.

Ağ bazlı üretimi esas alarak ve üretim sürecinde devleti aktör olarak tanımak suretiyle aktörlerin çeşitli olduğunu vurgulayarak öncüllerinden farklılaşan Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı, alternatif bir çerçeve sunma iddiasıyla üretim süreçlerinin değer, güç ve gömülülük olarak tarif edilen üç ana analitik unsur ile değerlendirilmeye tabi tutulması gerektiğini vurgulamaktadır¹²². Özellikle değer ve güç kavramları konusunda süregelen araştırma gündemini başka bir noktaya sürükleme çabasına girmediği görülen Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın ilgili kavramların içini önemli denebilecek ölçüde farklı şekilde doldurduğu görülmektedir.

2.1. Küresel Üretim Ağlarında Değer

Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın kurduğu çerçevede değerün üç farklı boyuta sahip olduğu görülmektedir. Değer yaratımı, değer geliştirilmesi ve yaratılan değer ele geçirilmesi bahsi geçen değer kavramının boyutları olup zincir modelini benimseyen teorilerden farklı olarak bu değer kavramı, değer yaratan ile değeri ele geçirenin farklı

¹¹⁹ Coe vd., "Global Production Networks", 2008.

¹²⁰ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002; Ray Hudson. "Conceptualizing Economies and Their Geographies: Spaces, Flows and Circuits." *Progress in Human Geography*, 2004; Levy, "Political Contestation", 2008.

¹²¹ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

¹²² Martin Hess. "Spatial Relationship? Towards a Reconceptualization of Embeddedness." *Progress in Human Geography*, 2004.

olabileceğini dolayısıyla bir ürünü üretmenin ya da o ürüne sahip olmanın doğal olarak ortaya çıkan değer de sahibi olunacağı anlamına gelmediğini işaret etmektedir. Bu sebeple değer kavramının güç ve gömülülük kavramları ile birlikte ele alınması önemlidir zira değer ortaya çıkarılışı, ele geçirilişi ya da geliştirilişi güç ve gömülülük ile doğrudan alakalıdır.

Fakat öncelikle değer kavramına ilişkin unsurların anlaşılması önem arz etmektedir. Bu doğrultuda değinilmesi gereken ilk kavram değer yaratılmasıdır. Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı, değer iki türlü yaratıldığını vurgulamaktadır¹²³. Bunlardan ilki Marx'ın işaret ettiği, emeğin sömürüsü neticesinde ortaya çıkan artı-değere el koyulması yoluyla değer yaratımıdır¹²⁴. Emeğin sömürüsü neticesinde ortaya çıkan artı-değere el koyulması yoluyla değer yaratımının söz konusu olduğunun ifade edilmesi hem mikro hem de makro düzeyde üretim yoluyla bir hiyerarşinin dolayısıyla eşitsiz ilişkilerin tesis edildiğini göstermesi bakımından kıymetlidir. Ancak burada esas kıymetli olan kalkınma gündeminin ilham verdiği zincir modeli üzerine kurulu teorilerin vaaz ettiği eklemlenme, yükseltme gibi deyim yerindeyse sihirli formüllere karşın kalkınmanın neden herkes için geçerli ol(a)madığının gösterilmesinin olanaklı hale gelmesidir. Zira bu bağlamda işgücü, çalışma şartları, verimlilik gibi gündemler ve bunların belirli bir üretim ağı içerisinde nasıl yeniden üretildiği önemli hale gelmektedir¹²⁵. Özetlemek gerekirse özellikle Küresel Değer Zincirleri Yaklaşımı'nın, önemli olanın küresel ekonomiye nasıl eklemlendiği görüşüne karşın eklemlenmenin farklı şekillerde olabileceğini göz ardı ettiği söylenebilir ve bu eklemlenmenin zorunlu olarak kalkınmayı beraberinde getirmeyeceğini vurgulamak da elzemdir.

¹²³ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

¹²⁴ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002; Hess, "Global Production Networks.", 2018.

¹²⁵ Coe vd., "Global Production Networks", 2008; Henderson vd., "Global Production Networks", 2002; Hess, "Global Production Networks.", 2018.

Öte taraftan değer yaratımının bir diğer türü olarak karşımıza, yine Marksizm'in mirası rantlar çıkmaktadır. Rant ile değer yaratımının altında yatan temel mantık belirli bir üretim ağında yer alan aktörlerin birinin asimetrik sahipliğidir¹²⁶. Bu kapsamda dört farklı ranttan bahsetmek olanaklıdır¹²⁷. Buna göre teknolojik rantlar bir aktörün gelişmiş ürün ve üretim teknolojilerine sahip olması ile elde edilirken, marka rantları pazar payının yüksek olması ve/veya tüketiciler tarafından daha fazla tercih edilmesi ile ortaya çıkmaktadır¹²⁸. Organizasyonel rantlar ise oldukça verimli şekilde yönetilen, üretim süreçlerini verimli şekilde organize etmiş aktörlerin elde ettiği rantlar olarak tarif edilmiştir¹²⁹. Son olarak kurduğu ilişkiler ile geniş bir üretim ağı içerisinde yer edinmeyi başaramış aktörlerin ilişkisel rantlar olarak adlandırılan rantlar elde ederek değer yaratabileceği değerlendirilmektedir¹³⁰. Sonuç itibariyle değer yaratımının rantlar yoluyla da mümkün olabileceğinin ifade edilmesi küresel olarak dağılmış üretim süreçlerinin hiyerarşik bir ilişkiyi içerdiği anlamına gelmekle birlikte zincir modelini esas alan teorilerden farklı olarak aktörler arasındaki ilişkinin sadece hiyerarşi ile karakterize edilemeyeceğini göstermektedir.

Aktörler arasındaki ilişkinin sadece hiyerarşi ile tanımlanamayacağı fikrinin değer geliştirilmesi yaklaşımıyla da desteklendiği görülmektedir. Ancak değer geliştirilmesi kavramı ile esas vurgulanmak istenen, Küresel Değer Zincirleri Yaklaşımı tarafından ortaya koyulan yükseltme kavramının şirket odaklı olarak eksik kaldığıdır. Daha önce de ele alındığı üzere yükseltmenin kendiliğinden, doğal olarak gerçekleşmesi söz konusu olmamakla birlikte şirketler dışındaki aktörlerin ve süreçlerin yükseltmeyi nasıl etkilediği

¹²⁶ Hess, "Global Production Networks.", 2018.

¹²⁷ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002; Hess, "Global Production Networks.", 2018.

¹²⁸ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002

¹²⁹ a.g.e.

¹³⁰ a.g.e.

ya da etkileyeceği muğlak kalmıştır¹³¹. Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın, değer geliştirilmesi kavramı ile ilgili muğlaklıkları gidermek yönünde bir adım attığı söylenebilir. Bu kapsamda değer geliştirilmesi konusunda ilk olarak değinilen konu değer geliştirilmesinin belirli bir üretim ağı içinden ya da dışından transfer edilen teknolojinin niteliğiyle doğrudan alakalı olduğudur. Buna ek olarak değer geliştirilmesi için belirli bir üretim ağı içerisinde lider konumda bulunan ya da büyük olarak değerlendirilen şirketlerin alt yüklenicilerinin kalite standartlarını ve üretim teknolojilerini yukarı çekmek konusundaki niyetlerinin belirleyici olduğu değerlendirilmektedir¹³². Her iki husus açısından belirleyici olan diğer iki unsur ise verili bulunan işgücü süreçlerinde ihtiyaç duyulan becerilerin zamanla artıp artıramadığı ve yerel şirketlerin organizasyonel, ilişkisel ve marka rantı yaratıp yaratamadığıdır¹³³. Tüm bunlar ışığında değer geliştirilmesinin nihai olarak devletin de içinde bulunduğu, şirketler dışındaki başka pek çok aktöre bağlı olduğunun altı çizilmelidir.

Diğer taraftan değer yaratılması ve geliştirilmesi ayrı bölgelerde vuku bulabileceği gibi değer ele geçirilmesinin bambaşka bir bölgede gerçekleşebileceği savunulmaktadır¹³⁴. Değerin ele geçirilmesine yön veren unsurları yine üç başlık altında gruplamak mümkündür¹³⁵. Buna göre değer ele geçirilmesini belirleyen ilk unsur hükümet politikalarıdır. Hükümet politikalarına bağlı olarak şekillenen ve değer ele geçirilmesini belirleyen diğer unsurlar; şirket sahipliği ve şirketlerin yönetim biçimleridir¹³⁶. Bütün bu unsurların değişen kombinasyonlarına bakılarak değer nerede ve kim tarafından ele geçirildiğini aydınlatmak mümkün olmaktadır. Ancak nihai olarak yaratılan değer ele

¹³¹ Lee, "Global Commodity Chains", 2010.

¹³² Chikashi Kishimoto. "Clustering and Upgrading in Global Value Chains: The Taiwan Personal Computer Industry." *Local Enterprise in The Global Economy: Issues of Governance and Upgrading* içinde, yazar Hubert Schmitz. Cheltenham: Edward Elgar, 2004; Lee ve Chen. "Dynamic Synergy Creation", 2000.

¹³³ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

¹³⁴ a.g.e.

¹³⁵ a.g.e.

¹³⁶ a.g.e.

geçirilmesi belirli bir ülkede benimsenen birikim rejimin sonucu olarak ele alınmaktadır¹³⁷. Dolayısıyla siyasetin ve güç ilişkilerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı, üretim ağları içindeki farklı aktörlerin farklı oranda güce sahip olabileceğini teslim ederken gücün dağılımını belirleyen üretim ağına dâhil olmuş her bir aktörün sahip olduğu rekabet seviyesinden ileri geldiğini belirtmektedir¹³⁸. Bu çerçevede her bir aktörün sahip olduğu rekabet seviyesini belirleyen ise aktörlerin içine gömülü oldukları çevrenin kendisidir¹³⁹.

Sonuç itibariyle Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı, üretimi ağ biçiminde yapılanmış bir sistem içerisinde gerçekleşen bir süreç olarak ele almakta ve bunu yaparken de aktörlerin çeşitliliğine, aktörler arasında hiyerarşi olmasına rağmen bunun tek ilişki biçimi olmadığına, aktörlerin içinde buldukları çevrenin önemine ve dolayısıyla çevrenin belirleyen olduğu güç ilişkilerine dikkat çekmektedir. Bu noktada yaklaşımın siyasete alan açması özellikle kayda değerdir. Ancak önemle vurgulanması gereken husus; üretim sürecinin güçlüler ve güçsüzler ikiliğine dayanmadığının gösterilmesidir.

2.2. Küresel Üretim Ağlarında Güç

Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nı öncüllerinden ayırt eden özelliklerinden bir diğeri gücü ele alış biçimidir. Öncülleri güç ilişkilerini şirketler arasındaki yönetim ilişkileri çerçevesinde açıklama yolunu tutarken Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı doğrudan güç kavramına odaklanarak bunun üretim ağı içerisindeki aktörlerin arasındaki ilişkiye etkilerini mesele etmektedir. Bu minvalde Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın bakış açısına göre gücün kaynağı ve gücün kullanılış biçimi değer ele geçirilmesi ve değer geliştirilmesi

¹³⁷ a.g.e.

¹³⁸ Coe vd., "Global Production Networks", 2008.

¹³⁹ Peter Dicken, ve Anders Malmberg. "Firms in Territories: A Relational Perspective." *Economic Geography*, 2001, s.356.

açısından belirleyicidir¹⁴⁰. Ancak Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı, aktörler arası güç ilişkilerini sıfır toplamlı bir oyun olarak değerlendirmemektedir¹⁴¹. Çünkü üretim süreci ağ şeklinde işleyen bir süreçtir ve bu nedenle belirli bir ağa dâhil olmuş aktörler, gücün aralarında asimetrik dağılmasına rağmen bir karşılıklılık ilişkisi içerisindedir.

Çizilen bu çerçeve içerisinde üç farklı güç kavramı ile karşılaşılmaktadır. Bunlardan ilki şirketlerin sahip olduğu güçtür. Şirketlere ait gücün belirleyenleri şirketlerin sahip oldukları farklı kabiliyetler ve ulaşabildikleri kaynaklardır¹⁴². Bir diğer güç çeşidi, kurumsal güç olarak anılan devlet kurumlarının, sivil toplum örgütlerinin ve uluslararası kurum ile kuruluşların sahip olduğu güçtür. Bu güç tanımıyla şirket dışı aktörlerin yatırımlara yön verebilecek, piyasaları şekillendirebilecek dolayısıyla şirketleri etkileyebilecek güce sahip olduklarına dikkat çekilmektedir¹⁴³. Örneğin Bretton Woods kurumlarının sahip olduğu güç vasıtasıyla hükümetlerin uygulamak ya da benimsemek durumunda olduğu ekonomik ve sosyal politikaları belirlemesi, benimsenen bu ekonomik ve sosyal politikaların ise şirketleri, iş gücünü ve sivil toplum örgütlerini etkilemesi söz konusudur. Son olarak kolektif güç kavramına yer verildiği görülmektedir. Kolektif güç sınıflandırması altında sendikaların, işveren örgütlerinin ve benzeri organizasyonlarının sahip oldukları güç kast edilmektedir¹⁴⁴. İlgili organizasyonların sahip oldukları gücü şirketlere, hükümetlere ve uluslararası örgütlere karşı koymak yolunda uyguladıkları değerlendirilmektedir¹⁴⁵.

Nihai olarak güç kavramı bir üretim ağının işleyiş biçiminin ortaya konulmasında değer kavramı ile birlikte ele alınması gereken diğer bir analitik araç olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹⁴⁰ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

¹⁴¹ a.g.e.

¹⁴² Hess, "Global Production Networks.", 2018.

¹⁴³ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002; Hess, "Global Production Networks.", 2018.

¹⁴⁴ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

¹⁴⁵ a.g.e.

Daha önce de ele alındığı gibi burada güç kavramı ile ön plana çıkan hususlardan ilki; aktörler arasındaki güç ilişkilerinin sıfır toplamlı bir oyun olarak değerlendirilmemesidir. Bunun yanı sıra Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı tarafından kurulan çerçeve içerisinde güç kavramının tek bir muhatabı hedef olarak doğrusal şekilde işlemediği görülmektedir. Bunun neticesi olarak güç kavramının farklı biçimlerinden bahsetmek olanaklı hale gelmiştir.

2.3. Küresel Üretim Ağlarında Gömülülük

Daha önce de değinildiği üzere Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı tarafından oluşturulan çerçeve nedeniyle hem güç hem de değer kavramını gömülülük kavramından bağımsız bir şekilde ele almak mümkün gözükmemektedir. Zira değer, gücün, güç ise aktörlerin gömülü bulunduğu toplum, bölge ve ağın etkisi ile şekillenmektedir¹⁴⁶. Buna ek olarak aktörler ile gömülü buldukları çevre arasındaki ilişkinin tek yönlü olduğunu düşünmek de yanıltıcıdır. Çünkü Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı, çevrenin aktörler üzerindeki etkisinin yanı sıra aktörlerin de bu çevreyi değiştirip dönüştürdüğü fikrini savunmaktadır¹⁴⁷.

Öncelikle belirli bir üretim ağına mensup şirketlerin her biri belirli bir toplum içinde var olmuştur ve faaliyetlerine devam etmektedir. Dolayısıyla her bir şirket içinde bulunduğu topluma gömülüdür ve bu sebeple gömülü oldukları toplumun kurumsal yapısının, sosyal ve kültürel bağlamının etkisi altındadır¹⁴⁸. Bu sebeptendir ki şirketlerin çıkarları ve/veya stratejileri içindeki buldukları sosyal, kültürel ve kurumsal bağlamı belirli ölçüde yansıtmaktadır¹⁴⁹.

¹⁴⁶ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

¹⁴⁷ Peter Dicken. "Geographers and Globalization: (Yet) Another Missed Boat?" *Transactions of The Institute of British Geographers*, 2004; Dicken vd., "Chains and Networks", 2001; Hardy, ve Phillips. "Strategies of Engagement", 1998; Yeung, "Rethinking Relational Economic", 2005.

¹⁴⁸ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002; Will Hutton. *The State We're In*. London: Jonathan Cape, 1995; Richard Whitley. *Divergent Capitalisms*. Oxford: Oxford University Press, 1999.

¹⁴⁹ Levy, "Political Contestation" , 2008.

Gömülülüğün bir diğer boyutu bölgesel gömülülük olarak karşımıza çıkmaktadır. Üretim kaçınılmaz olarak belirli bir yer ya da alanda gerçekleşmektedir. Bu anlamda üretim ağında yer alan şirketlerin belirli bir bölgede faaliyet göstermesi sebebiyle o bölgeye gömülü olmasından bahsedilmektedir. Faaliyetlerini gerçekleştirdikleri bölgeye gömülü olarak şirketlerin sadece fiziki olarak birbirlerine bağlanması değil aynı zamanda içinde buldukları bölgede gerçekleşen ekonomik aktiviteler ve sosyal dinamik tarafından etki altına alınması söz konusudur¹⁵⁰. Netice itibarıyla de gömülü oldukları bölgede faaliyetlerini sürdüren şirketlerin ilgili bölgedeki faaliyetlerini sürdürmek yönünde gösterdikleri ya da gösterecekleri kararlılığın bu bölgedeki değer yaratımı, değerini ele geçirilmesi ve değerini geliştirilmesi gibi hususları doğrudan etkileyeceği değerlendirilmektedir¹⁵¹.

Gömülülüğün belirli bir sınır ile tanımlanamayan biçimi ise ağ temelli gömülülüktür. Ağ temelli gömülülük belirli bir sınır içermemenin yanı sıra ilk iki türden farklı olarak şirketlerin üretim ağına mensup diğer aktörler ile ilişkilerini değil, üretim ağına dâhil tüm aktörlerin birbiri ile kurduğu ilişkinin hesaba katıldığı gömülülük biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Belirli bir üretim ağının mimarisi olarak da tanımlanan bu gömülülük türü, üretim ağı içerisinde aktörlerin birbirleri ile girdikleri ilişkiyi, üretim ağının yapısını ve gelişimini tayin etmektedir¹⁵².

Sonuç olarak Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı, yukarıda da değinildiği gibi şirketlerin yalnızca kendi çıkarları peşinde koşan, rasyonel ekonomik aktörler olarak ele alınamayacağını ortaya koymaktadır. Bu anlamda üretim süreci, iki şirket arasında vuku bulan bir ilişki olmaktan çıkarılarak farklı aktörlerin rol aldığı, aktörlerin karşılıklı olarak

¹⁵⁰ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

¹⁵¹ a.g.e.

¹⁵² Henri W.-C. Yeung. "The Social-Spatial Constitution of Business Organisation: A Geographical Perspective." *Organization*, 1998.

birbirlerini etkileme gücüne haiz olduğu ve aktörler ile içinde buldukları çevrenin süregelen şekilde birbirini etkilediği bir süreç olarak görülmektedir. Dolayısıyla Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı çizmiş bulunduğu bu çerçeveye zincir modelini benimsemiş teorilerin yetersiz bulunduğu güç, güç ilişkileri ve şirket dışı aktörlerin analize dâhil edilmesi noktasında bahsi geçen yaklaşımların eksiklerini gidermek yönünde adım atmıştır.

3. Küresel Kapitalizmde Devletin Rolü

Bu çalışma kapsamında küresel kapitalizmde devletin rolünün saptanmasını bir zorunluluk haline getiren, Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın devleti üretim ağının bir aktörü olarak tanınmasına karşın bahsi geçen aktörün rolüne ilişkin bir tartışmaya girişmemiş olmasıdır. Daha açık ifade etmek gerekirse Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı küresel kapitalizm şartlarında devlet-piyasa ilişkisine dair bir araştırma gündemine sahip değildir. Devlet-piyasa ilişkisi söz konusu olduğunda ise literatürde iki ana yaklaşımın ön plana çıktığı görülmektedir. Neoliberal ve kurumsalcı olarak adlandırılabilen bu yaklaşımların, başlangıçta iki ayrı kutbu temsil etmelerine karşın Washington Uzlaşması'nın çökmesi ile birlikte savundukları tezler itibariyle önemli ölçüde örtüşür hale geldiği görülmektedir¹⁵³. Dolayısıyla bu bölüm kapsamında bahse konu yaklaşımların tarihsel olarak seyri, geldikleri nokta ve geldikleri noktayı olanaklı hale getiren genetik kodları ele alınacaktır. İki yaklaşımın geldiği noktada örtüşten ve farklılaşan yanlarının ortaya konulması için ise Doğru'nun benimsediği piyasa merkezli kurumsalcılık ve devlet merkezli kurumsalcılık ayrımı esas alınacaktır¹⁵⁴. Netice itibariyle her iki yaklaşımın da temel sorununun; devlet ve piyasayı birbirlerine dışsal nosyonlar olarak görmesi olduğu söylenebilir.

¹⁵³ Havva E. Doğru. *The Benevolent Hand of The Turkish State: The Turkish Mass Housing Administration, State Restructuring, and Capital Accumulation in Turkey*. PhD Thesis, Toronto: York University, 2016, s.33-34.

¹⁵⁴ a.g.e.

Dolayısıyla esas mesele piyasa-devlet ilişkisini ele alırken devleti özne ya da nesne olarak gören yaklaşımları aşmaktır. Zira ancak bu şekilde, neoliberalizmin hakim paradigma olarak kabul gördüğü günümüzde savunma sanayi özelinde devletin “çelişkili” olarak değerlendirilebilecek rolünü açıklamak mümkün gözükmemektedir. Bu noktada da Poulantzas’ın fikirleri ufuk açıcudur. Çünkü Poulantzas, devleti, sınıf ve sınıf fraksiyonları arasındaki mücadelenin kristalleşmesi olarak tanımlamakta ya da devleti bir toplumsal ilişki olarak görmektedir¹⁵⁵. Burada dikkat çekilmesi gereken; Poulantzas’ın hâkim sınıfları yekpare bir bütün olarak ele almamasıdır. Çatışan çıkarlar nedeniyle hâkim sınıf doğrudan hükmetme kapasitesinden yoksundur. Bu, hâkim sınıfın tek ortak çıkarı olan hâkimiyet altındaki sınıfların politik olarak bölünmüş ve emeklerini satmak konusunda “özgür” olarak kalması hususlarını tehlikeye atmaktadır¹⁵⁶. Bu nedenle kapitalizmin yeniden üretimi için ekonomi dışı bir mekanizmaya ihtiyaç vardır dolayısıyla devlet gibi bir kurumun ekonomiye ve sermaye birikimine müdahalesi kapitalist üretim için gereklidir¹⁵⁷. Diğer bir ifade ile devlet, hâkim sınıfların çatışan çıkarlarının birliğinin kapitalizmin devamı yönünde sağlanmasından sorumludur.

Sonuç itibariyle Poulantzas tarafından ortaya koyulan yaklaşım, neoliberal çağda, özellikle savunma sanayi sektörü söz konusu olduğunda devletin “çelişkili” olarak nitelendirilebilecek rolünün istisnai bir durum olmadığını gösterilmesi açısından, diğer yaklaşımlara kıyasla daha açıklayıcıdır.

¹⁵⁵ Bob Jessop. “Poulantzas’s State, Power, Socialism as A Modern Classic.” *Reading Poulantzas* içinde, yazar Alexander Gallas, Lars Bretthauer, John Kannankulam ve Ingo Stützle. London: Merlin, 2011, s.42.

¹⁵⁶ Robert P. Resch. “Althusser and The Renewal of Marxist Social Theory.” *UCP Pressebooks*, 1992, s.329-330. (erişildi: Ekim 29, 2019).

¹⁵⁷ Greg Albo, ve Jane Jenson. “A Contested Concept: The Relative Autonomy of The State.” *New Canadian Political Economy* içinde, yazar Wallace Clement ve Glen Williams, Kingston: McGill Queens, 1989; Ayşegül K. Kaynar. “Devlet Kuramları: Bob Jessop ve Devlet Anlayışı.” (erişildi: Ocak 16, 2020).

3.1. Neoliberal Devlet-Piyasa İlişkisi

Devletin piyasanın sağlıklı bir şekilde işleyememesinin yegâne müsebbibi olarak görülmesi ve bu sebeple devletin geriletilmesi gerektiği savunusu, neoliberal yaklaşımın devlet-piyasa ilişkisine dair görüşünün en karakteristik özelliği olarak ön plana çıkmaktadır. Buradaki yaklaşımın esasını ise kamu tercihi teorisinin (public choice theory) oluşturduğu görülmektedir¹⁵⁸.

Öncelikli olarak kamu tercihi teorisinin siyaset bilimi alanına “bilimsellik” getirme adına iktisat yöntemlerine başvurduğunu belirtmek yerinde olacaktır¹⁵⁹. Bu anlamda kamu tercihi teorisinin temelini Adam Smith’in *Ulusların Refahı* adlı eserinde bulunduğunu belirtmek önemlidir. Adam Smith’e göre insanlar arasındaki değişim ilişkileri insan doğasının bir parçası olmanın yanı sıra ekonomik refahın esasını teşkil etmektedir¹⁶⁰. İnsan doğasının bir parçası olan bu değişim ilişkileri esnasında bireyler, rasyonel aktörler olarak kendi çıkarlarını öncelemektedir¹⁶¹. Nihayetinde değişim ilişkileri içerisine giren her bir bireyin kendi çıkarı peşinde olması, rekabet ortamı yaratacağından piyasadaki malların kalitesi artarken fiyatları düşecektir. Dolayısıyla Smith tarafından görünmez el (invisible hand) olarak adlandırılan mekanizma aslında rasyonel bireylerin tek tek kendi çıkarları peşinde olmasıdır. Zira kendi çıkarları peşinde olan bireyler, yukarıda bahsedildiği üzere nihayetinde kendi çıkarları peşinde olarak ortak iyinin ortaya çıkmasını sağlamaktadır.

Smith’in en önemli temsilcilerinden biri olduğu klasik iktisat akımı ulusların refahına odaklanırken neo-klasik iktisat, odak noktasını bireylerin tercihlerinin tatmin edilmesine

¹⁵⁸ Andrew Hindmoor. “Public Choice.” *In The State: Theories and Issues* içinde, yazar Hay Colin, Lister Michael ve Marsh David. Palgrave Macmillan, 2006.

¹⁵⁹ Dennis Mueller. *Public Choice III*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, s.1.

¹⁶⁰ Adam Smith. *The Wealth of Nations*. Oxford: Oxford University Press, 1983, s.12.

¹⁶¹ Hindmoor, “Public Choice”, s.81.

kaydırmıştır¹⁶². Bu bağlamda kamu tercihi teorisi, insanların rasyonel aktörler olarak değerlendirilebilmesi için belirli şartlar gerektiğini vurgulamaktadır. Kamu tercihi teorisine göre insanların rasyonel aktörler olarak ele alınabilmesi için farklı tercih imkânlarının bulunması, bu farklı tercihler arasında geçiş yapabilme olanağına sahip olmaları ve tercihlerini istekleri doğrultusunda seçebilmeleri gerekmektedir¹⁶³. Kamu tercihi teorisi kapsamında rasyonelliği belirli şartların varlığına bağlanmış birey, rasyonel olarak değerlendirildiği durumda kendi çıkarlarını önceleyen, faydalarını maksimize etme peşinde olan aktörler olarak tanımlamaktadır¹⁶⁴.

Burada rekabet kavramına ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. Çünkü hem klasik iktisat teorisinde hem de neo-klasik iktisat teorisinde piyasanın sağlıklı bir şekilde işleminin şartı olarak rekabet koşullarının “mükemmel” olması gerektiği vurgusu bulunmaktadır¹⁶⁵. Zira böylece piyasanın hem üreticinin hem de tüketicinin istediğini elde edeceği fikri hâkimdir.

Ancak rekabet koşulları nadiren mükemmeldir ve dolayısıyla piyasa sıklıkla çöküş yaşamaktadır. Buradaki esas tartışma piyasanın yaşadığı başarısızlıkların nedenin piyasanın kendisine içkin olan nedenlerden mi yoksa dış etkenlerden mi kaynaklandığıdır. Kamu tercihi teorisinin kanaatini dış etkenlerden hatta tek bir dış etkenden yana kullandığı görülmektedir.

Bu dış etken ise devlet ve/veya devlet müdahalesidir¹⁶⁶. Dolayısıyla kamu tercihi teorisi çerçevesinde devlet, müdahale ederek piyasanın tecrübe ettiği başarısızlıkları düzeltebilecek niteliğe sahip değildir zira devletin temsilcisi olan bürokratlar ve siyasiler de rasyonel,

¹⁶² a.g.e., s.83.

¹⁶³ a.g.e., s.81.

¹⁶⁴ a.g.e., s.81.

¹⁶⁵ Kenneth Arrow, ve Gerard Debreu. “Existence of An Equilibrium For A Competitive Economy.” *Econometrica*, 1954.

¹⁶⁶ Hindmoor, “Public Choice”, s.79.

maksimum faydaları peşinde olan, kendi çıkarlarını önceleyen bireylerdir. Bu bağlamda devlet müdahaleleri piyasa başarısızlıklarını ortadan kaldırmak bir yana bizzat bu başarısızlıkların sorumlusudur. Hindmoor'a göre; kamu tercihi teorisi, siyasiler veya bürokratların rant peşinde olması, seçim kazanmak adına ekonomiyi manipüle etmesi, oy alışverişinde bulunması ve bütçe maksimize etme peşinde olması devletin sürekli piyasaya müdahale etmesinin ve piyasanın başarısız olmasının gerekçeleri olarak ön plana çıkarmaktadır¹⁶⁷.

Siyasiler, devlet eliyle rant yaratmak ve bunları dağıtmak için piyasaya müdahale ederler¹⁶⁸. Böylece destekçilerine fayda sağlarken muhaliflerini zarara uğratmak peşindedirler¹⁶⁹. Bu noktadan hareketle rant yaratmak ve bunları dağıtmak piyasanın işleyişine zarar vermektedir çünkü her türlü devlet müdahalesi piyasadaki rekabeti bozmakta ve nihayetinde görünmez elin işlemesine engel olmaktadır.

Demokrasinin hâkim olduğu ülkelerde elbette ki siyasiler seçimleri kazanmak ya da en azından seçimler neticesinde kendilerini avantajlı bir konumda bulmak istemektedir. Bu sebeple siyasiler için kısa vadeli kazanımlar, uzun vadeli kazanımlara kıyasla çok daha önemlidir¹⁷⁰. Bir diğer ifade ile siyasiler, kamu harcamasını azaltma ve vergileri yükseltme durumunun yeniden seçilmeleri önünde engel teşkil edeceğini bilirler dolayısıyla da ekonomik büyümenin yavaşlaması ve işsizliğin artması pahasına olsa da vergileri yükseltme ve kamu harcamalarını azaltma yoluna gitmeyerek nihayetinde piyasanın işleyişini bozarlar¹⁷¹.

¹⁶⁷ Hindmoor, "Public Choice", s.86-92.

¹⁶⁸ Robert D. Tollison. "Rent-Seeking." *Perspective on Public Choice: A Handbook* içinde, yazar Dennis Mueller. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

¹⁶⁹ Hindmoor, "Public Choice", s.86-87.

¹⁷⁰ a.g.e., s.88-89.

¹⁷¹ a.g.e.,s.89.

Hindmoor'un oy alışverişi olarak adlandırdığı durumda siyasilerin anlaşmaya vararak belirli durumlarda birbirlerini destekleyebilecekleri varsayımından hareket edilmektedir¹⁷². Buna göre; destekçilerin faydasını önceleyen bir siyasinin bu yöndeki faaliyetlerini hayata geçirebilmesi için diğer siyasi ya da siyasilerden destek sağlayabileceği değerlendirilmektedir¹⁷³. Bunun ise gelecekte destek gördüğü siyasilere destek verme şartı ile olanaklı olacağı not edilmelidir. Ancak bunun anlaşmanın tarafı olmayan siyasiler, destekçileri ve dolayısıyla piyasa için negatif sonuçlar doğurma pahasına gerçekleşebileceği ortaya konulmaktadır.

Son olarak bütçe maksimizasyonun iki boyutlu olduğundan bahsedilebilir¹⁷⁴. Bütçe maksimizasyonu söz konusu olduğunda ilk boyutun siyasiler ile ilgili olduğu görülmektedir. Bu bağlamda siyasilerin oylarını artırma peşinde olan aktörler olarak kamu harcamaları ile bütçe açığını artırmak ve vergileri azaltmak yönünde eğilim sergiledikleri iddia edilmektedir¹⁷⁵. Öte yandan bürokratların da bütçe maksimizasyonu peşinde olduğu bu ise bütçe artışı ile bürokratların maaşlarında artış sağlayacağı, daha fazla güç elde edeceği ve patronaj ilişkilerini kuracağı, sürdürebileceği görüşünden ileri gelmektedir¹⁷⁶. Netice itibariyle siyasilerin ve bürokratların bütçe maksimizasyonunu kendi çıkarları doğrultusunda sağlamak peşinde olan aktörler olarak piyasadaki rekabete zarar verdiği ya da vereceği dolayısıyla da piyasanın sağlıklı bir şekilde işlemesine engel olacağı varsayılmaktadır.

Özetle kamu tercihi teorisinin bireylere bir öz atfettiği ve buradan bir genellemeye vardığı söylenebilir¹⁷⁷. Burada bireylere atfedilen öz bireyleri rasyonel, çıkarlarını önceleyen ve daima en fazla fayda elde etme peşinde olan aktörler olarak kendini göstermektedir. Bu öz

¹⁷² a.g.e., s.89-90.

¹⁷³ a.g.e., s.89-90.

¹⁷⁴ Hindmoor, "Public Choice", s.91.

¹⁷⁵ William Niskanen. *Bureaucracy and Representative Government*. Chicago: Aldine, 1971, s.38.

¹⁷⁶ William Niskanen. *Bureaucracy and Public Economics*. Aldershot: Edward Elgar, 1994, s.64.

¹⁷⁷ Amartya Sen. *Rationality and Freedom*. Cambridge: Harvard University Press, 2002, s.2-15.

istinatsız her birey için geçerlidir. Diğer bir ifade ile bürokratlar ve siyasiler bahsi geçen kümenin elemanlarıdır. Bu da devletin piyasaya müdahale etmesinin ve sonuç olarak piyasayı sağlıklı bir şekilde işlemekten alıkoymasının temel sebebidir. Nihayetinde kamu tercihi teorisinin vardığı sonuç; bir toplumun refahının ancak serbest piyasanın serbestliğinin korunmasıyla bunun için ise devletin küçülmesiyle, geriletilmesiyle ve ebedi olarak bu şeklinin muhafaza edilmesiyle mümkün olabileceğidir.

Öncelikle kamu tercihi teorisinin ortaya koyduğu yaklaşımla önemli olarak nitelenebilecek bir oranda ilgi çekici hale geldiğini belirtmek yerinde olacaktır. 80'li yıllarda ABD'de Reagan ve İngiltere'de Thatcher'ın başlattığı Yeni Sağ akımın entelektüel mühimmatını kamu tercihi teorisinin oluşturduğu söylemek olanaklıdır. Bununla birlikte Washington Uzlaşması ile birlikte kamu tercihi teorisinin uluslararası alanda kurumsallık kazandığını ve bir kalkınma reçetesine dönüştüğünü belirtmek gerekir. Tüm bu görece “başarı” hikayesinin sonunu getirenin Asya ve Güney Amerika'da yaşanan ekonomik krizler olduğunu söylemek mümkünse de kamu tercihi teorisinin aşamadığı teorik soru ve sorunların varlığından bahsetmek önemlidir.

Bu bağlamda temel problemlerin başında kamu tercihi teorisinin insan doğasına ilişkin ortaya koyduğu yaklaşım gelmektedir. Bireylerin her hal ve şartta değişmez bir şekilde rasyonel, çıkarlarını önceleyen ve sürekli faydalarını mümkün olan en üst noktaya çekmek isteyen aktörler olarak tanımlanması öncelikle bireylerin toplumsal varlıklar olmak dolayısıyla sorumluluklarının ve/veya yükümlülüklerinin olabileceği ya da olduğu gerçeğini göz ardı etmektedir¹⁷⁸. Kimi durumlarda bireylerin kendi çıkarlarını öncelemesi bir ihtimal

¹⁷⁸ Jon Elster. *The Cement of Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989; Hindmoor, “Public Choice”, s.81-82; Jane Mansbridge. *Beyond Self-Interest*. Chicago: University of Chicago Press, 1990.

olmakla birlikte daima bu yönde hareket edeceklerini varsaymak bireylerin toplumsallığı ile çelişmektedir¹⁷⁹.

Daha önce değinildiği üzere kamu tercihi teorisi, neo-klasik iktisadın tezlerini esas alarak yaklaşımını inşa etmiştir. Bu kapsamda da piyasanın başarısızlığının nedeni olarak rekabet ortamının ortadan kalkması kabulü söz konusudur ve bunun devletin piyasaya müdahalesinin sonucu olduğu savunulmaktadır. Ancak Marx, devlet müdahalesinden bağımsız olarak piyasanın zaman içerisinde, kaçınılmaz şekilde rekabetçi olmayan bir noktaya evrileceğine dikkat çekmektedir¹⁸⁰. Çünkü serbest piyasa şartları altında rekabetin sürdürülebilmesinin yegâne yolu maliyetleri düşürmenin yanı sıra üretimi artırmaktır ki böylece sermaye birikiminin devamı sağlanabilmektedir¹⁸¹. Ancak üretilen ürünün ucuzlatılmasını gerektiren bu durum, işgücünün üretkenliğine ki bu da, üretim ölçeğine bağlıdır¹⁸². Dolayısıyla serbest piyasa şartları altında ortaya çıkacağı varsayılan rekabetin giderek sermayenin merkezileşmesini beraberinde getireceğini ve rekabet ortamının sonu anlamına geleceğini belirtmek mümkündür. Ezcümle piyasa kendi iç dinamikleri sebebiyle herhangi bir müdahale olmadan da “serbestlik” niteliğini kaybedecek potansiyele sahip olduğunu vurgulamak yerinde olacaktır.

Öte yandan kamu tercihi teorisine ilişkin bir diğer tartışmalı hususun devletin müdahalesi olduğu görülmektedir. Kamu tercihi teorisi, devlet müdahalesini piyasadaki serbestliği dolayısıyla da rekabeti ortadan kaldıran bir unsur olarak tanımlarken Chang, Weiss ve Gray, serbest piyasanın tesisi ve sürdürülebilmesi için devletin her zaman müdahale ettiğini ve etmeye devam edeceğini vurgulamaktadır¹⁸³. Ek olarak Weiss’ın tartışmaya katkısı oldukça

¹⁷⁹ Elster, *The Cement of Society*, 1989.

¹⁸⁰ Paul Sweezy. *Monopoly Capitalism*, 2004. (erişildi: Temmuz 19, 2019).

¹⁸¹ a.g.e.

¹⁸² a.g.e.

¹⁸³ Han-Joo Chang. "Breaking The Mould: An Institutionalist Political Economy Alternative to The Neoliberal Theory of The Market and The State." *United Nations Research Institute for Social Development*, 2001.

aydınlatıcıdır. Çalışmasında devletin daima müdahil olduğu ve olmaya devam ettiğini içinde bulunduğumuz dönemden örneklerle açıklayan Weiss, üç temel değişkene odaklanmaktadır¹⁸⁴. Bunlardan ilki, Weiss'ın etkinleştirme (enablement) olarak tanımladığı değişkendir¹⁸⁵. Burada küreselleşmenin aynı zamanda toplumlar ve ekonomi için belirsizlik yarattığını vurgulayan Weiss, bahsi geçen belirsizliğin merkezi şekilde örgütlenmiş bir yapıya ihtiyacı artırdığını dolayısıyla da devletlerin bu süreçte daha etkin hale geldiğini belirtmektedir¹⁸⁶. Öte yandan iç içe geçmişlik (entwinement) bir diğer değişken olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁸⁷. Buradaki temel argüman, küresel sermayenin kaçınılmaz olarak ulus-devlete ihtiyaç duyduğu ya da bu ihtiyacın bir iç içe geçmişlik hali yarattığı yönündedir. Çünkü küresel sermaye, herhangi bir devletin sınırları içinde, gücüne dayanarak, kendi kendine yürürlüğe koyma veya düzenleme yetisinden yoksundur¹⁸⁸. Dolayısıyla da piyasa, devletin sahip olduğu güce muhtaçtır. Son olarak Weiss'a göre devlet çok karakterli (polymorphousness) bir yapıdadır¹⁸⁹. Diğer bir deyişle devlet, bölünmüş bir içyapıya sahip olup farklı sektörlerde farklı roller oynaması gereken bir varlıktır. Bu sebeple devletin bir yandan müdahaleci bir tutum sergilemesi olası iken diğer yandan minimal olması mümkündür¹⁹⁰. Weiss'ın üç değişken üzerinden açıklamaya giriştiği devletin müdahalesi hususunu Wood, kapitalizmin ortaya çıkışı ve doğası ile ilişkilendirerek açıklama yoluna gitmiştir¹⁹¹.

(erişildi: Ekim 21, 2019); Linda Weiss. "The Myth of The Neoliberal State." *Developmental Politics in Transition: The Neoliberal Era and Beyond* içinde, yazar Chang Kyung-Sup, Ben Fine ve Linda Weiss. Palgrave Macmillan, 2012; J. Gary. *The Neoliberal State*, 2010.

¹⁸⁴ Weiss, "The Myth of The Neoliberal", 2012.

¹⁸⁵ a.g.e., s.36.

¹⁸⁶ Weiss, "The Myth of The Neoliberal", s.37.

¹⁸⁷ a.g.e., s.37-38.

¹⁸⁸ a.g.e., s.38.

¹⁸⁹ a.g.e., s.38-39.

¹⁹⁰ a.g.e., s.38-39.

¹⁹¹ Ellen W. Wood. "Logics of Power: A Conversation With David Harvey." *Historical Materialism*, 2006.

Bu yaklaşım, antik ve feodal toplumlarda artı değerın ele geçirilmesi politik, yasal ve askeri zor kullanımını gerektirdiğinden ilgili dönemlerde ekonomik ve politik kurumların bir bütün olduğu ancak kapitalizmin ekonomik ve politik kurumların ayrılmasını beraberinde getirdiği fikrinden ileri gelmektedir¹⁹². Diğer bir deyişle kapitalizm ile birlikte üretim araçlarının sahipliğini elinde bulunduran kapitalist sınıfın, feodal beylerin aksine politik olarak işçi sınıfı ile yöneten-yönetilen ilişkisi kurmadığı görülmektedir dolayısıyla kapitalizmle birlikte mülk sahipliği ile siyasi iktidar sahipliğinin birbirinden ayrılması söz konusu olmuştur¹⁹³. Ancak kapitalizm, sermayenin varlığının ve yeniden üretimin devamı için zora ihtiyaç duymaktadır¹⁹⁴. İlgili zorun sahibi de devletten başkası değildir. Bu nedenle dikkat çekilmesi gereken husus; kapitalizmde ekonomik ve politik kurumların ayrılığının biçimsel bir ayrılık olduğudur¹⁹⁵. Bu da kapitalizme özgü olan artı değerın ele geçiriliş biçimi ve bunun sürdürülmesi için ihtiyaç duyulan zor gücünden kaynaklanmaktadır¹⁹⁶.

Sonuç olarak kamu tercihi iddiasının aksine devlet ve piyasanın birbirine dışsal varlıklar olduğunu iddia etmek ve bunu sürdürmek olanaklı gözükmemektedir. Bununla birlikte Washington Uzlaşması'nın çöküşü ve ardından başlayan arayış da kamu tercihi teorisinin bir bütün olarak sürdürülemez hale geldiğini ortaya koymuştur. Geline nokta ise kurumsalcılık ile neoliberalizmin bütün haline geldiğini iddia etmek olanaklıdır.

3.2. Kurumsalcı Devlet-Piyasa İlişkisi

90'lı yıllarla birlikte küresel çapta ortaya çıkan ekonomik krizler, serbest piyasa esasına dayanan küresel ekonomi ile eklemlenerek kalkınma anlamına gelen Washington

¹⁹² Sam Ashman. "Capitalism, Uneven and Combined Development and The Transhistoric." *Cambridge Review of International Affairs*, 2009.

¹⁹³ Hal Draper. *Karl Marx's Theory of Revolution: State and Bureaucracy*. New York: Monthly Review Press, 1977, s.322.

¹⁹⁴ Wood, "Logics of Power", 2006.

¹⁹⁵ Şebnem Oğuz. "Kurumsalcı Bir Kurgu Olarak Kalkınmacı Devlet: Tarihsel ve Kuramsal Bir Eleştiri." *Amme İdaresi Dergisi*, 2013.

¹⁹⁶ Wood, "Logics of Power", 2006.

Uzlaşması'nın terkinin beraberinde getirmiştir. Post-Washington Uzlaşması olarak adlandırılan yeni süreçte ise kurumsalcı yaklaşımın devlet-piyasa ilişkisine dair ileri sürdüğü argümanların, Washington Uzlaşması'nın "arızalarını" gidermeye yönelik önemli bir kaynak olarak itibar gördüğünü söylemek mümkündür. Kurumsalcı yaklaşımın "arızaların" giderilmesi anlamında işlevsel bir araca dönüştüğü ölçüde neoliberalizm ile yakınlaştığı görülmektedir¹⁹⁷. Dolayısıyla bu bölüm, ilgili yaklaşımın yanı sıra kurumsalcı argümanların devlet-piyasa ilişkisi açısından neden sorunlu olduğunu ve ortaya çıkan "yeni" yaklaşıma da bu sorunların nasıl sirayet ettiğini göstermeye odaklanmıştır.

Bu noktada Doğru kurumsalcılık ile neoliberalizmin yaklaşımının tahlili açısından oldukça elverişli bir çerçeve sunar¹⁹⁸. Buna göre 80'li yıllar ile birlikte ortaya çıkan kurumsalcı yaklaşımlar devlet-merkezli kurumsalcılık olarak adlandırılırken, 90'lı yıllar ile birlikte ortaya çıkan ve neoliberalizmin kurumsalcı argümanlara yöneliminin somutlaşması anlamına gelen yaklaşım, piyasa-merkezli kurumsalcılık olarak nitelendirilmiştir.

Bu kapsamda öncelikli olarak devlet-merkezli kurumsalcılığa göz atmak önemli görünmektedir. Kalkınma sürecinde devletin esas aktör olduğu ön kabulüne dayanan devlet-merkezli kurumsalcılığın ana fikri; artık yaygın şekilde bilinen "devleti geri getirmek" ifadesinde kendini göstermektedir. Skocpol, bu yaklaşımın önde gelen ismi olarak Weber'in devlet tanımını esas alır ve devletin yönetim, polis ve ordu örgütlerinin toplamından ibaret olduğunu ve devletlerin gücünün toplumdan değil kendi kurumlarından geldiğini ileri sürer¹⁹⁹. Bu ifade aynı zamanda devletlerin topluma şekil veren aktörler olarak tanımlanması

¹⁹⁷ Şebnem Oğuz. "Sermayenin Uluslararasılaşması Sürecinde Mekansal Farklılaşmalar ve Devletin Dönüşümü." *Kapitalizmi Anlamak* içinde, yazar Demet Yılmaz, Ferhat Akyüz, Fuat Ercan, Koray R. Yılmaz, Ümit Akçay ve Tolga Tören. Ankara: Dipnot Yayınları, 2006, s.20-26.

¹⁹⁸ Havva E. Doğru. *The Benevolent Hand of The Turkish State: The Turkish Mass Housing Administration, State Restructuring, and Capital Accumulation in Turkey*. PhD Thesis, Toronto: York University, 2016.

¹⁹⁹ Theda Skocpol. "Bringing The State Back In: Strategies of Analysis In Current Research." *Bringing The State Back In* içinde, yazar Peter D. Evans, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol. New York: Cambridge University Press, 1985, s.7.

anlamına gelmektedir. Skocpol'a göre Weber'e referansla devletin ne olduğuna ilişkin evrensel bir tanım yapmak olanaklı olsa da devletlerin yapıları ülkeden ülkeye değişiklik göstermektedir²⁰⁰. Bu çerçevede devlet yapılarının ülkeden ülkeye değişiklik göstermesi iki temel değişken ile açıklanmaktadır. Bunlardan ilki devletin özerkliği, ikincisi ise devletin kapasitesidir²⁰¹.

Devletin özerkliği ile vurgulanmak istenen; devletin toplumsal gruplardan ve/veya sınıflardan bağımsız şekilde amaç tayin edebileceğidir²⁰². Dolayısıyla Skocpol, Marx'ın aksine devletin burjuvazinin aracı olmadığını vurgulamanın ötesinde Marksist yaklaşımların devletin toplumdan tamamen özerk davranabilme kabiliyetini görmezden geldiğini savunmaktadır²⁰³. Bu çerçevede devletin özerkliğinin sabit ve genel geçer bir kavram olmadığı görülmekle birlikte bürokrasinin, şirketlerin kısa vadeli, kârlarını maksimize etmeye yönelik eğilimlerine rağmen ulusal çıkar(lar) doğrultusunda plan yapabilme kabiliyetinden ileri geldiği görülmektedir. Ayrıca devletin özerkliğinin, tarihsel ve/veya kriz durumlarında yaşanan değişimler doğrultusunda belirlendiğini belirtmek yerinde olacaktır²⁰⁴.

Devletin kapasitesi ile işaret edilen ise tayin edilen amacı gerçekleştirme kabiliyetidir²⁰⁵. Burada dikkat çekilmesi gereken husus devlet kapasitesinin, yetkin, liyakat esasına uygun şekilde temin edilmiş bürokratlar ve bunların içsel bütünlüğü ile yeter düzeyde finansal kaynaklara sahip olması tarafından belirlendiğidir²⁰⁶.

²⁰⁰ a.g.e.

²⁰¹ a.g.e.

²⁰²Havva E. Doğru. *The Benevolent Hand of The Turkish State: The Turkish Mass Housing Administration, State Restructuring, and Capital Accumulation in Turkey*. PhD Thesis, Toronto: York University, 2016, s.27-28.

²⁰³ Oğuz, "Kurumsal Bir Kurgu", 2013.

²⁰⁴ Havva E. Doğru. *The Benevolent Hand of The Turkish State: The Turkish Mass Housing Administration, State Restructuring, and Capital Accumulation in Turkey*. PhD Thesis, Toronto: York University, 2016, s.28.

²⁰⁵ Skocpol. "Bringing The State", s.9.

²⁰⁶ a.g.e., s.16.

Kurumsalcı yaklaşımın devlet-piyasa ilişkisine dair argümanlarının nüvelerini 80’li yılların sonu itibariyle kalkınma bağlamında dâhil olduğu tartışmalardan edinmek mümkündür. Bu kapsamda devlete biçilen rol; ulusal ve uluslararası piyasa güçlerini ehlileştirmek ve onların ulusal amaçlar doğrultusunda hareket etmelerini sağlamaktır²⁰⁷. Yani hızlı sanayileşme ve neticesinde kalkınma ancak piyasa güçlerine yön verebilen ve rekabet avantajı inşa edebilen, güçlü ve özerk devletin varlığı ile olanaklıdır²⁰⁸. Özetle, kurumsalcı yaklaşım için devletin müdahalesi şarttır. Doğru’nun yerinde tespiti ile de kurumsalcı yaklaşımın devleti bir “problem çözücü” olarak gördüğünü söylemek mümkündür²⁰⁹.

Mevcut çerçeve içerisinde, neoliberal düşün dünyasının aksine kurumsalcılık, devlet müdahalesini şart görmekte ve “bozucu” olarak değerlendirmemektedir. Temel olarak kurumsalcı yaklaşımı, devleti problem çözücü olarak görme noktasına getiren argümanların devlet-piyasa ilişkisini olumsuz şekilde kavramsallaştırmaktan alıkoyduğunu söylemek imkân dâhilindedir. Bu husus neoliberalizm ile kurumsalcılık arasında önemli bir ayrımı işaret etmektedir. Çünkü kurumsalcılık, klasik iktisat teorisinin mirası olan devlet-piyasa ayrımını reddetmektedir. Fakat bu reddediş devlet ile piyasa arasında özsel bir ayrım olduğu fikrini korumakla birlikte neoliberalizmin aksine yalnızca devleti öncelemektedir. Dolayısıyla göz ardı edilemeyecek nokta; kurumsalcı yaklaşım tarafından tasvir edilmiş olan kalkınmacı devletin, belirli bir tarihsel evrede karşımıza çıkan, kapitalist devletin belirli bir

²⁰⁷ Ziya Öniş. “The Evolution of Privatization in Turkey: The Institutional Context of Public Enterprise Reform.” *International Journal of Middle East Studies*, 1991,s.110.

²⁰⁸ Alice Amsden. *The Rise of The Rest: Challenges to The West From Late-Industrializing Economies*. Oxford: Oxford University Press, 2001; Ha-Joon Chang. *The East Asian Development Experience: The Miracle, The Crisis and The Future*. London: Zed Books, 2006; Peter B. Evans. “Predatory, Developmental, and Other Apparatuses: A Comparative Political Economy Perspective on The Third World State.” *Sociological Forum*, 1989; Chalmer Johnson. “The Development State: Odyssey of a Concept.” *Development State* içinde, yazar Meredith Woo-Cummings. New York: Cornell University Press, 1999; Robert Wade. *Governing The Market: Economic Theory and The Role Of Government in East Asia Industrialization*. Princeton: Princeton University Press, 1990.

²⁰⁹ Havva E. Doğru. *The Benevolent Hand of The Turkish State: The Turkish Mass Housing Administration, State Restructuring, and Capital Accumulation in Turkey*. PhD Thesis, Toronto: York University, 2016, s.28.

biçimi olduğudur²¹⁰. Meseleye bu açıdan bakıldığında günümüzde devlet-merkezli kurumsalcılık olarak adlandırılması mümkün olan yaklaşımın neye evrildiği sorusunu sormak gerekmektedir.

Oğuz'un bu soruya cevabı üç temel ögeye odaklanmaktadır²¹¹. Buna göre öncelikli olarak devlet kapasitesinin “değişen uluslararası rekabeti karşılayabilmek için sınai değişimi koordine edebilme yetisi” noktasına evrildiğini belirtilmektedir. Devlet kapasitesinin geçirdiği bu evrimin ise; insani gelişme adı altında emek gücünün teknoloji-yoğun sektörler üzerinden bütünleşmeyi sağlayacak şekilde yeniden örgütlenmesinden ve bu sebeple üretim süreci dışında yeni meşruiyet kanallarına olan ihtiyaçtan kaynaklandığı değerlendirilmektedir²¹².

Doğru'ya göre kurumsalcılığın bu yeni evresi piyasa-merkezli kurumsalcılık olarak adlandırılmaktadır²¹³. Piyasa-merkezli kurumsalcılığı daha detaylı ele almadan önce varılan evreyi olanaklı hale getiren koşullara göz atmak elzem gözükmektedir. Doğru, bu kapsamda üç hususun ön plana çıktığını vurgulamaktadır²¹⁴. Buna göre; neoliberalizmin “çıkış planı” olarak piyasa-merkezli kurumsalcılık noktasına evrilmesine imkân veren nedenlerin başında, devletin özerk olduğu varsayımının benimsenmesi gelmektedir²¹⁵. Bu bağlamda devlet, kendi amaçları olan bir varlık olarak tasvir edilmektedir. Bununla birlikte devlet kapasitesinin “sabit”, “değişmez” olarak görülmemesi neoliberal kanatta yaşanan “sapmanın” kurumsalcılık çizgisine kaydığının bir diğer işareti olarak

²¹⁰ Oğuz, “Kurumsalcı Bir Kurgu”, 2013.

²¹¹ a.g.e.

²¹² Oğuz, “Kurumsalcı Bir Kurgu”, 2013.

²¹³ Havva E. Doğru. *The Benevolent Hand of The Turkish State: The Turkish Mass Housing Administration, State Restructuring, and Capital Accumulation in Turkey*. PhD Thesis, Toronto: York University, 2016, s.33.

²¹⁴ Havva E. Doğru. *The Benevolent Hand of The Turkish State: The Turkish Mass Housing Administration, State Restructuring, and Capital Accumulation in Turkey*. PhD Thesis, Toronto: York University, 2016, s.34-35.

²¹⁵ a.g.e., s.34.

değerlendirilmektedir²¹⁶. Burada kurumsal, yasal ve bürokratik değişiklikler neticesinde devletin sahip olduğu kapasitenin de değişebileceği varsayımı hüküm sürmektedir. Son olarak ekonomik kalkınmanın ülkeden ülkeye değişebileceği bunun da ilgili ülkenin kendisine özgü tarihi ve kurumsal niteliklerinden kaynaklandığı iddiası kurumsalcılık ile neoliberal kanattaki “sapmanın” örtüştüğü nokta olarak kabul edilmektedir²¹⁷. Tüm bunlara ek olarak iki yaklaşımın örtüşmesine imkân veren en önemli nokta, tüm süreci toplumsal sınıfların mücadelesinden azade, nötr olarak değerlendirmeleridir.

Özetle kapitalist devletin, kapitalist devlet olarak nitelendirilmesinin ardındaki toplumsal dinamiklerin ihmal edilmesi, bahsi geçen örtüşmeyi sağlayan hususlar arasından öne çıkarken devlet-merkezli ve piyasa-merkezli kurumsalcılık ayrımının nedenini ortaya koymak önemlidir. Bahsi geçen ayrıma yol açan en temel fark piyasa-merkezli kurumsalcılığın neo-klasik iktisat teorisine olan bağlılıklarını muhafaza etmeyi sürdürmesidir²¹⁸. Albo, Panitch ve Gindin ise bunu neoliberalizmin yeniden yapılandırılması olarak addetmektedir²¹⁹. Zira piyasa-merkezli kurumsalcılığın ana amacı; piyasanın yaşadığı sorunların ortadan kaldırılmasını ve bunun için de “doğru” kurumların tesisi ile piyasanın dengesini yeniden bulmasını sağlamaktır²²⁰.

Washington Uzlaşması'nın salık verdiği politika önerilerinin 90'lı yıllar ile birlikte deyim yerindeyse felakete sonuçlanması, piyasa-merkezli kurumsalcılığın temel referans noktasıdır. Bu noktada Stiglitz'in, serbest piyasa yaklaşımını gerçeklikten kopuk ve gelişmekte olan ülkelerin koşulları ile ilgisi bulunmayan bir yaklaşım olarak değerlendirmesi

²¹⁶ a.g.e., s.34.

²¹⁷ a.g.e., s.34.

²¹⁸ a.g.e., s.34.

²¹⁹ Greg Albo vd., *In and Out of Crisis: The Global Financial Meltdown and Left Alternatives*. Oakland: PM Press, 2010, s.20.

²²⁰ Havva E. Doğru. *The Benevolent Hand of The Turkish State: The Turkish Mass Housing Administration, State Restructuring, and Capital Accumulation in Turkey*. PhD Thesis, Toronto: York University, 2016, s.35.

dikkat çekicidir²²¹. Çünkü bu yaklaşım soyut bir model olarak adlandırılan piyasa odaklı kalkınma yaklaşımın terki anlamına gelmektedir. Piyasa-merkezli kurumsalcılığın burada tıpkı devlet-merkezli kurumsalcılık gibi yüzünü karşılaştırmalı tarih çalışmalarına döndüğünü söylemek mümkündür. Bu bağlamda Stiglitz geliştirmekte olan ülkelerde piyasanın görünmez elinin var olmadığını ve bunu bir gecede kurmanın mümkün olmadığını vurgular²²². Bu şartlar altında da devletin, geliştirmekte olan ülkelerde piyasa yapısının evrimini tamamlamasını sağlayacak aktör olarak ortaya çıkması söz konusudur. Rodrik'in de ifade ettiği üzere devlet ile piyasayı karşı karşıya konumlandırmanın anlamsızlaştığı bu dönemde esas mesele hangi kurumların tesis edileceği ve bunun nasıl sağlanacağıdır²²³. Hangi kurumlara ihtiyaç olduğu sorusuna cevap, güçlü ve özgün düzenleyici kurumlarken²²⁴, bunun nasıl sağlanacağına verilen cevap, IMF (International Monetary Fund) ve Dünya Bankası (World Bank) gibi uluslararası kuruluşların gözetimi altında devlet müdahalesidir.

Bu konudaki dayanağın Doğu Asya tecrübesi olduğu görülmektedir. Stiglitz, Doğu Asya'daki devletlerin aktif rol oynayarak hızlı ekonomik büyümeyi sağladığını vurgularken Acemoğlu da Doğu Asya tecrübesinden yola çıkarak güçlü devletin değil aksine zayıf devletin esas problemi teşkil ettiğini belirtmektedir²²⁵. Çünkü zayıf devlet, vergi toplamak ve ekonomiyi düzenlemek bakımından ihtiyaç duyulan kapasiteden yoksundur²²⁶. Sonuç olarak devletin, piyasa dostu olarak nitelendirilen müdahaleleri Doğu Asya örneğinin

²²¹ Joseph Stiglitz. *Making Globalization Work*. New York: WW Norton, 2006, s.27-28.

²²² Joseph Stiglitz. "The State and Development: Some New Thinking." *International Roundtable: The Capable State*. Washington D.C.: World Bank, 1997, s.52.

²²³ Dani Rodrik. *One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions and Economic Growth*. Princeton: Princeton University Press, 2007, s.155-162.

²²⁴ Ziya Öniş, ve Fikret Şenses. "Global Dynamics, Domestic Coalitions and A Reactive State: Major Policy Shifts in Post-War Turkish Development." *METU Studies in Development*, 2007, s.276.

²²⁵ Daron Acemoğlu. "Politics and Economics In Weak and Strong States." *Journal of Monetary Economics, Political Economy and Macroeconomics*, (2005), s.1201.

²²⁶ a.g.e., s.1201.

başarısının ardındaki dinamik olarak değerlendirilmekte ve Doğu Asya örneği devlet ile piyasa arasında dengenin bulunduğu “iyi” örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bahsi geçen “iyi”ye daha yakından bakıldığında devletin, makroekonomik istikrarın sağlanmasının ötesine geçerek stratejik ve koordine edici roller üstlenmesi gerektiğinin işaret edildiği görülmektedir. Rodrik’in ifadesi ile devletin özerkliği ile gömülülüğü arasında sağlanması gereken denge, “iyi” örnekten elde edilen en temel çıkarımdır²²⁷. Bu kapsamda devletin özerkliği ile gömülülüğü ve/veya devlet ile piyasa arasında sağlanması salık verilen dengenin, “doğru, etkin” kurumsal bir mimariyi tesis etmek olduğunu not etmek gerekmektedir. Sonuç olarak piyasa-merkezli kurumsalcılığın tasvirinde piyasanın sürücü koltuğunda olduğu, devletin gücünün sınırlı kalarak kapasitesinin arttığı, artan devlet kapasitesinin, devlet eliyle tesis edilen “doğru, etkin” kurumsal mimariden kaynaklandığı ve bunun da devlet-piyasa uyumuna denk düştüğü bir yaklaşım söz konusudur.

Devlet eliyle tesis edilen ya da edilecek kurumsal mimari yaklaşımı açıkça devlet müdahalesini işaret etmektedir. Dolayısıyla piyasa-merkezli kurumsalcılığın “görünmez el”e olan itimadı muhafaza ettiği ancak “görünmez el”in sağlıklı bir şekilde işlemesi ve işlemeye devam etmesi için devletin müdahalesini gerekli gördüğünü söylemek mümkündür. Bu çerçevede içerisinde devletin müdahalesinin nasıl olacağı sorusuna ise Stiglitz’in, 1997 yılında yayımlanan Dünya Bankası Kalkınma Raporu’na referansla açıklık getirdiği görülmektedir²²⁸. Bu kapsamda ilk olarak politika yapıcıların devletin kapasitesini tanımlaması ve buna göre hükümete rol biçmesi söz konusudur. Ek olarak devlet kapasitesi sabit olmadığından politika yapıcıların devletin kapasitesini geliştirmek yönünde stratejiler geliştirmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda siyasi desteğin sağlanması şarttır²²⁹.

²²⁷ Rodrik, *One Economics, Many Recipes*, s.102.

²²⁸ Stiglitz, *Making Globalization Work*, 2006.

²²⁹ Rodrik, *One Economics, Many Recipes*, s.113.

Zira Washington Uzlaşması'nın başarısızlığının ardında yatan temel nedenlerden biri; reformların gerçekleştirilmesine rağmen reformların siyasi destekten yoksun olmasıdır²³⁰. Burada siyasi destek olmaksızın kurumsal reformun ihtiyaç duyduğu iktidar ilişkileri dengesinin değişmeyeceği dolayısıyla da her türlü kurumsal reform girişiminin başarısızlıkla neticeleneceği varsayımı belirleyici rol oynamaktadır²³¹. Özetle piyasa-merkezli kurumsalcılıkta devlet müdahalesinin bu "yeni" biçiminin siyasi iktidar değişimini işaret ettiği söylenebilir. Bununla birlikte değişen siyasi iktidara, devlet müdahalesinin bu yeni biçiminin meşru kabul edilmesine yönelik toplumsal üretim ilişkilerini yeniden yapılandırma görevi biçildiğinin de altı çizilmelidir.

Öte yandan piyasa-merkezli kurumsalcılığın piyasaya olan güveni muhafaza ettiği dolayısıyla devletin müdahalesine "piyasa dostu" olmak sınırı çizdiği görülmektedir. Bu sınırın vücut bulmuş hali dolayısıyla da piyasa ile devlet arasındaki dengenin sürdürülmesinin güvencesi ise aracı kurumlardır²³². Aracı kurumlar, kamu ile özel sektör arasındaki iletişimin öznesi olarak değerlendirilirken aynı zamanda devletin gömülülüğünün yeniden tanımlanmasını da beraberinde getirmektedir. Bu kapsamda Evans, 21.yüzyılda ortaya çıkan devletin bu yeni gömülülüğünü, yalnızca iş çevrelerine odaklanmış olmaktan ziyade devleti, yönetimi ve siyaseti sivil topluma bağlayan yoğun ilişkiler ağı olarak tarif etmektedir²³³. Kısaca devlet eliyle kurulan ya da kurulması beklenen aracı kurumlar, bu çerçevede devletin bu yeni gömülülüğünün kurulumu ve sürdürülmesi görevinin yanı sıra devletin "yeni gömülülüğünün" sınırlarını çizen aktörler olarak karşımıza

²³⁰ Havva E. Doğru. *The Benevolent Hand of The Turkish State: The Turkish Mass Housing Administration, State Restructuring, and Capital Accumulation in Turkey*. PhD Thesis, Toronto: York University, 2016, s.41.

²³¹ Daron Acemoğlu, ve James A. Robinson. "The Role of Institutions In Growth and Development." *World Bank Web site*, 2008, s.10-11. (erişildi: Ağustos 21, 2020).

²³² Rodrik, *One Economics, Many Recipes*, s.113.

²³³ Peter B. Evans."The Capability Enhancing Development State: Concepts and National Trajectories." *The South Korea Development Experience* içinde, yazar Kim Eun Mee ve Kim Pil Ho. Palgrave Macmillan, 2011, s.9-10.

çıkılmaktadır. Dolayısıyla kurumları “oyun” kurallarını tayin eden mekanizmalar olarak değerlendirmek mümkündür²³⁴. Bununla beraber oyun kurallarını tayin eden olarak kurumların, insan davranışlarını da tayin ettiği değerlendirilmektedir²³⁵.

Bu sayede devlet-merkezli kurumsalcılıktan piyasa-merkezli kurumsalcılığa doğru akan devleti ve toplumu ontolojik olarak ayrı gören yaklaşım gün yüzüne çıkmaktadır. Bu husus hem devlet-merkezli hem de piyasa-merkezli kurumsalcılığa yöneltilen eleştirilerin başını çekmektedir. Çünkü bu çerçevede devlet, toplumun, toplumsal sınıfların üzerinde bir yapı olarak görülmektedir. Bu vesileyle de devletin toplumsal gruplardan ve/veya sınıflardan bağımsız şekilde amaç tayin edebileceği anlamına gelen devletin özerkliğine varılmaktadır. Bahse konu özerklik, devleti toplumun ve toplumsal sınıfların üstünde görmeyi yanı sıra özellikle sermaye sınıfının parçalanmışlığının da görmezden gelinmesine yol açmaktadır.

Ancak daha önce de değinildiği üzere devlet-merkezli ya da piyasa-merkezli kurumsalcılık tarafından tasvir edilen devlet, belirli bir tarihsel evrede karşımıza çıkan, kapitalist devletin belirli bir biçimidir²³⁶. Yani devletin, kapitalizmin ihtiyaç duyduğu ve kapitalizme içkin olan sınıfsal ilişkilerden bağımsız olduğu varsayımını bir yanılgı olarak nitелеmek mümkündür.

Diğer taraftan Wood’un belirttiği gibi kapitalizmi ayıran en önemli nokta; artı değerın ele geçirilişi ve bunun devamı için ihtiyaç duyulan zor ile bunların daha önce görülmemiş biçimde ayrılmasıdır²³⁷. Bununla birlikte bahsi geçen ayrılık ekonominin bağımsız bir alan olarak varlığını sürdürdüğü anlamına gelmemektedir. Aksine üretim süreci aynı zamanda sermayenin emek üzerinde politik egemenliğini gerektirir²³⁸ ki bu, kapitalizmin bir zor aygıtına duyduğu ihtiyacın dışı vurumudur. Sonuç olarak kapitalizm ile birlikte ne devlet-

²³⁴ Rodrik, *One Economics, Many Recipes*, s.51.

²³⁵ Acemoğlu ve Robinson. "The Role of Institutions In Growth and Development." s.2.

²³⁶ Oğuz, "Kurumsal Bir Kurgu", 2013.

²³⁷ Wood, "Logics of Power", s.16.

²³⁸ Ellen W. Wood. *The Origin of Capitalism: A Longer View*. Verso, 2002, s.179.

merkezli ne de piyasa-merkezli kurumsalcılığın algıladığı anlamda birbirine dışsal, özel olarak ayrılmış varlıklar olarak devlet ve piyasanın var olması söz konusu değildir. Öte yandan bu noktadan hareketle devletin, toplumdan, toplumsal sınıf ilişkilerinden ayrı bir güce sahip olması anlamında yalnızca özne ya da devletin yalnızca sermayenin aracı olması anlamında nesne olarak kavranması da mümkün gözükmemektedir.

Nihai olarak devlete ya da piyasaya tarih dışı olacak şekilde bir akıl atfederek devlet-piyasa ilişkisinin ele alınması ve bu kapsamda devletin “çelişkili” olarak değerlendirilebilecek tutumunu anlamak olası değildir. Bu anlamda esas mesele devleti geri getirmenin ya da devlete yeni bir rol tayin etmenin ötesinde toplumsal üretim ilişkilerine odaklanılarak sınıflar ve sınıf fraksiyonlarının arasındaki güç ilişkilerinin ortaya çıkarılmasıdır. Sınıflar ve sınıf fraksiyonları arasındaki güç ilişkilerinin ortaya çıkarılması önem arz etmektedir zira kapitalist devlet, “sınıflar ve sınıf fraksiyonları arasındaki güç ilişkilerinin yoğunlaşmış halidir”²³⁹. Başka bir deyişle kapitalist devletin, sınıflar ve sınıf fraksiyonları arasındaki güç ilişkilerinin yoğunlaşmış hali olarak piyasa ile ilişkisinde toplumsal üretim ilişkileri doğrultusunda şekillenen sınıflar ve sınıf fraksiyonları arasındaki güç ilişkisinin/mücadelesinin belirleyici olduğunu söylemek mümkündür.

3.3. Çözüm Olarak Poulantzas’ın Devlet Kuramı

Poulantzas’ın kuramsal çerçevesi dâhilinde devletin ne olduğu ya da ne olmadığı ortaya konulurken odak noktasının bu kez toplumun sınıflı yapısı olduğu görülmektedir. Gelir ya da toplumsal statü ile ifade edilemeyecek bu yapının temelinde üretim sürecinin ve üretim ilişkilerinin yattığı görülmektedir²⁴⁰. Bununla birlikte bahsi geçen yapıyı teşkil eden sınıfların dinamik ilişkiler bütünü olarak ele alındığını ve bu bağlamda kapasitelerinin zaman

²³⁹ Nicos Poulantzas. *State, Power, Socialism*. London: NLB, 1978, s.124-125.

²⁴⁰ Nicos Poulantzas. *Classes in Contemporary Capitalism*. London: Verso, 1979, s.17.

içinde değiştiği, sınıfların değişen kapasitelerinin de sınıfların ilişkilerini etkilediğini belirtmek önemlidir. Ek olarak toplumsal sınıfların kendi ilerinde yekpare bir bütün olarak değerlendirilemeyeceği dolayısıyla da i çatışmalardan azade olmadıklarını vurgulamak gerekmektedir²⁴¹. Sınıfların i çatışmalardan azade olmaması durumu burjuvaziyi de kapsamaktadır. Bu sebeple burjuvazinin ortak çıkar temelinde, siyasi bir bütün olarak kendisini siyasi alanda temsil etmesi mümkün deđildir²⁴².

Sonuç itibariyle Poulantzas, kapitalist toplumlarda hâkim sınıfın yekpare bir bütün olmadığını zira bahsi geçen sınıfın içerisinde farklı fraksiyonların birbirleri ile ekonomik bir yarış içerisinde olmaları dolayısıyla çıkarlarının çatıştığını vurgular²⁴³. Çatışan çıkarlar nedeniyle kapitalist sınıf doğrudan hükmetme kapasitesinden yoksundur. Bu durum, kapitalist sınıfın tek ortak çıkarı olan hâkimiyet altındaki sınıfların politik olarak bölünmüş ve emeklerini satmak konusunda “özgür” olarak kalması hususlarını tehlikeye atmaktadır²⁴⁴. Dolayısıyla devletin varlığı ve eylemleri kapitalizmin devamı için elzemdir. Başka bir ifade ile kapitalizmin yeniden üretimi için ekonomi dışı bir mekanizmaya ihtiyaç vardır dolayısıyla devlet gibi bir örgütün ekonomiye ve sermayenin birikimine müdahalesi kapitalist üretim için gereklidir²⁴⁵.

Kapitalist sınıfın farklı kesimlerinin devlet ile ilişkisi noktasında Poulantzas, iktidar bloğu kavramını ortaya koymaktadır²⁴⁶. Buna göre iktidar bloğu, kapitalist devletin belirli bir formuna denk düşen siyasi olarak egemen olan sınıfların çatışmalı ya da çelişkili

²⁴¹ Havva E. Doğru. *The Benevolent Hand of The Turkish State: The Turkish Mass Housing Administration, State Restructuring, and Capital Accumulation in Turkey*. PhD Thesis, Toronto: York University, 2016, s.58.

²⁴² Nicos Poulantzas. *Political Power and Social Classes*. London: Verso Books, 1978, s.284.

²⁴³ Poulantzas, *Political Power*, 1978.

²⁴⁴ Resch, “Althusser and The Renewal”, s.329-330.

²⁴⁵ Greg Albo, ve Jane Jenson. “A Contested Concept: The Relative Autonomy of The State.” *New Canadian Political Economy* içinde, yazar Wallace Clement ve Glen Williams, Kingston: McGill Queens, 1989; Kaynar, “Devlet Kuramları”, (erişildi: Ocak 16, 2020).

²⁴⁶ Poulantzas, *Political Power*, 1978.

birlikteliğini ifade etmektedir²⁴⁷. İktidar bloğu yaklaşımının altında ise hâkim sınıf ile hegemon sınıf arasında bir ayrımı yatmaktadır. Böylece Poulantzas, hâkim sınıf içinden bir kesimin hegemon olarak öne çıktığını ve hâkim sınıfların öncülüğünü üstlenerek üstünlüğünü kabul ettirdiğini vurgular²⁴⁸. Dolayısıyla iktidar bloğu, kapitalist devletin belirli bir biçiminde hayat bulan siyasal olarak hâkim sınıfların veya kesimlerin çelişkili birliğine işaret eder²⁴⁹. En nihayetinde daha önce değinildiği üzere devletin rolü, hâkim sınıfın bu kabiliyetten yoksun olması sebebiyle hegemonik kesimin himayesi altında iktidar bloğunun siyasal olarak birliğini tesis etmek ve bunu sürdürülebilir kılmaktır²⁵⁰. Bu şekilde Poulantzas, devleti bir araç olarak kavramsallaştırmaktan da kaçınmış olur. Öyle ki; hegemonya, hem iktidar bloğu içinde bir kesimin diğerleri üzerindeki hâkimiyetini ifade eder, hem de hâkim sınıfların kendi çıkarlarının ulusun genel çıkarları olarak sunulmasını sağlar²⁵¹. Özetlemek gerekirse devlet, hâkim sınıf iktidarının bir enstrümanı olmadığı gibi sınıf mücadelesi dışında kendinden menkul bir iktidara da sahip değildir²⁵².

Tüm bunların ışığında Poulantzas, devleti tıpkı sermaye gibi bir ilişki olarak gördüğünü ifade eder²⁵³. Böylece devlet, boyun eğen (nesne) ya da boyun eğdiren (özne) olma ikileminden kurtarılarak sınıfsal çelişkilerden ileri gelen, sınıfsal ayrımları yeniden üreten, yapısı gereği bölünmüş ve çelişkilerle örülü bir varlık olarak değerlendirilir. Kısaca ifade etmek gerekirse devlet, sınıf ve sınıf fraksiyonları arasındaki mücadelenin kristalleşmesidir²⁵⁴.

²⁴⁷ Poulantzas, *Political Power*, s,234-237.

²⁴⁸ Gökhan Demir, ve Ali Y. Göymen. "Yapısalcılıktan İlişkiselliğe Poulantzas'ın Devlet Kuramı." *Alternatif Politika*, 2017.

²⁴⁹ Poulantzas, *State, Power, Socialism*, s.231-234.

²⁵⁰ Demir ve Göymen, "Yapısalcılıktan İlişkiselliğe", 2017.

²⁵¹ Haldun Güllap. "Capital Accumulation, Classes and The Relative Autonomy of The State." *Science & Society*, 1987.

²⁵² Martin Carnoy. *The State and Political Theory*. Princeton: Princeton University Press, 1984, s.124-125.

²⁵³ Nicos Poulantzas. *The Crisis of The Dictatorships: Portugal, Greece, Spain*. N.J.: Humanities Press, 1976, s.82.

²⁵⁴ Poulantzas, *Political Power*, s,128-129.

Sınıf ve sınıf fraksiyonları arasındaki mücadelenin kristalleşmiş hali olarak devletin temel fonksiyonu toplumsal bütünlüğün sürdürülmesidir ve kapitalist devlet bunu hâkim sınıfları siyasi olarak organize ederken hâkimiyet altındaki sınıfları bir araya gelmekten alıkoymak suretiyle yapmaktadır²⁵⁵. Devletin bu anlamda iki fonksiyonu olduğunu vurgulayan Poulantzas, bunları izole etme ve birleştirme fonksiyonları olarak tanımlamaktadır²⁵⁶. Öncelikle devlet kendisini toplumun genel çıkarının vücut bulmuş hali olarak sunar ve bu yasal-siyasal bir oluşum olduğu iddiası ile meşruiyet kazanır²⁵⁷. Jessop'ın ifadesiyle yasal-siyasal oluşum olma iddiasına dayanarak kapitalist devlet, üretim aktörlerini yasal düzeyde bireyler olarak tanımlar ve aktörleri sınıfsal kimliklerinden soyutlar, onların sınıfsal kimliklerini gizler²⁵⁸. İşte bu Poulantzas'ın ifade ettiği devletin izole etme fonksiyonudur ve bu fonksiyon aynı zamanda devletin sınıfsal doğasını örtterek kendisini ulusun temsilcisi olarak göstermesine olanak veren birleştirme fonksiyonunun işlerlik kazanmasını sağlamaktadır²⁵⁹. Sonuç olarak böylece sınıf mücadelesinin “yokmuş” gibi gösterilmesi de devletin “başarı” hanesine yazılabilir görünmektedir.

Hâkim sınıfların organize edilmesi ve hâkimiyet altındaki sınıfların bir araya gelmesinin engellenmesi noktasında bir faktör olan devletin bu niteliğini olanaklı kılan ise devletin görece özerkliğidir²⁶⁰. Ancak devlet sınıf mücadelesinin kristalleşmiş hali olarak iktidar bloğunun çelişkili birliğini kendisi dışarıda olacak şekilde gerçekleştir(e)mez²⁶¹. Tersine sınıf mücadelesi doğrudan devletin maddi varlığı içerisinde vuku bulur ve devletin rolünü

²⁵⁵ Gülalp, “Capital Accumulation”, 1987.

²⁵⁶ Poulantzas, *Political Power*, s.133-134.

²⁵⁷ a.g.e.; s.47.

²⁵⁸ Bob Jessop. *Nicos Poulantzas: Marxist Theory and Political Strategy*. London: Macmillan, 1985, s.63.

²⁵⁹ Poulantzas, *Political Power*, s.133-134.

²⁶⁰ a.g.e., s.287.

²⁶¹ a.g.e., s.133.

tayin eder²⁶². Bu bağlamda devletin görelî özerkliği devlet içerisinde temsil edilen ya da ifadesini bulan çatışan, çelişen çıkarların sonucudur.

Bu noktada Gülalp, sınıf mücadelesinin ve böylece devlet ile ilişkisinin netleştirilmesi adına gerçekleştirdiği çalışma kapsamında sınıf mücadelesinin siyasi mücadelede somutlaştığını belirtmektedir²⁶³. Fakat Gülalp, siyasi mücadelenin doğrudan sınıf mücadelesine denk düşmediğini not etmektedir²⁶⁴. Buna göre siyasi mücadele iki farklı mücadelenin örtüşmesidir. Bu mücadelelerden ilki “devlet iktidarının” ele geçirilmesi mücadelesi iken ikincisi, sınıf ve sınıf fraksiyonlarının çatışan çıkarları ile ilgilidir²⁶⁵. Bu iki mücadele örtüşmektedir zira birincisinin varlık kazanması ikincisine ait unsurların dolaşımı ile mümkün olmaktadır²⁶⁶. Nihai olarak bahsi geçen siyasi mücadele, devletin faaliyetlerini ve faaliyetlerin çıktılarını belirlemektedir.

Son olarak devletin rolünü nihai olarak sermaye birikiminin yeniden üretiminin sürdürülmesi olarak tanımlamak olanaklıdır. Çünkü Poulantzas’ın da ifade ettiği gibi devlet, hegemon fraksiyonun kısa vadeli çıkarlarına karşı iktidar bloğunun çıkarlarının garantörü olarak kapitalist sistemin devamı esasına uygun olarak çalışmaktadır²⁶⁷. Devletin rolünün en temel ifadesi olan sermaye birikiminin yeniden üretilmesini de bir ülkenin sınıfsal yapısı ve o ülkenin uluslararası iş bölümüne nasıl eklenildiği belirlemektedir²⁶⁸. Diğer bir deyişle sermaye birikiminin yeniden üretilmesi, devlet ile sınıf mücadelesi arasındaki ilişkinin somutlaşmasıdır. Bu nedenle sermaye birikiminin yeniden üretilmesine yönelik ihtiyaçların

²⁶² a.g.e., s.133.

²⁶³ Gülalp, “Capital Accumulation”, 1987.

²⁶⁴ a.g.e.

²⁶⁵ a.g.e.

²⁶⁶ a.g.e.

²⁶⁷ Poulantzas, *Political Power*, s.301.

²⁶⁸ Gülalp, “Capital Accumulation”, 1987.

karşılanması rolünü üstlenen devlet, takip ettiği politikalar ile objektif olarak sınıf hâkimiyetinin yeniden üretimine hizmet etmektedir²⁶⁹.

Özetlemek gerekirse devlet müdahalesi teknik bir mesele olmaktan ziyade sınıf mücadelesi ile yoğurulmuş olmak dolayısıyla politik bir karakter ihtiva etmektedir²⁷⁰. Yani devletin tarafsız olduğu ya da olması gerektiği varsayımını geçerli bir iddia olarak kabul etmek mümkün değildir. Bu çerçevede devletin müdahalesini ya da devletin müdahalesi neticesinde ortaya çıkan çelişkileri belirli bir dönemde vuku bulan sınıf mücadelesinin sonucu olarak ele almanın gerekliliği ortadadır.

Öte yandan sınıf mücadelesinin devlet-piyasa ilişkilerinde belirleyici olduğu esasına dayanıldığı ölçüde devletin kendinden menkul bir rasyonaliteye sahip olduğu fikrinin de terk edilmesi gerekmektedir. Tıpkı devlet için geçerli olduğu gibi devlet tarafından tesis edilmesi beklenen kurumlar için de aynı rasyonalite varsayımının geçerli olmadığını not etmek önemlidir. Yukarıda çizilen çerçeve kapsamında devletin ya da kurumların rasyonalitesinin değil sınıfların mücadelesinin devletin ve kurumların sınırını çizdiğini kabul etmek, özellikle bu çalışmanın merkezinde olan savunma sanayi özelinde devletin ve/veya kurumların “çelişkili” olarak değerlendirilebilecek tutumlarının açıklanması açısından elverişli görünmektedir. Çünkü yukarıda da ele alındığı gibi sınıf mücadelesi doğrudan devletin maddi varlığı içerisinde vuku bulur ve devletin rolünü tayin eder²⁷¹.

²⁶⁹ a.g.e.

²⁷⁰ Gerg Albo. “Capital, Crisis and State Economy Policy: A Neoliberal Exit?” *Accumulations, Crises, Struggles: Capital and Labour in Contemporary Capitalism içinde*, yazar Barış Karaağaç, Berlin: LIT Verlag. 2013, s.23; Bitzinger, “The Globalization of The Arms”, 1994; Brooks, *Producing Security*, 2005.

²⁷¹ Poulantzas, *Political Power*, s.133.

Bununla birlikte bahsi geçen çerçeve ile savunma sanayinin kapitalist sistem içerisindeki yerine dair açıklayıcılık iddiasında bulunan liberal²⁷², realist²⁷³ ve Marksist^{274 275} olarak ele alınabilecek yaklaşımların sorunlarının aşılabileceği değerlendirilmektedir. Ancak en temelde ilgili üç yaklaşımın da devlet-piyasa ilişkisine ilişkin kapsamlı bir tartışmadan kaçındığı ya da bahsi geçen ilişkiyi ihmal ettiği görülmektedir. Marksist yaklaşımın diğerlerinden farklı olarak savunma sanayi sektörünün ABD'nin refahının muhafazası, küresel neoliberalizmin ya da kapitalizmin sürdürülmesi rolünü üstlendiğine dair açıklamalar gerçekleştirmeye giriştiği görülse de özellikle ABD'ye odaklanmak sebebiyle eksik kaldığı düşünülmektedir. Ancak Marksist yaklaşımın ABD'yi odak noktasına oturtması ABD'nin sektör özelindeki rolü düşünüldüğünde oldukça makul görünmektedir. Bununla birlikte ABD'nin sektör özelindeki rolü küresel kapitalizm için ihtiva ettiği önemden bağımsız değildir. Dolayısıyla öncelikle ABD'nin küresel kapitalizmdeki rolünün tespiti bir ihtiyaçtır.

4. ABD'nin İstisnai Rolü

Savunma sanayini anlamak için değişim ilişkilerinden ziyade kapitalist üretim tarzının ve bu üretim tarzının savunma sanayindeki izdüşümünün ele alınması gerekmektedir. Bu noktaya kadar ilgili izdüşümün nasıl teşhis edileceğine dair yöntemin ana hatları oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı ile Poulantzas tarafından

²⁷² Ian Anthony. "The Third-Tier Countries", 1993; Devore, "Defying Convergence", 2015; Hartley, "Defence Industrial Policy", 2006; Hartley, ve Sandler. "The Future of The Defence Firms.", 2003; Hayward. "The Globalisation" 2001; Markusen, "The Rise of World", 1999; Rosh, "Third World Arms", 1990.

²⁷³ Hüseyin Bağcı, ve Çağlar Kurç. "Turkey's Strategic Choice: Buy or Make Weapons?" *Defence Studies*, 2017; Krause, *Arms and The State*, 1992; Çağlar Kurç. "Between Defense Autarky and Dependency: The Dynamics of Turkish Defence Industrialization." *Defence Studies*, 2017.

²⁷⁴ Cypher, "From Military Keynesianism", 2007; Kalecki, *The Last Phase*, 1972; Kidron, "A Permanent Arms", 1967; Melman, *The Permanent War*, 1974; Qakes, "Toward A Permanent", 1944; Vance, "Its Basic Characteristics.", 1951; Vance, "Declining Standards", 1951; Vance, "Increasing State Intervention", 1951; Vance, "Some Significant Trends", 1951.

²⁷⁵ Sard, 1944 tarihinde kaleme aldığı "Toward a Permanent War Economy" yazısını dönemin şartları gereği olarak Walter J. Qakes adı ile kaleme almıştır. 1951'de yayımlanan yazı dizisinde ise T.N. Vance mahlasını kullanmıştır.

kurgulanan devlet teorisini esas alan devlet-piyasa ilişkisinin bahsi geçen yöntemin ana hatlarını oluşturacağını belirtmek mümkündür. Aslında tüm yaklaşımın temelinde takip ettiği çizgi, devleti üretim ilişkileri içerisinde bir aktör olarak konumlandırmak ve bunun sonuçlarını, etkilerini ortaya koymaktır. Üretim ilişkileri içerisinde devletin oynadığı rolü ve bu rolün sonuçlarını, etkilerini tartışmaya açmak ise savunma sanayini ele almanın zorunlu sonucudur. Çünkü savunma sanayi özelinde, hâkim paradigmanın aksine devletin salık verilen ya da tasvir edilen rolün ve/veya rollerin ötesine geçtiği görülmektedir. Buraya kadar gelinen noktada hâkim paradigmanın yanığı içerisinde olduğu gösterilmeye ve alternatif olarak tercih edilecek çerçeve çizilmeye çalışılmıştır.

Bu aşamada savunma sanayinin dayattığı ve göz ardı edilemeyecek bir istisna ele alınmaya çalışılacaktır. Aslında savunma sanayinin işaret edilmesine karşın ABD'nin istisnai niteliğinin sadece sektörel düzeyde sınırlı kaldığı varsayımı ile hareket etmek yetersizdir. Bu nedenle Leo Panitch ile Sam Gindin'in²⁷⁶ oluşturduğu, ABD'nin küresel kapitalizmin kurulması ve sürdürülmesindeki oynadığı rolü açığa çıkararak kuramsal düzlem bu bölümünün esasını oluşturmaktadır.

Öncelikle Panitch ve Gindin'in küresel kapitalizmin kurulması ve sürdürülmesi yönünde ulus devletlere ihtiyaç olduğu görüşünü benimsediğini söylemek yerinde olacaktır²⁷⁷. Bu anlamda bu çalışmanın teorik yaklaşımı ile uyum içerisinde olan Panitch ve Gindin, bunu bir adım öteye taşıyarak küresel kapitalizm ile birlikte ulus devletlerin öneminin azalmadığını aksine sermaye birikiminin, küresel kapitalizm ile birlikte sürdürülmesinin ulus devlet düzeyindeki koordinasyonuna, işbirliğine bağlı olduğunu belirtmektedir²⁷⁸. Panitch ve Gindin, Birinci Dünya Savaşı'nın ertesinde ulus devlet düzeyinde ihtiyaç duyulan

²⁷⁶ Panitch ve Gindin, *Küresel Kapitalizmin Oluşturulması*, 2019.

²⁷⁷ Panitch ve Gindin, *Küresel Kapitalizmin Oluşturulması*, 2019.

²⁷⁸ a.g.e., s.19.

işbirliği ya da koordinasyonun kurulması için ABD tarafından girişimlerde bulunulmasına rağmen bu çabaların nihayete erememesini ABD devletinin kapasitesinin sınırlı olmasına bağlamaktadır²⁷⁹.

Panitch ve Gindin, erken denilebilecek dönemde ABD'nin sermaye birikiminin devam ettirilmesi için yaptığı bu girişiminin ABD'nin canlı ekonomisi, devlet kapasitesi ve bu iki ögeyle bağlı olarak ABD devletinin uluslararasılaşmasından ileri geldiğini değerlendirmektedir²⁸⁰. Ancak Panitch ve Gindin'in argümanlarının tüm sürecin sınıf mücadelesi ile ilişkilendirilmesi bakımından eksik kaldığını belirtmek yerinde olacaktır. Panitch ve Gindin, sermayedarların süreçteki rolüne belirli ölçüde yer vermekte hatta sermayedarların işçi sınıfının üretim süreçlerindeki rolünü devlet desteği ile nasıl dönüştürdüğünü gözler önüne sermektedir²⁸¹. Fakat sermayedarların sermaye birikiminin sürdürülmesi ve yayılması taleplerinin ABD devleti tarafından nasıl olup da yönlendirebildiğine dair geniş kapsamlı bir analize yer verildiğini söylemek güçtür.

Öte yandan ABD'nin ekonomik gücü büyük toprakların ilhak edilmesi, tarımın kitleleştirilmesi, kitleleşen tarımdan kazanılan artı değerın beyaz çiftçilerin ellerinde toplanması, buna paralel olarak bankacılık sisteminin gelişmesi, gelişen bankacılık sistemi ile yatırım bankacılığı olanaklı hale gelirken demiryolları ile ülkenin birbirine bağlanması ve böylece sanayinin gelişmesi ile mümkün olmuştur²⁸². Panitch ve Gindin, tarıma dayalı artı değerın elde edilmesi, elde edilen yatırımların sanayi yatırımlarına yönlendirilmesi daha sonra da sanayinin ihtiyaç duyduğu finansmanın sağlanması için gerekli yasal-kurumsal çerçevenin ise ABD devleti tarafından hayata geçirildiğini göstermektedir²⁸³. Bu anlamda

²⁷⁹ a.g.e., s.24.

²⁸⁰ a.g.e.

²⁸¹ a.g.e.

²⁸² Panitch ve Gindin, *Küresel Kapitalizmin Oluşturulması*, s.44-47.

²⁸³ a.g.e., s.49-52.

özellikle ABD’li sermaye sahiplerinin yurt dışına açılmaları için ABD devletinin diğer devletlere yönelik olarak “Açık Kapı Politikası”nı benimsediği diğer bir ifade ile ABD’nin, özellikle eski imparatorluk topraklarının ABD sermayesinin dolaşımına açılması karşılığında kendi sınırlarının yatırımcılara açık hale getirilmesine yönelik çalıştığı görülmektedir²⁸⁴. Son olarak ABD devletinin uluslararasılaşması sermayenin yurt dışına açılmasına paralel olarak ABD’nin deniz kuvvetlerini genişletmesi ile Orta ve Güney Amerika’ya gerçekleştirdiği askeri müdahaleler ile tamamlanmıştır²⁸⁵. Tüm bunlara karşın Birinci Dünya Savaşı ertesinde ABD’nin girişimlerine rağmen kapasitesi, uluslararası ortamı küresel sermaye birikiminin sürdürülebilir hale getirilmesine yönelik olarak şekillendirilmesine yetmemiştir²⁸⁶. Bu noktada Başkan Wilson’un tüm çabasına rağmen Kongre’nin “yalnızlığı” ABD dış politikasının esası olarak tasdik etmesi ABD devletinin kurumsal kapasitesinin “yetersizliğinin” işaretlerinden biri olarak değerlendirilmektedir²⁸⁷. İkinci Dünya Savaşı ile birlikte ABD devletinin kapasitesinin doygunluğa ulaşması söz konusu olurken savaşa katılma kararı bu doygunluğun göstergesidir²⁸⁸. İki savaş arası dönemde askeri, siyasi ve ekonomik olarak kapasitesini artıran ABD, 2. Dünya Savaşı’nın küresel ölçekte getirdiği yıkım ile birlikte küresel düzeyde sermaye birikiminin yayılması ve sürdürülmesi yönünde “lider” olma imkânına erişmiştir²⁸⁹. Fakat Panitch ve Gindin’e göre ABD’nin küresel ölçekte sermaye birikiminin yayılması ve sürdürülmesini sağlayabilecek yegâne güç olarak belirmesi “Dünya’yı ABD yönetiyor” klişesine denk düşmemekle birlikte ABD’nin ayrıcalıklı ya da istisnai rolünü işaret etmektedir.

²⁸⁴ a.g.e., s.53.

²⁸⁵ a.g.e., s.53-54.

²⁸⁶ a.g.e., s.25.

²⁸⁷ a.g.e., s.63-64.

²⁸⁸ Panitch ve Gindin, *Küresel Kapitalizmin Oluşturulması*, s.87-100.

²⁸⁹ Panitch ve Gindin, *Küresel Kapitalizmin Oluşturulması*, s.101.

Panitch ve Gindin, ilgi çekici şekilde ABD'nin istisnai rolünün dayanağını, İkinci Dünya Savaşı'nın da etkisiyle birlikte askeri ve ekonomik alanlarda temelleri bulunan bir siyasi irade olarak ele alırken ABD'nin sermaye birikimi temelinde yatan üretim ilişkilerinin ihracıyla ilişkilendirmektedir²⁹⁰. Savaş sonrası dönemde ABD aynı zamanda üretim ilişkilerini diğer ülkelere ihraç etmiş ve bu yolla serbest piyasa ekonomisi ideolojisini, bu ideolojinin beraberinde getirdiği sınıf ilişkilerini, sınıf ilişkilerinin yeniden üretimini ve bunların ihtiyaç duyduğu yasal-kurumsal düzenlemeleri ihraç etmiştir²⁹¹.

Böylece “Amerikan devleti, diğer devletlere ne yapacaklarını bildirmemiş ancak onların izleyeceği hareket tarzını belirleyecek göstergeleri oluşturmuştur”²⁹². Bu anlamda savaş sonrası dönemde ortaya çıkan refah devleti politikaları çalışan sınıfları güçlendirerek emek piyasasında tam istihdam ve artan tüketici talebiyle metalaşmanın artırılmasını sağlamıştır²⁹³. Bu da ABD'nin kendi sınırları içerisinde oluşturduğu tüketim ekonomisinin doğrudan sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. ABD tüm bunları savaş sonrası dönemde ortaya çıkan IMF ve Dünya Bankası gibi kurumlarla gerçekleştirirken, “Marshall Yardımı” gibi araçlarla da desteklemiştir. Panitch ve Gindin, bu dönemde ABD'nin tarihte görülmemiş düzeyde düşük faizli borçlar, doğrudan bağışlar, teknolojik destek ve uygun ticari koşullar ile kendisine “rakip” olacak devletlere yardım ettiğini değerlendirmektedir²⁹⁴. Elbette ABD “rakiplerinin” toparlanması ve piyasanın yeniden işler haline gelmesini sağlarken Kuzey-Güney eksenli küresel ayırımın ayak izlerini takip edecek şekilde yeni bir hiyerarşiyi de tesis etmiştir²⁹⁵. Panitch ve Gindin'e göre ABD, özellikle Avrupalı devletlerin kendisine gerçekten rakip olabilecek seviyede üretim altyapısını yeniden kazanması yönünde çaba sarf

²⁹⁰ a.g.e.

²⁹¹ a.g.e., s.108-111.

²⁹² a.g.e., s.26.

²⁹³ Panitch ve Gindin, *Küresel Kapitalizmin Oluşturulması*, s.27.

²⁹⁴ a.g.e., s.28.

²⁹⁵ a.g.e., s.26.

etmiştir çünkü savaş sonrasında Avrupa’da sermaye birikiminin ancak bu şekilde yeniden canlanabileceğini değerlendirmiştir²⁹⁶. Dolayısıyla bu dönemde ABD, çelik, kimya, perakendecilik ve otomotiv sektöründe Avrupa’ya ciddi teknoloji aktarımı gerçekleştirmiştir. Artan entegrasyonla birlikte ABD’deki Avrupa menşeli doğrudan yabancı yatırımlar 60’ların sonunda ABD’nin Avrupa’daki yatırımlarının üçte birine ulaşmıştır²⁹⁷. Nihayetinde “Avrupalı kapitalistler artık emperyalistler arası rekabet şöyle dursun, Amerikan karşıtı duygulara eğilimli ulusal burjuvaziler olmaktan bile çıkmıştır”²⁹⁸.

ABD’ye özgü’ üretim ilişkilerinin savaş sonrası dönemde küresel ölçekte yayılmasına askeri ittifakların eşlik ettiğini söylemek de olanaklıdır. Başta NATO olmak üzere oluşturulan askeri ittifaklar üye devletlerin piyasa ekonomisine bağlı kalmasını garanti etmek yönünde işlemiştir²⁹⁹. İttifaka dahil olan ülkelere gerçekleştirilen askeri nitelikli yardımlar vasıtasıyla ABD tarzı ordu yapılanması ve ekipman kullanımı belirli bir geleneğin yerleşmesi yönünde çalışılarak savunma sanayi ürünleri özelinde bağımlılık ağlarının inşa edilmesinin önünü açmıştır.

Sonuç itibarıyla ABD, diğer egemen devletlere müdahale hakkını yalnızca kendisine tanıyıp uluslararası norm ve kuralları yorumlama yetkisini de büyük ölçüde kendisine ayırarak yine kendisine istisnai bir rol biçebilmiştir³⁰⁰. Diğer bir ifadeyle bahsi geçen istisnai rol sermaye birikiminin garantörü olmaktır. Bu bağlamda ABD bir ideolojinin de temsilcisi konumundadır. Panitch ve Gindin’in de not ettiği gibi bu rolün sürdürülmesi, ABD’nin istisnai niteliğinin doğal bir neticesi olmayıp bu niteliğin yukarıda belirtildiği gibi belirli bir hiyerarşinin sürekli olarak yeniden üretilmesinden kaynaklanmaktadır³⁰¹. Dolayısıyla

²⁹⁶ a.g.e., s.112.

²⁹⁷ a.g.e., s.125.

²⁹⁸ a.g.e., s.125.

²⁹⁹ a.g.e., s.29.

³⁰⁰ Panitch ve Gindin, *Küresel Kapitalizmin Oluşturulması*, s.30.

³⁰¹ a.g.e., s.30.

savunma sanayini bu kapsamda ele almanın ayrıca önem taşıdığını vurgulamak yerinde olacaktır. Çünkü ABD'nin bu sektör özelinde muhafaza etmek istediği rol ve bunun için harekete geçirdiği maddi kaynaklar yukarıda bahsi geçen hiyerarşinin yeniden üretilmesine yani ABD'nin istisnai rolünün korunmasına denk düşmektedir.

5. Sonuç

Savunma sanayi yeni bir araştırma nesnesi olmamakla birlikte ilginin sınırlı kaldığı, sınırlı ilginin de daha ziyade meselenin teknik yanına odaklanarak yetersiz kaldığı görülmektedir. Yine de savunma sanayini ele alırken sektörün kendine özgü yanlarını merkeze alarak sektörü anlamaya çalışan araştırmaların varlığı yadsınmamalıdır. Fakat sektör özelinde üretilen çalışmaların hiçbirinin devlet-sektör ilişkisine dair kapsamlı bir tartışmaya yer vermediği görülmektedir. Hâlbuki devletin büyük çoğunlukla sektörün yegâne tüketicisi olması ve yerleşik piyasa kurallarına ters düşecek şekilde üretici rolü üstlenmesi savunma sanayinin ayırt edici özelliği olarak öne çıkmaktadır.

Bununla birlikte sektör vasıtasıyla kurulan bağımlılık ilişkilerinin önemli bir araştırma gündemi olarak rağbet görmesine rağmen temelde bağımlılık ilişkisinin nasıl kurulduğu ve sürdürüldüğü ya araştırmaların gündemine girememiş ya da ABD'nin gücüyle açıklanmaya çalışılmıştır. ABD'nin hegemon pozisyonu ile bağımlılık ilişkisini açıklamaya çalışan çalışmalarda ise ABD'nin bu pozisyonu nasıl elde ettiği ve bunun diğer ulus-devletler tarafından neden, nasıl kabul edildiği konusu gündem dışı bırakılmıştır. Ayrıca bağımlılık ilişkileri de yalnızca küresel değişim ilişkileri esas alınarak açıklanmaya çalışılmıştır ki bu noktada en önemli sorun değişim ilişkilerinin mümkün olmasını sağlayan üretim ilişkilerinin incelenmemesidir.

Nihai olarak bu çalışmanın teorik çerçevesi, bahsi geçen sorunların aşılması amacı ile hareket ederken üretim ilişkilerini esas alan, devlet-piyasa ilişkisini mutlak zıtlık içerisinde

değerlendirmeyen ve istisna olarak dışarıda bırakılamayacak ABD'nin sektör özelindeki rolünü küresel kapitalizmdeki rolü ile ilişkilendiren bir biçimde savunma sanayinin incelenmesine olanak verecek bir şekilde kurulmuştur.

2. BÖLÜM: SAVUNMA SANAYİ-DEVLET İLİŞKİSİNİN TANIMLANMASI

1. Bir Küresel Üretim Ağı Olarak Savunma Sanayi

İlk olarak bu çalışmanın, devletlerin tek alıcı olduğu, ölümcül niteliği olan hava, kara ve deniz sistemlerinin üretimini, modernizasyonu ile satışını esas alan bir savunma sanayi tanımına dayandığını vurgulanmalıdır. Böylece bu tanım, hafif silahları, askeri hizmetleri (özel güvenlik şirketlerinin sunduğu paralı askerlik hizmeti vb.), bakanlıkların ya da bağlı kuruluşların aldıkları askeri nitelikli bilişim hizmetlerini kapsamamaktadır. Tam da çalışmanın dayandığı bu tanım nedeniyle devletlerin tek tüketici olduğu sektör ürünlerinin varlığı ile birlikte düşünüldüğünde sektörü bir istisna olarak değerlendirmenin olanaklı hale geldiğini söylemek mümkündür.

Ancak sektörü istisna olarak niteleme imkânı büyük oranda, yukarıda geçerliliğini yitirdiği savunulan zincir modeli yaklaşımlardan ve devlet-piyasa ilişkisinin ele alınmamasından ya da belirli bir biçimde ele alınmasından kaynaklanmaktadır. Bu bölümde esas olarak savunma sanayi sektörünün bir üretim ağı olarak nasıl işlediği ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Böylesi bir çaba içerisine girilirken aktörlerin çeşitliliğinin esas alındığı da ayrıca gözden kaçırılmamalıdır.

Bu kapsamda öncelikli olarak değerın yaratılması, ele geçirilmesi ve pekiştirilmesi akabinde üretim ağı içerisinde gücün nasıl dağıldığı ve sektöre nasıl yön verdiği gösterilecektir. Son olarak da gömülülük kavramı esasına dayanarak aktörlerin davranışlarının çevresel faktörler tarafından ve çevresel faktörlerin aktörler tarafından nasıl belirlenebildiği açıklanacaktır.

1.1. Savunma Sanayi'nde Değer

Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı, değer kavramı söz konusu olduğunda üç ana unsurdan söz etmenin olanaklı olduğunu vurgulamaktadır. Bu noktada Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın yüzünü Marx'a döndüğü ve öncelikli olarak değer, emeğin sömürsü ile ortaya çıkan artı-değere el konulması yoluyla yaratıldığı fikrinin benimsendiği görülmektedir³⁰². Emeğin sömürsü neticesinde ortaya çıkan artı değere el konularak değer yaratıldığını somut olarak ortaya koymak güç görünse de bu sektörün emeğin sömürsünden azade olmadığını tespit etmek önemlidir.

Artı değere el koymanın sektörün daima bir gerçekliği olduğunun gösterilmesi bakımından sektörün Soğuk Savaş ile birlikte geçirdiği değişime bakmak oldukça önemlidir. Çünkü her ne kadar Krause³⁰³ aksini iddia etse de bahsi geçen dönemlerde yaşanan değişim sektörün bir üretim ağı haline gelmesini sağlamıştır³⁰⁴.

Soğuk Savaş'ın bu çalışmanın gündemi açısından en dikkat çekici özelliği ABD ile Sovyetler Birliği arasında vuku bulan silahlanma yarışıdır³⁰⁵. İki süper gücün silahlanmayı bir rekabet unsuru olarak benimsemesi silah sistemlerinin daha nitelikli hale getirilmesini dayatırken savunma maksatlı tedarik bütçelerinin görülmemiş biçimde artmasıyla sonuçlanmıştır³⁰⁶. Nihayetinde Sovyetler Birliği'nin çöküşüne katkıda bulunan unsurlar arasında yerini alan iki ülke arasındaki silahlanma yarışı, yumuşama dönemiyle birlikte gerilemeye başlamış ve 1987 yılıyla beraber savunma bütçelerinde dolayısıyla tedarik için ayrılan miktarlarda düşüş eğilimi görülmeye başlanmıştır³⁰⁷.

³⁰² Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

³⁰³ Krause, *Arms and The State*, s.34-53.

³⁰⁴ Stephanie G. Neuman. "Defense Industries and Dependency: Current and Future Trends in The Global Defence Sector." *Swiss Federal Institute of Technology Zurich International Relations and Security Network*, 2006. (erişildi: Nisan 20, 2019).

³⁰⁵ Joseph Felner. *It's Not Just The Technology: Beyond Offset Strategies*, 2017.(erişildi: Ocak 18, 2018).

³⁰⁶ J. Paul Dunne. "Development in The Global Arms Industry From The End of The Cold War to Mid-2000s." *The Modern Defense Industry: Political, Economic, and Technological Issues* içinde, yazar Bitzinger Richard. California: ABC Clio, 2009, s.14.

³⁰⁷ a.g.e., s.15-16.

1998 yılında en dip noktaya ulaşan bu düşüş eğilimi yeni bir satın alma ve birleşme dalgasını beraberinde getirmiştir. 1993 yılında dönemin ABD Savunma Bakan Yardımcısı William J. Perry, sektörün önde gelen aktörlerinin de katıldığı bir akşam yemeğinde sektör aktörlerini konsolidasyon yönünde teşvik ettiklerini dile getirmiştir ve bu yeniden yapılanma sürecinde şirketlerin karşılaşacakları maliyetleri hükümet olarak karşılayacaklarını belirtmiştir³⁰⁸. Bahsi geçen süreç ile birlikte sektör, çok ciddi bir değişim geçirmiştir. Bu süreç sonucunda ABD savunma ve havacılık endüstrisinde beş ana aktör ortaya çıkarken Avrupa’da tek el olarak nitelendirilebilecek şekilde Airbus’ın doğuşunun yanı sıra BAE gibi büyük şirketlerin kurulduğu görülmektedir³⁰⁹.

Aslında dönemin dikkat çekici özelliği talepteki düşüş olsa da talebin nitelik değiştirmesi de bir vakıdır. Dunne’nin de belirttiği gibi özellikle sivil sektörlerde yaşanan teknolojik ilerlemeler savunma sanayindeki talebin daha nitelikli hale gelmesi durumunu doğurmuştur³¹⁰. Dolayısıyla sektörün konsolidasyon yönünde teşvik edilmesi ve sektörün bu yönde ilerlemesi yüksek teknolojinin gerektirdiği kabiliyet ihtiyacının da bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Ancak en az vurgulanan bu hadiseler kadar önemli bir diğer gelişme, bu dönemde başta ABD olmak üzere ülkelerin savunma sanayi şirketleri düşen harcamaları karşılamak adına ihracata yönlendirdiği ve sektör üretiminin küreselleştiği iddiasıdır³¹¹.

Fakat 1987-1998 arasında dünya çapında savunma sanayi ürünleri için ayrılan tedarik bütçelerindeki düşüş diğer bir ifade ile talepteki düşüş ve talebin daha nitelikli hale gelmesi

³⁰⁸ Ron Matthews, ve Curie Maharani. “The Defense Iron Triangle Revisited.” *The Modern Defense Industry* içinde, yazar Richard A. Bitzinger. ABC CLIO, 2009, s.45.

³⁰⁹ Dunne, “Development in The Global”,2009, s.17; Andrew D. James. “Comparing European Responses to Defense Industry Globalization.” *Defence & Security Analysis*, 2002.

³¹⁰ Dunne, “Development in The Global”,2009, s.16.

³¹¹ James, “Comparing European Responses”, 2002; Barry Watts. “The US Defense Industrial Base: Past, Present and Future.” *Center for Strategic and Budgetary Assessments*, 2008. (erişildi: Mayıs 11, 2019).

bir gerçeklik olsa da başlangıç hedefi olan tedarik maliyetlerinin düşürülmesi söz konusu olmamıştır³¹². Bununla birlikte özellikle ABD, düşen harcama miktarına karşın önemli miktarlarda alım yapmayı sürdürmüştür hatta öyle ki 2005 yılı itibariyle ABD'nin savunma bütçesinden tedarik için ayırdığı miktar Soğuk Savaş dönemini geride bırakmıştır³¹³. Bu sebeple ABD'de başlayan ve sektörün yeniden şekillenmesine neden olan konsolidasyon sürecini yalnızca düşen ve nitelik değiştiren talep ile açıklamak yetersiz kalacak bir yaklaşımdır.

Genel olarak üretimin küreselleşmesini yalnızca değişim ilişkilerine bakarak anlamak ve açıklamak mümkün değildir. Oğuz'un açık bir biçimde gösterdiği gibi sermayenin döngüsü yalnızca metaların satılarak realizasyonu ya da elde edilen paranın yeniden üretim ile metaya veya spekülasyonla paraya dönüşmesinden ibaret değildir³¹⁴. Bu bağlamda Oğuz, üretim mekânı ve akışkan mekân olmak üzere sermayenin mekânını iki ayırarak üretim mekânının daima ulusal mekânlarda gerçekleştiğini vurgular³¹⁵. Diğer bir ifade ile artı değer yaratılması sömürü ilişkileri ve sınıf ilişkilerini gerektirdiğinden üretim mekânı daima ulusal bir mekânı gerektirmektedir. Bu anlamda Panitch ve Gindin'in Soğuk Savaş ile birlikte ABD'nin üretimi uluslararasılaştırmanın yanı sıra bunun gerektirdiği sınıfsal ilişkilerin ve kurumların da küresel olarak yayma yönünde çaba sarf ettiğini söylemesi dikkate değerdir³¹⁶. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse ABD, üretimin uluslararasılaşmasının gerektirdiği sınıf ilişkilerinin ve kurumların küresel ölçekte yayılması vasıtasıyla sermaye birikiminin gerçekleştiği mekân ile birikim koşullarının yeniden

³¹² Watts, "The US Defense Industrial", 2008.

³¹³ Dunne, "Development in The Global", 2009, s.16; Markusen. "The Rise of World", 1999.

³¹⁴ Oğuz, "Sermayenin Uluslararasılaşması", s.4.

³¹⁵ a.g.e.

³¹⁶ Panitch ve Gindin, *Küresel Kapitalizmin Oluşturulması*, s.108-111.

üretildiği mekânı “liderliğini” üstlendiği küresel kapitalizmin gereklilikleri doğrultusunda yeniden düzenleme yoluna gitmiştir.

Elbette savunma sanayini bu genel eğilimin dışında tutmak mümkün değildir. Yukarıda ele alınan dönemde savunma sanayinde yaşanan özelleştirme ve konsolidasyon dalgası ile şirketler hem finansal açıdan güçlendirilmiş hem de yalnızca belirli alanlara odaklanarak uzmanlaşmalarının önü açılmıştır³¹⁷. Böylece de üretim modelleri oluşturmak, küreye yayılmış tedarik zincirleri tesis etmek ve sürdürmek için elverişli hale gelmeleri söz konusu olmuştur. Bu anlamda lisans altında üretim, offset anlaşmaları, ortak üretim gibi üretim modellerinin savunma sanayi özelinde yayılması³¹⁸ tesadüf değildir. Bahsi geçen üretim modelleri ile üretim ilişkilerinin ihracı gerçekleştirilmiş olup üretim modellerinin sektör özelinde yaygınlık kazanması uluslararası ölçekte sermaye birikiminin ya da artı değer küresel ölçekte ele geçirilmesinin önünü açmıştır.

Sonuç olarak savunma sanayi, artı değer ele geçirilmesi vasıtasıyla değer yaratılması bakımından istisna değildir. Bu çalışmanın odaklandığı biçimde savunma sanayi ürünlerinin tek alıcısı devletler olduğu için sektör kapasite ve/veya kabiliyetini devletlerin gücü ile ilişkilendirme eğilimine karşın sektörün rekabet koşullarını devletlerin belirlediği gözden kaçırılmamalıdır. Devletler ile sektör arasında kurulan ilişkiye istisna muamelesi yapmanın neticesi, rekabet koşullarını dolayısıyla da bahsi geçen koşullar altında şirketlerin kâr ya da kârlarını artırma peşinde oldukları gerçeğinin ıskalanması olurken bunun altında yatan emeğin sömürülmesiyle elde edilen artı değer görülmemesini beraberinde getirmiştir. Son kertede vurgulanması gereken husus, üretimin küresel olarak yayılması artı değer elde

³¹⁷ Bitzinger, “The Globalization of The Arms”, 1994; Markusen. “The Rise of World”, 1999.

³¹⁸ Bitzinger, “The Globalization of The Arms”, 1994; Ahmet İlbaş. “Offsets in International Weapons Acquisitions: The Turkish Experience.”, 2002, s.2. (erişildi: Mayıs 15, 2020); James, “Comparing European Responses”, 2002.

edilmesinde yeni bir safha olarak kabul edildiğinde bunun aynı zamanda ülkeler arasında bir hiyerarşiye de denk düştüğüdür. Bu anlamda Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın da varsaydığı gibi bir üretim ağına dâhil olmanın kendiliğinden kalkınmayı beraberinde getireceğini varsaymak mümkün gözükmemektedir. Diğer bir ifade ile savunma sanayi küresel bir üretim ağı olarak ele alındığında bu ağın bir parçası olmak nihayetinde belirli bir üretim altyapısına sahip gelişmiş ülkeler ile günün sonunda aynı seviyeye kendiliğinden gelineceği anlamını taşımamaktadır.

Burada değer yaratımının diğer boyutlarının da aynı ölçüde belirleyici olduğunu söylemek önemlidir. Daha önce ele alındığı üzere Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı, değer yaratımının rantlar vasıtasıyla da vuku bulduğunu değerlendirmektedir³¹⁹. Rant ile değer yaratımının altında yatan temel mantık belirli bir üretim ağına yer alan aktörlerin bir ya da birkaçının asimetrik sahipliğidir³²⁰. Bu kapsamda dört farklı ranttan bahsetmek olanaklıdır³²¹. İlk olarak teknolojik rantlar ele alındığında bunun bir ya da oldukça sınırlı sayıda aktörün gelişmiş ürün ve üretim teknolojilerine sahip olması ile elde edilen rantları işaret ettiği görülmektedir³²².

Bu bağlamda sektörde ciddi bir rekabetin olduğu söylenebilir. Soğuk Savaş döneminde tecrübe edilen silahlanma yarışı ile birlikte ortaya çıkan üstün teknolojiye sahip olma çabası bahsi geçen rantların nasıl ortaya çıktığı hakkında bilgi vermektedir. Tekrarlamak gerekirse başkalarının sahip olmadığı ürün ve üretim teknolojilerine sahip olmak asimetrinin temel prensibi olup teknoloji rantının altında yatan nedendir. Bu bağlamda Soğuk Savaş döneminde savunma harcamalarında yaşanan görülmemiş şekildeki artış ile birlikte gerek ABD'nin gerekse de Sovyetler Birliği ve devamında Rusya'nın diğer ülkelere kıyasla

³¹⁹ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002; Hess, "Global Production Networks.", 2018.

³²⁰ Hess, "Global Production Networks.", 2018.

³²¹ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002; Hess, "Global Production Networks.", 2018.

³²² Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

savunma sanayi özelinde önemli bir teknolojik avantaj sağladıkları görülmektedir³²³. Böylece hem ABD hem de Rusya'nın diğer ülkelere savunma sanayi ürünleri satma ayrıcalığını elde ederken lisans altında üretim gibi anlaşma modelleri ile üretimin yükünü yüklenmeden önemli ölçüde gelir elde etmeyi başarmıştır³²⁴. Daha açık ifade etmek gerekirse ABD ve Rusya teknoloji alanında elde ettikleri asimetrik sahiplik ile rant vasıtasıyla değer yaratma imkanına mazhar olmuştur.

Ancak teknoloji rantı daima diğerlerinin sahip olmadığı ürün ve üretim teknolojilerine sahip olmak anlamına gelmekle birlikte bu rantın anlam kazanması ancak sürdürülebilir olduğu ölçüde olanaklıdır. Zira teknoloji sabit değildir. Savunma sanayi sektörünün önde gelen ülkelerinin bu gerçeğin farkında olduğu söylenebilir.

İlgili ülkelerin savunma sanayi söz konusu olduğunda bahsi geçen ülkelerdeki şirketlerin öz kaynaklarının yanı sıra kamu kaynaklarının Ar-Ge harcamalarına ayrıldığı görülmektedir³²⁵. Sargent OECD ülkelerini baz alarak gerçekleştirdiği çalışma bu anlamda önemli bir kaynaktır³²⁶. Buna göre 2017 yılı itibariyle ABD'nin askeri amaçlı Ar-Ge için bütçeden ayırdığı pay yaklaşık 55 Milyar ABD Doları iken bu OECD üyesi ülkelerin yaptığı askeri nitelikli toplam Ar-Ge harcamasının %81,2'sine denk düşmektedir³²⁷. Bu alanda ABD'yi 3,3 Milyar ABD Doları ile Güney Kore'nin ve 2,3 Milyar ABD Doları ile İngiltere'nin takip ettiği görülmektedir³²⁸. Ek olarak AIA'nın (Aerospace Industries Association) yayınladığı

³²³ Caverley. "United States Hegemony", *Security Studies*, 2007; Krause, *Arms and The State*, s.88; Neuman, "Defense Industries", 2006.

³²⁴ Krause, *Arms and The State*, s.103.

³²⁵ John F. Sargent. "Government Expenditures on Defense Research and Development By The United States and Other OECD Countries: Fact Sheet." *Congressional Research Service*, 2020. (erişildi: Mart 18, 2020).

³²⁶ a.g.e.

³²⁷ a.g.e.

³²⁸ a.g.e.

rapora göre 2019 yılında kamu kaynaklarından savunma sanayi için ayrılan Ar-Ge bütçesi 92,3 Milyar ABD Doları'dır³²⁹.

Öte yandan ABD'nin, "rakiplerine" kıyasla bir adım öteye giderek savunma sanayi söz konusu olduğunda teknolojik olarak rekabet edilemeyecek noktada olmayı devlet politikası haline getirdiği görülmektedir. Bunun en somut örneği ilki Başkan Eisenhower ve sonuncusu Başkan Obama döneminde kamuoyu ile paylaşılan olmak üzere 3 adet olan "Offset Stratejileri"dir^{330 331}. Eisenhower döneminde ortaya konan ilk offset stratejisi temelde Sovyetler Birliği'nin özellikle Doğu Avrupa'daki sayısal üstünlüğe dayanan askeri varlığını Avrupa'nın geri kalanı için bir tehdit olmaktan çıkarma mantığına dayanmaktadır³³². Böylece ABD'de savunma sanayi devletin desteği ve yol göstericiliği ile nükleer silahlara dayanarak "rakibin" caydırılmasında kritik bir rol oynamıştır³³³. 1970 yıllar ile birlikte Savunma Bakanı Harold Brown ve Savunma Bakan Yardımcısı William Perry önderliğinde bu kez Sovyetler Birliği'nin nükleer bir güce dönüşmesi neticesinde ABD'nin ikinci. offset stratejisi ortaya çıkmıştır³³⁴. ABD savunma sanayi bu kez görünmezlik kabiliyetine sahip hava araçları, güdümlü mühimmatlar, keşif, gözlem ve istihbarat toplayabilecek sistemler geliştirilmesi için görevlendirilmiştir³³⁵. En temelde her iki stratejinin de esasını "rakip" olarak tayin edilmiş Sovyetler Birliği'nin askeri teknolojiler alanında önünde olmak ve

³²⁹ AIA. 2019. "2019 Facts & Figures: U.S. Aerospace & Defence." (erişildi: Ocak 12, 2020).

³³⁰ Jess Ellman, Lisa Samp, ve Gabriel Coll. "Assessing The Third Offset Strategy." *Center for Strategic & International Studies*, 2017. (erişildi: Mart 11, 2018); Zachary Keck. *A Tale of Two Offset Strategies*, 2014 (erişildi: Mart 12, 2018); Robert Martinage. "Toward a New Offset Strategy: Exploiting U.S. Long-Term Advantages to Restore U.S. Global Power Projection Capability." *CSBA*, 2014. (erişildi: Mart 11, 2020).

³³¹ "Offset" kavramı literatürde iki farklı şekilde kullanılmaktadır. Bunlardan ilki ve yaygın şekilde kullanılan biçimi, tazmin edici faaliyetler bütünü olarak "offset"tir. Bu kapsamda herhangi bir savunma sanayini tedarik eden alıcı, bütçe dengesini muhafaza etmek veya tartışmalı olmakla birlikte, bir savunma sanayi alt yapısı tesis etmek için üreticinin, belirli bir oranda yerel girdi kullanmasını şart koşan uygulamalara yönelmektedir. Bu faaliyetlerin tamamı tazmin etmek anlamına gelen "offset" kavramı ile nitelendirilmektedir. "Offset" kavramının bir diğer kullanım biçimi, ABD örneğinde de görüldüğü üzere, "yükselen tehdit" karşısında gücünü artırmak anlamını taşımaktadır.

³³² Defense News. *US Air Force Key to Third Offset Strategy*. Defense News, 2016.

³³³ Zachary Keck. *A Tale of Two Offset Strategies*, 2014.

³³⁴ Felter, *It's Not Just The Technology*, 2017; Keck. *A Tale of Two*, 2014.

³³⁵ a.g.e.

önünde olmayı sürdürmek fikri oluşturmaktadır. Bu kapsamda üçüncü ve son offset stratejisi Başkan Obama'da döneminde Savunma Bakanı Chuck Hagel tarafından 2014 yılında açıklanmıştır³³⁶. Chuck Hagel'in ifade ettiği gibi bu stratejinin itici gücü, Çin ve Rusya'nın silah teknolojileri açısından geldiği noktadır³³⁷. Bununla birlikte El-Kaide ve IŞİD gibi terör gruplarının ortaya çıkışı ve harekât biçimlerine karşılık eldeki teknolojiler ile düzenlenen operasyonların yüksek maliyetli olması üçüncü offset stratejisinin ortaya çıkmasına vesile olan dayanaklardandır³³⁸. Nihai olarak Savunma Bakanı Hagel, üçüncü offset stratejisi ile birlikte savunma sanayinin yönelmesi gereken alanları otonom sistemler, robotik, büyük veri, ileri üretim teknikleri, minyatürleştirme (miniaturization) olarak işaret etmiş ve devletin bu alandaki çalışmaları destekleyeceğini kamuoyu ile paylaşmıştır³³⁹. ABD tarafından açıklanan bu son offset stratejisi diğer ülkelerde farklı farkındalık dereceleriyle de olsa yankı bulmuştur. Özellikle İngiltere'de farklı kuruluşların ABD'nin offset stratejisi ile birlikte ortaya çıkması muhtemel imkânlar üzerine çalışmalar gerçekleştirerek hükümete ABD'de süren ya da sürdürülecek araştırma-geliştirme projelerine ortak olunmasına yönelik çağrıda buldukları gözlemlenmiştir³⁴⁰. İngiltere'nin bu tavrı önemlidir zira bu tavır ortaya çıkması muhtemel teknolojik kazanımların asimetrik bir sahiplik yaratacağı dolayısıyla belirli bir rant sağlayarak değer yaratımı imkânı doğuracağı fikrine dayanmaktadır³⁴¹.

Bu noktada Avrupa, Rusya ve Çin açısından durumun ABD'den farklı olduğunu kaydetmek önemlidir. Çünkü bu büyük güçlerin her biri belirli bir teknolojik kapasiteye erişmiş

³³⁶ Martinage, "Toward a New Offset", 2014.

³³⁷ Martinage, "Toward a New Offset", 2014; Paul Mcleary. *The Pentagon's Third Offset May Be Dead, But No One Knows What Comes Next*, 2017. (erişildi: Şubat 8, 2018).

³³⁸ John Louth, Trevor Taylor, ve Andrew Tyler. "Defence Innovation and The UK: Responding to The Risks Identified by The US Third Offset Strategy." *The Royal United Services Institute*, 2017. (erişildi: Mart 9, 2018).

³³⁹ Jess Ellman vd., "Assessing The Third Offset Strategy.", 2017. (erişildi: Mart 11, 2018);

³⁴⁰ Louth vd., "Defence Innovation", 2017.

³⁴¹ Louth vd., "Defence Innovation", 2017; John Louth, ve Christian Moelling. "Technological Innovation: The US Third Offset Strategy and The Future Transatlantic Defense." *Armament Industry European Research Group*, 2016. (erişildi: Mart 9, 2018).

olmalarına ve özellikle Çin ile Rusya'nın askeri teknolojiler anlamında ABD'ye meydan okuyabilecek nitelikte ülkeler olarak değerlendirilmelerine karşın askeri teknolojiler geliştirmek yoluyla ABD'ye meydan okuyacak kapasiteye sahip olup olmadıkları tartışmalıdır³⁴².

Ancak bu Avrupa, Rusya ya da Çin'in teknolojik rantlara sahip olmadığı ve/veya ol(a)mayacağı anlamına gelmemektedir. Bahsi geçen aktörlerin her biri farklı coğrafyalarda lisans altında üretim, offset sözleşmeleri ve ortak girişim gibi benzeri modeller ya da “fiyat avantajı” gibi mekanizmalar ile sahip oldukları teknolojiler vesilesiyle değer yaratımından paylarına düşeni almaktadır³⁴³. Bu bağlamda yaptıkları Ar-Ge harcamalarını da en azından mevcut durumlarını muhafaza etme çabası olarak değerlendirmek mümkündür.

Sonuç olarak artı değere el konulması yoluyla değer yaratımı anlamında istisna olarak ele alınamayacak olan savunma sanayinin değer yaratımı için başvurduğu bir diğer yolun teknolojik rant olduğunu iddia etmek makul gözükmektedir. Bunun en temel dayanağı sektör aktörlerinin kapasiteleri doğrultusunda ayırdıkları Ar-Ge bütçeleridir. Böylece hem devletlerin hem de şirketlerin teknolojik olarak asimetrik sahiplik pozisyonlarını korumaya ya da pekiştirmeye çalıştığını söylemek pek tabiidir. Asimetrik sahipliğin korunması ve pekiştirilmesi rant yoluyla elde yaratılan değerın sürdürülmek istenmesinden ileri gelmektedir.

Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın çizdiği çerçeve içerisinde değer yaratımında rol oynayan bir diğer rant çeşidinin marka rantı olduğu görülmektedir. Marka rantı pazar payının yüksek olması ve/veya tüketiciler tarafından daha fazla tercih edilmesi ile ortaya

³⁴² Richard A. Bitzinger, ve Nicu Popescu. “Defence Industries in Russia and China: Players and Strategies.” *European Union Institute for Security Studies*, 2017. (erişildi: Nisan 18, 2018).

³⁴³ Richard A. Bitzinger. “Russian Arms Transfers and Asian Military Modernisation.” *S. Rajatnam School of International Studies*. 2015. (erişildi: Ekim 18, 2019).

çıkılmaktadır³⁴⁴. Stockholm Barış Araştırmaları Enstitüsü (Stockholm Peace Research Institute/SIPRI) tarafından her yıl düzenli olarak yayınlanan ve ülkeler ile şirketlerin silah alım satım rakamlarını gösteren çalışmalar bu noktada oldukça aydınlatıcıdır. Zira yayınlanan veriler şirketlerin, ülkelerin pazar paylarını göstermekle birlikte “tüketicilerin” rağbet gösterdiği ülkeleri, şirketleri ortaya koymaktadır. Bu kapsamda 2018 yılı itibariyle, Çin dışarıda bırakılarak bakıldığında en büyük 100 savunma sanayi şirketinin toplamda 420 Milyar ABD Doları satış gerçekleştirdiği görülmektedir³⁴⁵. 2002 yılı baz alınarak bakıldığında ise bu rakam, en büyük 100 savunma sanayinin küresel satışlarının %47 arttığını ifade etmektedir³⁴⁶. 2018 yılı itibariyle en çok satış yapan ilk beş savunma sanayi şirketine bakıldığında bunların tamamının ABD’li şirketler olduğu görülmektedir³⁴⁷. Bu şirketler sırasıyla Lockheed Martin, Boeing, Northrop Grumman, Raytheon ve General Dynamics olurken bahsi geçen şirketlerin toplam satışı 148 Milyar ABD Doları’dır³⁴⁸. Bu beş şirketin 2018 yılında gerçekleştirdiği satışlar aynı zamanda küresel satışların %35’ini oluşturmaktadır³⁴⁹. SIPRI’nin hazırladığı listede yer alan diğer ABD menşeli şirketler de göz önüne alındığında ABD’li şirketlerin toplam satış rakamının 246 Milyar ABD Doları’na eriştiği görülmektedir³⁵⁰. Bu aynı zamanda 2018 yılında gerçekleştirilen küresel satışların %59’unu oluşturmaktadır³⁵¹.

Yukarıda ele alınan beş şirkete dikkatle bakıldığında bunların ABD’de yaşanan konsolidasyon neticesinde ortaya çıkan ana aktörler olduğu görülecektir. Dolayısıyla ABD’de yaşanan, aynı zamanda sektörün geri kalanını etkileyen bu konsolidasyonun bir

³⁴⁴ Henderson vd., “Global Production Networks”, 2002.

³⁴⁵ Aude Fleurant, Alexandra Kuimova, Diego Lopes da Silva, Nan Tian, Pieter D. Wezeman, ve Siemon T. Wezeman. “The SIPRI Top 100 Arms-Producing and Military Services Companies.” *Stockholm International Peace Research Institute*, 2019. (erişildi: Ağustos 20, 2020).

³⁴⁶ Fleurant vd., “The SIPRI Top 100”, 2019.

³⁴⁷ a.g.e.

³⁴⁸ a.g.e.

³⁴⁹ a.g.e.

³⁵⁰ a.g.e.

³⁵¹ a.g.e.

marka yaratma hamlesi olduğunu söylemek mümkündür. Bu yolla arzın ve talebin toplulaştırılması sağlanarak oluşan markaların rant yoluyla değer yaratmasının önünün açıldığı değerlendirilmektedir.

SIPRI tarafından hazırlanan çalışma aynı zamanda ABD’li şirketlerin Avrupa menşeli şirketler tarafından takip edildiğini göstermektedir. En çok satış gerçekleştiren 100 savunma sanayi şirketi listesinde 27 Avrupa şirketinin bulunduğu görülürken bunların 2018 yılında toplam 102 Milyar ABD Doları satış gerçekleştirerek toplam küresel satışların %24’ünü oluşturduğu belirtilmelidir³⁵². Burada yine Avrupa’da yaşanan konsolidasyon neticesinde ortaya çıkan şirketlerin, markaların baş rolde olduğu görülmektedir. Örneğin İngiltere menşeli BAE Systems, dünyada en fazla satış gerçekleştiren 6’ncı şirkettir³⁵³. BAE Systems’ı, Avrupa’dan farklı ülkelerin paylarının bulunduğu Airbus Grup, 11,2 Milyar ABD Doları satış ile takip etmektedir³⁵⁴. İtalya menşeli Leonardo şirketi ise 9,8 Milyar ABD Doları satış ile 8’inci, Fransa menşeli Thales de 9,5 Milyar ABD Doları satış ile 10’uncu sırada yer almıştır³⁵⁵. Listeyi uzatmak mümkün olmakla birlikte belirtilmesi gereken yukarıda değinilen şirketlerin her birinin alanlarında marka olduğu ve müşterilerin ihtiyaçlarını karşılamak için kaçınılmaz olarak yöneldiği şirketler olarak öne çıktıklarıdır. Küresel satışlardan elde ettikleri gelir bunun en net göstergesidir. Dolayısıyla bu şirketlerin marka olmak nedeniyle rant elde ettikleri ve bu şekilde değer yarattıkları açıktır.

Savunma sanayinin haritalandırılması bakımında anlamlı olacak olan Rusya örneğini ele almak elzemdir zira Rusya, SIPRI verilerine göre ABD ve Avrupa’nın ardından en çok silah satışı gerçekleştiren aktördür³⁵⁶. SIPRI tarafından hazırlanan listede 10 adet Rusya menşeli

³⁵² a.g.e.

³⁵³ a.g.e.

³⁵⁴ a.g.e.

³⁵⁵ a.g.e.

³⁵⁶ a.g.e.

şirket bulunurken bu şirketlerin 2018 yılında gerçekleştirdiği satışların 36,2 Milyar ABD Doları olduğu görülmektedir³⁵⁷.

Yaşanan son gelişmeler ışığında, 2018 yılı itibariyle Rusya'nın en büyük savunma sanayi şirketi Almaz-Antey'e değinmek elverişli gözükmemektedir. 2018 yılı itibariyle en fazla satış gerçekleştiren şirketler listesinde 9. sırada yer alan şirketin satışlarından 9,6 Milyar ABD Doları gelir elde ettiği görülmektedir³⁵⁸. Almaz-Antey, niteliği tartışmalı olsa da özellikle Türkiye'nin odak noktasında yer aldığı ve Türkiye ile geleneksel müttefikleri arasında krize dönüşen S-400 hava savunma sistemlerini üreten firmadır. Türkiye'nin ana aktörü olduğu "S-400 Krizi"ne yakından bakmak ise marka rantının nasıl işlediğinin anlaşılması açısından oldukça verimli bir örnektir. Bu kapsamda Türkiye'nin öncelikli olarak ihtiyacını gidermek amacıyla ABD üretimi Patriot hava savunma sistemine yöneldiği, daha sonra ABD ile sürecin bir şekilde nihayete erdirilememesi neticesinde sırasıyla Çin ve Avrupa ile işbirliğine gitmesi söz konusu olmuştur³⁵⁹. Ancak nihayetinde Türkiye'nin alternatif olarak S-400 sistemini satın aldığı görülmüştür³⁶⁰. Elbette ki Türkiye'nin içinde bulunduğu siyasi konjonktürün bu tercihte belirleyici olduğu söylenebilir. Bununla birlikte savunma sanayi ürünlerinin tedarikinin de tıpkı üretimi gibi bir dış politika aracı olarak kullanılabilirliğinin gösterilmesi açısından "S-400 Krizi" dikkate değerdir. Ancak yine de bu süreçte S-400'ün mazhar olduğu ilginin bu sistemin marka olmasından bağımsız olduğunu söylemek mümkün değildir. Daha açık ifade etmek gerekirse "S-400" hava savunma sisteminin bir dış politika aracı haline gelmesine olanak sağlayan şey ABD'ye alternatif olarak bir marka değerinin bulunmasıdır. Aynı şekilde Rusya'nın diğer önde gelen şirketleri Russian Helicopter ve

³⁵⁷ a.g.e.

³⁵⁸ a.g.e.

³⁵⁹ Arda Mevlütoğlu, ve Sertaç C. Korkmaz. "Türkiye'nin Hava Savunma Şemsiyesi ve S-400." *ORSAM*, 2017. (erişildi: Eylül 12, 2020).

³⁶⁰ Sinan Ülgen, ve Can Kasapoğlu. "Türkiye-Rusya-ABD Üçgeninde Stratejik Silah Sistemlerine Dair Tercihler ve Sonuçları." *EDAM*, 2019. (erişildi: Aralık 11, 2019).

United Aircraft Corporation şirketlerinin de SIPRI tarafından hazırlanan en fazla satış gerçekleştiren şirketler listesinde yer aldığını belirtmek gerekir³⁶¹. Hatta Rusya'nın özellikle savaş uçakları anlamında ABD'nin hâlihazırda tek alternatifi olarak değerlendirilebileceği söylemek mümkündür. Bu anlamda da Rusya'nın ya da Rus şirketlerin marka rantına sahip olduğu belirtilebilir.

Son olarak SIPRI'nin çalışmasında 8 ülkenin daha şirketleri vasıtasıyla yer aldığı görülmektedir³⁶². Bu ülkeler İsrail, Hindistan, Güney Kore, Türkiye, Avustralya, Kanada ve Singapur'dur³⁶³. En fazla satış yapan 100 şirketin yer aldığı listede bahsi geçen 8 ülkeye ait toplamda 18 şirketin yer aldığı ve bunların toplam satışlarının 36,2 Milyar ABD Doları olduğu gözlemlenmiştir³⁶⁴. Bir başka ifade ile 8 ülkenin ya da 18 şirketin küresel satışlardan aldığı pay %8,6'dır³⁶⁵. Burada bu şirketlerin ve/veya ülkelerin belirli bir düzeyde marka rantına sahip olduklarını ve böylelikle değer yarattığını söylemek olanaklıdır. Fakat bu olanağın bazı ülkeler ya da şirketlerin bir şekilde sahip oldukları ilişkilerden kaynaklandığı vurgulanmalıdır.

Bu noktada Küresel Üretim Ağı Yaklaşımı'nın değer yaratımında esas olarak kabul ettiği ilişkiyel rantları ele almak elzemdir. Küresel Üretim Ağı Yaklaşımı, kurduğu ilişkiler ile geniş bir üretim ağı içerisinde yer edinmeyi başarabilmiş aktörlerin ilişkiyel rantlar olarak adlandırılan rantlar elde ederek değer yaratabileceğini belirtmektedir³⁶⁶. Bu bağlamda yukarıda bahsi geçen ülkelere bakıldığında özellikle İsrail, Türkiye, Güney Kore ve Japonya gibi ülkelerin ABD ve Avrupa ile sahip oldukları ekonomik, siyasi ve askeri bağlar sebebiyle ilişkiyel rant elde etme kabiliyetine sahip olduğu dikkat çekmektedir. Elbette bahsi geçen

³⁶¹ a.g.e.

³⁶² a.g.e.

³⁶³ a.g.e.

³⁶⁴ a.g.e.

³⁶⁵ a.g.e.

³⁶⁶ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

lkeler dışında ilişkisel rantlara sahip ülkelerin ve/veya şirketlerin olmadığını düşünmek doğru olmayacaktır. Ancak savunma sanayi sektöründe ilişkisel rantın nasıl ortaya çıktığının kavranması açısından bu ülkelerin, özellikle de İsrail'in elverişli bir örnek olarak öne ıkmasından³⁶⁷ dolayı bu ülkeleri ele alma gereği doğduğunu vurgulamak yerinde olacaktır.

Öncelikle ilişkisel rantların savunma sanayi özeline nasıl meydana geldiğini anlamak açısından İsrail rneği ele alındığında 1967 yılının ABD ile İsrail arasındaki silah ticareti açısından milat olduğu görülmektedir. Bu tarihe kadar İsrail'in büyük bir çoğunlukla Fransa'dan savunma sanayi ürünleri ithal ettiği grlmektedir³⁶⁸. 1967 yılı ile birlikte ABD'nin ticaret politikasındaki değişikliğin itici gücünün İsrail'in "6 Gün Savaşları"nda kazandığı zafer olduğu grlmektedir³⁶⁹. Bugün İsrail'in ABD yapımı 59 adet F-15, 219 adet F-16, 19 adet olmak üzere C-130'un farklı varyantı, 8 adet Boeing 707, 45 adet AH-64 taarruz helikopteri, 4 adet Patriot hava savunma sistemi bataryası bulunmaktadır³⁷⁰. Bilindiği zere AH-64 helikopteri ve Patriot gibi savunma sistemleri ABD'nin satışı hususunda seçici olduğu sistemlerdir. Ayrıca İsrail, ABD ile İsrail'in ortak yapımı olan toplamda 1,030 adet ana muharebe tankına sahip bulunmaktadır³⁷¹. Burada vurgulanması gereken nokta İsrail'in savunma ürünlerinin tedariki konusunda bir kısıtlamayla karşılaşmaması ya da karşılaşma ihtimalinin düşük olmasıdır³⁷². Böylece İsrail'in savunma sanayi sektöründe belirli alanlara yoğunlaşarak uzmanlaşması mümkün olmuřtur³⁷³. Bu bağlamda SIPRI tarafından paylaşılan verilere bakıldığında İsrail'in 2018 yılında küresel savunma sanayi satışlarının %3,1'ini

³⁶⁷ Duncan Clarke. "Israel's Unauthorized Arms Transfers." *Foreign Policy*, 1995

³⁶⁸ Clayton Thomas, Christopher M. Blanchard, Jeremy M. Sharp, ve Christina L. Arabia. "Arms Sales in The Middle East: Trends and Analytical Perspective for U.S. Policy." *Congressional Research Service*, 2017. (erişildi: Mayıs 10, 2018).

³⁶⁹ a.g.e.

³⁷⁰ a.g.e.

³⁷¹ a.g.e.

³⁷² Marc R. Devore. "Armaments After Autonomy: Military Adaptation and The Drive for Domestic Defence Industries." *Journal of Strategic Studies*, 2019.

³⁷³ a.g.e.

gerçekleştirdiği görülmektedir³⁷⁴. Son olarak İsrail'in ABD'den gördüğü desteğin sadece ürün almak ve kullanmakla sınırlı olmadığı konusuna değinilmelidir.

Füze Teknolojileri Kontrol Rejimi (Missile Technology Control Regime, MTCR) çok taraflı, uluslararası bağlayıcılığa sahip, füze ve insansız hava aracı sistemlerinin ticaretini düzenleyen bir antlaşmadır³⁷⁵. İsrail bu antlaşmanın tarafı olmamakla birlikte antlaşmayı tanımaktadır³⁷⁶. İsrail'in taraf olmadan antlaşmanın şartlarına uyacağını kabul etmesine karşın hem bu antlaşmanın şartlarını hem de ABD'nin silah ticareti yasalarını ihlal ettiği bilinmektedir³⁷⁷. Fakat bu konuda ABD'nin, dönemsel uyarılar ve “cezanlandırma” tehditlerinden ileri gitmediği de söylenmelidir³⁷⁸. Elbette tüm bu örnekler İsrail'in ne şekilde bu örneklerin verilmesini mümkün kılan ilişkiler geliştirdiğini göstermemektedir ancak bu örnekler, İsrail'in kurduğu ilişkiler ile nasıl değer yarattığını açıkça anlatmaktadır.

İsrail, tam da Küresel Üretim Ağı Yaklaşımı'nın ifade ettiği şekilde kurduğu ilişkiler sayesinde ayrıcalıklı bir pozisyon elde ederek tedarik güvenliğini tesis etmenin yanı sıra üretim ağı içerisinde kendine yer edinmiştir. Bir başka ifade ile İsrail menşeli şirketlerin küresel satışlardan aldıkları pay ile savunma sanayinin önde gelen şirketleri ile yürüttükleri ortak projeler³⁷⁹ ilişkisel rant neticesinde oluşan değer dışı vurumudur. Tüm bunlar aslında Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın kalkınmanın ya da gelişmenin bir üretim zincirine dâhil olmanın doğal sonucu olarak görmeme iddiasını da teyit eder niteliktedir. Çünkü görüldüğü üzere bir ülkenin ya da şirketin bir üretim ağı içerisindeki yeri aynı zamanda diğer aktörler ile kurduğu ilişkiler ile de bağlıdır.

³⁷⁴ Fleurant vd., “The SIPRI Top 100”, 2019.

³⁷⁵ Kelsey Davenport. *The Missile Technology Control Regime At A Glance*, 2017 (erişildi: Mayıs 13, 2020).

³⁷⁶ Davenport, *The Missile Technology*, 2017; Leonard S. Spector. *The Missile Technology Control Regime and Shifting Proliferation Challenges*, 2018. (erişildi: Mart 14, 2019).

³⁷⁷ Clarke, “Israel's Unauthorized”, 1995; Spector, *The Missile Technology*, 2018.

³⁷⁸ Clarke, “Israel's Unauthorized”, 1995.

³⁷⁹ Marc R Devore. “Armaments After Autonomy”, 2019.

Değer yaratımı hususunda son olarak Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın üzerinde durduğu son konu organizasyonel rantlardır. Organizasyonel rantlar ise oldukça verimli şekilde yönetilen, üretim süreçlerini verimli şekilde organize etmiş aktörlerin elde ettiği rantlar olarak tarif edilmiştir³⁸⁰. Her ne kadar üretim süreçlerinin verimliliği tartışmalı bir konu olsa da önde gelen savunma sanayi şirketlerinin üretim süreçlerinin verimliliği konusunda ayrıştığı söylenebilir. Maliyetler savunma sanayinin en çok tartışılan gündem maddeleri arasında yer almaktadır³⁸¹. Bu sebeple tedarik süreçlerinin nasıl daha verimli hale gelebileceği tartışmaları halen sürmektedir³⁸² (Behera,2017). Tek bir tedarik modelinin ise genel geçer şekilde kabul gördüğünü söylemek mümkün değildir. Genellikle ülkelerin kendi şartları doğrultusunda tedarik süreçlerini düzenledikleri ya da düzenlemeye çalıştıkları görülmektedir³⁸³ (Auger,2014). Bu sebeple savunma sanayi bahse konu olduğunda verimli bir şekilde organize edilmiş üretim ve yönetim süreçlerini maliyetler ile ilişkilendirmeden ele almak bir gerekliliktir.

Bu anlamda savunma sanayinde organizasyonel rantı sağlayan aktörlerin küresel olarak kurduğu ve yönettiği tedarik zincirleri olduğunu varsaymak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Savunma sanayinin önde gelen şirketleri Lockheed Martin, Boeing, Northrop Grumman ve Raytheon gibi şirketlerin hem ulusal hem de uluslararası düzeyde geniş bir tedarik ağını yönettikleri görülmektedir³⁸⁴. Esas olarak organizasyonel rant noktasında

³⁸⁰ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

³⁸¹ Martin Auger. "Defence Procurement Organizations: A Global Comparison." *Library of Parliament*, 2014. (erişildi: Eylül 19, 2020); Laxman Behera. "Examining The US Defence Acquisition Apparatus: What Can India Learn?" *Journal of Defence Studies*, 2017; Stephen Chadwick. "Defense Acquisition: Overview, Issues and Options for Congress.", 2007. (erişildi: Ağustos 7, 2020); Daniel Goure. "Why The Pentagon Wastes Money and How to Fix The Problem." *Lexington Institute*, 2012. (erişildi: Mart 11, 2020); Moshe Schwartz. "Defense Acquisition: How DoD Acquires Weapon Systems and Recent Efforts to Reform The Process." *Congressional Research Service*, 2014. (erişildi: Temmuz 11, 2019).

³⁸² Auger, "Defence Procurement",2014; Behera, "Examining The US",2017; Chadwick, "Defense Acquisition",2007; Goure, "Why The Pentagon", 2012; Schwartz, "Defense Acquisition", 2014.

³⁸³ Auger, "Defence Procurement", 2014.

³⁸⁴ Paul Dowdall. "Chains, Networks and Shifting Paradigms: The UK Defence Industry Supply System." *Defence and Peace Economics*, 2004; J. Paul Dunne. "A Look At The Restructuring of The UK Defence

önemli olan, küresel olarak tesis edilmiş bu tedarik ağını sürdürmek için gerekli olan yetkinliğe sahip olmaktır. Yüksek teknolojlili sistemlerin tasarım, test ve entegrasyon süreçlerinin karmaşıklığı göz önünde bulundurulduğunda bahsi geçen yetkinliğin önemi daha iyi kavranabilir. Ancak ıskalanmaması gereken nokta, ilgili yetkinliğin aynı zamanda nihai ürünün satışı için pazar yaratma işlevi gördüğüdür.

Gelinen noktada ülkelerin yüksek maliyetli savunma ihtiyaçlarını karşılarken giderek daha fazla teknoloji transferi, üretim payı gibi taleplerde bulunduğu görülmektedir³⁸⁵. Bu nedenledir ki organizasyonel rant meselesini küresel olarak tesis edilmiş bir tedarik zinciri oluşturmak ve bunu sürdürmek açısından değerlendirmek gerekmektedir.

Türkiye, bu işlevin nasıl işlerlik kazandığını anlamak bakımından elverişli bir örnek gibi görünmektedir. Bilindiği üzere ABD Başkanı Johnson mektubu ile ABD, Türkiye'ye Kıbrıs'a müdahale etmesi durumunda savunma maksadıyla verilen ABD menşeli silahların kullanılmayacağını iletmiştir³⁸⁶. Yaşanan bu gelişmeler Türk savunma sanayinin kuruluşunu teşvik eden esas neden olarak kabul edilmektedir³⁸⁷. Nitekim 1965'te Türk Donanma Cemiyeti'nin kuruluşunu 1970 yılında Türk Hava Kuvvetleri'ni Güçlendirme Vakfı ve 1974 yılında Türk Kara Kuvvetleri'ni Güçlendirme Vakfı takip etmiştir³⁸⁸. 1987 yılında çıkartılan 3388 Sayılı Yasa ile Kara, Hava ve Deniz Kuvvetleri'ni Güçlendirme Vakıfları birleştirilmiştir. Bu birleşme neticesinde ise Türk Silahlı Kuvvetleri'ni

Industry." *Economists for Peace and Security*, 2000. (erişildi: Haziran 13, 2020); Keith Hartley. *Economics of Arms*. Agenda Publishing, 2017, s.30; James, "Comparing European Responses", 2002.

³⁸⁵ Kevin Dehoff, John Dowdy, ve O Sung Kwon. "Defense Offsets: From Contractual Burden To Competitive Weapon." *Mckinsey*, 2014. (erişildi: Şubat 20, 2020); Bob Willen, ve Mauricio Zuazua. *GCC Defense Offset Programs: The Trillion-Dolar Opportunity*, 2015.(erişildi: Mart 13, 2018).

³⁸⁶ Serhat Güvenç. "ABD Askeri Yardımı ve Türk Ordusunun Dönüşümü:1942-1960." *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti* içinde, yazar İsmet Akça ve Evren B. Paker. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

³⁸⁷ Arda Mevlütoğlu. "Commentary on Assessing The Turkish Defense Industry: Structural Issues and Major Challenges." *Defence Studies*, 2017; Lale Sariibrahimoğlu. *The Turkish Dimension Building An Industry*, 1991. (erişildi: Mayıs 3, 2020); Gülay G. Şenesen. "Turkey: The Arms Industry Modernization Programme." *Arms Industry Limited* içinde, yazar Herbert Wulf. Oxford: Oxford University Press, 1993, s.225.

³⁸⁸ TSKGV. *Hakkımızda: Tarihçe*, 2020. (erişildi: Haziran 14, 2020).

Güçlendirme Vakfı doğmuştur³⁸⁹. Bugün TSKGV aralarında ASELSAN, HAVELSAN, TUSAŞ ve ROKETSAN gibi Türk savunma sanayinin esasını teşkil eden 6 bağlı ortaklık ve 8 iştirak olmak üzere toplamda 14 şirkette pay sahibidir³⁹⁰.

Kısaca değinmek gerekirse bahsi geçen şirketlerin her birinin hem Türk ordusunun ihtiyaçlarını karşılamak hem de yurt dışına satış gerçekleştirmek üzere ürettikleri ürünlerde önemli oranda ithal girdi kullandığını söylemek mümkündür. Zira Savunma ve Havacılık Sanayii İmalatçılar Derneği'nin (SASAD) 2020 yılında yayınladığı sektör performans raporuna göre sektör 2019 yılında toplamda 9 Milyar ABD Doları ciro elde etmiştir³⁹¹. Bu gelirlerin 2,7 Milyar ABD Doları olan kısmı yurt dışı satışlardan elde edilirken 2019 yılında sektörün ithalatı 1,9 Milyar ABD Doları'dır³⁹². Ek olarak SASAD'ın hazırladığı veriler esas alındığında 2018 yılına kıyasla sektörün ithalatının yaklaşık %24 arttığı gözlemlenmektedir³⁹³. Dolayısıyla sektörün elde ettiği ciro artarken ithalatın da arttığı gözlemlenmektedir³⁹⁴. Bu, hâlihazırda sektörün katma değerli ürün üretme kabiliyetinin bağımlı şekilde geliştiğini göstermesi nedeniyle kıymetlidir.

Diğer taraftan lisans altında üretimin yine bu şirketlerin benimsediği önemli üretim modellerinden biri olduğu söylenebilir³⁹⁵. Kurulan bu ortaklıklar vesilesiyle Türkiye'nin önemli bir altyapı kazandığını inkâr etmek mümkün değildir. Türkiye'nin kazandığı bu altyapı sayesinde bugün özgün entegre sistemler üretmek yönünde ilerlediği görülmektedir. Unutulmaması gereken ise bu özgün entegre sistemlerde dahi yabancı girdilerin

³⁸⁹ a.g.e.

³⁹⁰ a.g.e.

³⁹¹ SASAD. "SASAD Performans Raporu 2019." SASAD, 2020. (erişildi: Ağustos 20, 2020); TSKGV, *Hakkımızda: Tarihçe*, 2020.

³⁹² a.g.e.

³⁹³ a.g.e.

³⁹⁴ a.g.e.

³⁹⁵ Metin Gürçan. *Turkey's Defense Industry Still Striving for Self-Sufficiency*, 2018. (erişildi: Nisan 20, 2020); Mevlütoğlu. "Commentary on Assessing", 2017; Palolo Valpolini. *Atak Turns A129 Decidedly Turkish*, 2007. (erişildi: Kasım 14, 2019).

bulunduğudur. Böylece savunma sanayi üretim ağına dair önemli bir noktayı açığa kavuşturmak da mümkün olmaktadır. Üretilen her bir özgün sistemin, kaçınılmaz olarak yabancı girdiyi barındırdığından ya da barındıracağından ister lisans altında üretim modeliyle üretilmiş olsun ister doğrudan tedarik yöntemiyle edinilmiş olsun Türkiye'nin pazar olma niteliğini pekiştirdiği unutulmamalıdır.

Tüm bunlar ışığında değer yaratım sürecini hiyerarşik olarak yapılandırılmış bir mimari olarak görmek mümkündür. Özellikle rantlara sahip olarak değer yaratmanın belirgin bir şekilde kabiliyet gerektirdiği görülmektedir. Bu kabiliyet kendiliğinden gelişmiş olmamakla birlikte kabiliyetin sürdürülebilirliği üretimin uluslararasılaşması ile beraber alt yüklenici olarak adlandırılan şirketlerin sürdürülebilirliği ile bağlı hale gelmiştir³⁹⁶. En başta da ele alındığı gibi savunma sanayi özelinde üretimin uluslararasılaşması hem yeni pazarların hem de yeni işgücü piyasalarının erişime açılması anlamına gelmektedir. Şayet savunma sanayi bir üretim ağı olarak ele alınırsa bu üretim ağına hiyerarşinin varlığını inkâr etmek mümkün olmayacaktır zira yine yukarıda değinildiği üzere ana yüklenici olarak adlandırılacak büyük şirketlerin artı değer yaratma konusunda kabiliyetlerinin diğerlerine göre daha gelişmiş ve/veya çeşitli olduğu açıktır. Ancak alt yüklenici olarak adlandırılan ve ana yüklenici şirketlerin tedarik zincirinde yer alan şirketlerin üretim ağı içerisinde yer almak nedeniyle belirli bir ağırlığa sahip olduğu yadsınamaz. Bu ağırlığın, alt yüklenici pozisyonundaki şirketlerin artı değer yaratma kabiliyeti tarafından belirlendiği de akılda tutulmalıdır. Sonuç itibarıyla belirli bir ülkede savunma sanayi sektörünün varlığı o ülkenin doğal olarak ya da zorunlu olarak kalkınması ya da gelişmesi ile neticelenecektir demek güçtür.

³⁹⁶ Paul Dowdall, ve Derek Braddon. "Puppets or Partners: The Defence Industry Supply Chain in Perspective." *The Future of The Defence Firm: New Challenges, New Directions* içinde, yazar Latham Andrew ve Hooper Nicholas, NATO ASI, 1995, s.118.

Bu noktada Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın değerin geliştirilmesi kavramına yönelmek anlamlı olacaktır. Çünkü bu kavram, zincir modelini esas alan yaklaşımların aksine bir üretim ağına dâhil olmanın doğal olarak şirketlerin gelişmesi ile sonuçlanacağı iddiasının eksik kaldığını vurgulamaktadır³⁹⁷. Bu bağlamda Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın odak noktasının teknoloji transferi meselesi olduğu görülmektedir. Diğer bir ifade ile Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'na göre kalkınma ve/veya gelişme gündemi, değerin geliştirilmesinin esasını teşkil eden üretim ağı içerisinde ya da dışarıdan yapılacak teknoloji transferinin niteliği ile bağlıdır³⁹⁸. Bununla birlikte değerin geliştirilmesi için belirli bir üretim ağı içerisinde lider konumda bulunan ya da büyük olarak değerlendirilen şirketlerin alt yüklenicilerinin kalite standartlarını ve üretim teknolojilerini yukarı çekmek konusundaki niyetlerinin belirleyici olduğu değerlendirilmektedir³⁹⁹. Her iki husus açısından belirleyici olan diğer iki unsur ise verili bulunan işgücü süreçlerinde ihtiyaç duyulan becerilerin zamanla artıp artıramadığı ve yerel şirketlerin organizasyonel, ilişkisel ve marka rantı yaratıp yaratamadığıdır⁴⁰⁰. Ek olarak Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı değerin yükseltilmesi konusunda tek belirleyicinin şirketler olmadığını vurgulamaktadır.

Savunma sanayi diğer sektörlerden talep konusunda bariz şekilde ayrılmaktadır. Bu ayrışmanın temel kaynağı ise görece müşterinin azlığı ve bu müşterilerin devletler olmasıdır⁴⁰¹. Dolayısıyla bir değerin geliştirilmesi anlamına gelen üretim ağı içinden ya da dışından yapılacak teknoloji transferiyle ortaya konacak ürünün talebinin olması teknoloji transferi açısından belirleyicidir. Özellikle savunma sanayi söz konusu olduğunda daha teknolojik ürünlerin ortaya çıkarılmasında büyük oranda tetikleyicinin müşteri olduğu

³⁹⁷ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

³⁹⁸ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

³⁹⁹ Chikashi Kishimoto, "Clustering and Upgrading", 2004; Lee ve Chen. "Dynamic Synergy Creation", 2000.

⁴⁰⁰ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

⁴⁰¹ Dunne, "Development in The Global", s.15; Hartley, *Economics of Arms*, s.59; Henrik Heidenkamp, John Louth, ve Trevor Taylor. "Governments as Customers of Defence Industries." *Whitehall Papers*, 2013.

görülmektedir⁴⁰². Ayrıca yine savunma sanayi ele alındığında teknoloji transferi meselesinin özellikle savunma sanayi ürünlerinin tedariki sürecinde en çok tartışılan hususlardan biri olduğu söylenebilir. Yine burada devletler sahnede bulunan aktörler arasında yerini almaktadır. Devletlerin neredeyse hemen hepsi şirketlerin savunma sanayi ürünlerinin satışı ve bu ürünlerle bağlı teknoloji transferi gibi hususlarda açıkça denetleyici, düzenleyici uygulamalara sahiptir⁴⁰³. Sonuç olarak savunma sanayi sektöründe değer geliştirilmesinin yalnızca şirketler ve şirketlerin niyetleri ile bağlı olmayıp devletlere da bağlı olduğu net bir biçimde ortadadır.

Değerin yaratılması ve değer geliştirilmesi hususlarını takiben Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın değere ilişkin vurguladığı son husus değer ele geçirilmesidir. Hiç şüphesiz değer nerede, ne şekilde ve kim tarafından yaratıldığı ile geliştirildiği savunma sanayini anlamak için oldukça önem arz etmektedir. Yine de değer ele geçirilmesi süreci nihai olarak savunma sanayi üretim ağının göz önüne serilmesi açısından en kritik başlıktır. Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın bu noktadaki odak noktası değer ele geçirilmesinin bir ülkedeki birikim rejimi tarafından belirlendiği şeklindedir⁴⁰⁴. Daha evvel ele alındığı gibi birikim rejimi ise en temelde bir ülkedeki sınıf mücadelesi ile o ülkenin uluslararası işbölümündeki yeri tarafından tayin edilen ve sürdürülmesi konusunda devletin sınıfların çatışan çıkarlarının imkân verdiği ölçüde yetkili olduğu modeldir⁴⁰⁵. Yani Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın da ısrarla vurguladığı üzere değer ele geçirilmesinde hükümet ve/veya devlet politikaları hayati önem taşımaktadır⁴⁰⁶. Sonuç olarak Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı siyasetin ve güç ilişkilerinin ön plana çıktığı bir tablo çizmektedir.

⁴⁰² Heidenkamp vd., "Governments as Customers", 2013

⁴⁰³ a.g.e.

⁴⁰⁴ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

⁴⁰⁵ Güllalp, "Capital Accumulation", 1987.

⁴⁰⁶ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

Burada bir parantez açarak birikim rejimi kavramı vasıtasıyla ülkelerin savunma sanayinin yarattığı değeri nasıl ele geçirdiğini anlamaya odaklanmak gerekmektedir. Yukarıda ele alınan birikim rejimi yaklaşımına ek olarak Akçay, Düzenleme Okulu'na referansla birikim rejiminin ekonomik büyüme ve ekonomik düzenleme biçiminin bir bileşimi olarak görülebileceğini belirtmektedir⁴⁰⁷. Tüm bunlar alt alta yazıldığında birikim rejiminin süregelen olmadığı gibi farklı sınıf ve sınıf fraksiyonlarının dönemsel ittifakının neticesi olduğunu varsaymak yanlış olmayacaktır. Yani belirli bir ülkede bir birikim rejimi ekonomik büyüme ve ekonomik düzenleme biçiminin bileşimi olarak görünse de bu aynı zamanda sınıfsal bir ittifakın yansımasıdır. Bu bağlamda savunma sanayinde değerin ele geçirilmesine ilişkin odaklanılması gereken nokta savunma sanayinin bu ittifakın bir parçası olup ol(a)madığıdır. Bunun için gerekli olan ise bu ittifakın parçası olması beklenen bir sınıf fraksiyonunun varlığıdır.

Bu minvalde bakıldığında ABD, Avrupa ve Rusya'nın savunma sanayilerinin birikim rejimlerinin bir parçası olduğu rahatlıkla söylenebilir. Öncelikli olarak ABD'nin sektör özelindeki ayrıcalıklı konumu belirli bir birikim rejiminden bahsedilmesini olanaklı kılan sınıfsal ittifakı ortaya çıkarmada kolaylık sağlamaktadır. Çünkü Başkan Eisenhower'ın veda konuşmasında ülkenin yükselen askeri-sanayi elitine karşı dikkatli olunması yönündeki çağrısı önemli ölçüde denebilecek sayıda çalışmayı beraberinde getirmiştir⁴⁰⁸. Sonuç itibariyle tüm bu çalışmaların ortaya koyduğu gerçeklik ise savunma sanayini temsil eden bir sermaye fraksiyonunun varlığıdır. Bu sermaye fraksiyonunun hükümet politikaları üzerindeki etkisi kamuoyunu hayli meşgul eden önemli gündem başlıklarından biri olmakla

⁴⁰⁷ Ümit Akçay. *Otoriter Konsolidasyonun Kapısı Aralandı*, 2019. (erişildi: Ağustos 12, 2020).

⁴⁰⁸ Cypher, "From Military Keynesianism", 2007; John B. Foster vd., "The U.S. Imperial Triangle", 2008; Kalecki, *The Last Phase*, 1972; Mills, *Power Elite*, 1956; Moskos. "The Concept of The Military", 1974.

birlikte⁴⁰⁹ ABD'nin savunma sanayi ürünlerinin tedariki için ayırdığı bütçe, ABD devletinin sektörün düzenlenmesi, denetlenmesi, yönlendirilmesi ve teşvik edilmesi bakımından sektörü birikim rejiminin bir parçası olarak göregeldiğinin ispatı gibidir. Ayrıca Uluslararası Silah Ticareti Yönetmeliği (International Traffic in Arms Regulations/ITAR), İhracat İdaresi Yönetmeliği (Export Administration Regulations/EAR), Ar-Ge fonları ve bu fonların dağıtılmasında, yönetilmesinde söz sahibi DARPA gibi özerk kuruluşların varlığı, bunun yanı sıra “Offset Stratejileri” gibi sektörün geleceğine ilişkin yön çizen politika belgeleri sektörün birikim rejiminin bir parçası olarak algılandığının somut delilleri olarak sayılabilir.

Öte yandan Batı Avrupa ülkelerinin de benzer şekilde savunma sanayini temsil eden bir sermaye fraksiyonuna sahip olduğu açıktır. Bu iddianın temellendirilmesine ilişkin olarak Kurç ve Oktay'ın çalışması esaslı bir dayanak oluşturmaktadır⁴¹⁰. Kurç ve Oktay, Neo-Gramsci'ci tarihsel materyalizm perspektifini esas alarak Batı Avrupa özelinde küreselleşmenin neticesi olarak ulus-üstü savunma sanayini temsil eden bir sermaye fraksiyonunun oluştuğunu tespit etmektedir⁴¹¹. Sklair'in ifadesi ile bu sermaye fraksiyonu ulus-üstü şirketlerin yöneticileri ile bunların yerel ortaklarından müteşekkil bir sermaye fraksiyonudur⁴¹². Varlığı kayıt altına alınan bu fraksiyon uluslararası silahlanma organizasyonlarını, tedarik politikalarını, tek bir Avrupa pazarı oluşturulması ve talebin kıta bazında toplulaştırılması gibi politikaları kendi çıkarları doğrultusunda

⁴⁰⁹ Matthews ve Maharani, “The Defense Iron”, 2009; James Ledbetter. *Unwarranted Influence: Dwight D. Eisenhower Military Industrial Complex*. Yale University Press, 2011; Charles J. Dunlap. “The Military-Industrial Complex.” *Deadalus*, 2011; Mark Moyar. *The Military Industrial Complex*, 2020. (erişildi: Ekim 4, 2020); Louis Uchitelle. *US Still Leans on The Military Industrial Complex*, 2017. (erişildi: Temmuz 5, 2020); Daniel Wirls. *Eisenhower Called It The Military-Industrial Complex. It's Vastly Bigger Now*, 2019. (erişildi: Eylül 12, 2020); Elisabeth Braw. *Stop Worrying and Learn to Love The Military-Industrial Complex*. 2019. (erişildi: Temmuz 14, 2020).

⁴¹⁰ Çağlar Kurç, ve Sibel Oktay. “Taking Production Relations Seriously: The Role of Defence Firms in Armaments Cooperation.” *European Security*, 2018.

⁴¹¹ Kurç ve Oktay, “Taking Production Relations”, 2018.

⁴¹² Leslie Sklair. *The Transnational Capitalist Class*. Oxford: Blackwell Publishers, 2001, s.17.

yönlendirmektedir⁴¹³. Sonuç itibariyle Kurç ve Oktay'ın dikkat çektiği nokta OCCAR (Organisation for Joint Armament Cooperation) ve EDA (European Defence Agency) gibi organizasyonların bahsi geçen sermaye fraksiyonunun talebi doğrultusunda şekillendiğidir⁴¹⁴. Bunun yanı sıra ABD'ye kıyasla Batı Avrupa'nın savunma sanayi ürünleri için ayırdığı tedarik bütçelerinin mütevazı denebilecek bir düzeyde kaldığını söylemek mümkün olsa da özellikle yukarıda bahsi geçen kıta özelinde talebin toplulaştırılmasına yönelik uygulamalar ile hususi olarak Batı Avrupalı şirketlerin küresel silah satışlarından aldıkları pay savunma sanayinin Avrupa'nın birikim rejimindeki yerini gösterir niteliktedir.

Diğer taraftan Rusya'nın Avrupa ve ABD örneklerinden belirgin bir şekilde ayrıştığını belirterek başlamak önemlidir. Blank'ın dikkat çektiği üzere savunma sanayi tıpkı enerji sektörü gibi Rusya'nın ekonomisinde önemli bir role sahiptir⁴¹⁵. Bu önemin temelde iki sektörün de ülkeye döviz girişi noktasında oynadıkları hayati rolden kaynakladığını söylemek mümkündür⁴¹⁶. Fakat Rusya'yı diğerlerinden ayıran özelliği bahse konu olan bu sektörlerin zaman içerisinde giderek tekelleşmesi ve devlet kontrolüne geçirilmesidir⁴¹⁷. Putin'in iktidara gelmesi ile birlikte enerji sektöründe yaşanan değişimin bir benzerinin savunma sanayi sektöründe de yaşandığını belirten Blank, sektörün devlet kontrolüne girmesinin her zaman kamulaştırmaya denk düşmediğinin altını çizmektedir⁴¹⁸. Bu anlamda Putin'in stratejisinin belirleyici olduğunu vurgulayan Blank, bu stratejiye göre devlet kontrolüne girmenin çıkarları iktidar ile bağlı kişi ya da kişilerin ilgili şirket ya da şirketlerin

⁴¹³ Kurç ve Oktay, "Taking Production Relations", 2018.

⁴¹⁴ a.g.e.

⁴¹⁵ Stephen Blank. *Rosoboroneksport: Arms Sales and The Structure of Russian Defense Industry*. Research Report, PA: Strategic Studies Institute, US Army War College, 2007.

⁴¹⁶ Blank, *Rosoboroneksport*, 2007.

⁴¹⁷ a.g.e

⁴¹⁸ a.g.e

yönetim kademelerinde söz sahibi olması anlamına geldiğini vurgulamaktadır⁴¹⁹. Bunların bir “hizmetkârlar” grubu teşkil ettiğini savunan Blank, hizmetlerinin karşılığı elde ettikleri rantlar için sürekli yarış halinde olduklarını dolayısıyla da kaynakların dağılımı ve kullanımı yönünde devlet politikalarını etkileme yönünde çaba sarf ettiklerini göz önüne sermektedir⁴²⁰. Tüm bunlardan bağımsız olarak Putin’in sıklıkla enerji sektörü ile birlikte savunma sanayini ekonomilerinin en önemli bileşenlerinden bir olarak tarif etmesi⁴²¹ sektörün öneminin kavraması açısından değerlidir. Sonuç itibariyle gerek devlet kademesinin en yetkili isimlerinin sektörü ele alış biçimi gerek Rusya’nın küresel silah satışlarından aldığı pay ve gerekse de kritik sektörlerde devlet kontrolünün tesis edilmesi stratejisi ile uyumlu olarak ortaya çıkan sınıf fraksiyonu savunma sanayinin Rusya’nın birikim rejiminin bir parçası olduğunu söylemek için yeterli görünmektedir.

Sonuç itibariyle ele alınan üç örnek olan ABD, Avrupa ve Rusya’nın sahip oldukları üretim kabiliyeti, kapasitesi, teknoloji seviyesi ve küresel satışlardan elde ettikleri pay, ayrıcalıklı bir konumda bulduklarını göstermektedir. Nitekim tüm bu yetkinliklerin savunma sanayinde değer yaratılması, değer geliştirilmesi ve değer ele geçirilmesi süreçleri ile de örtüştüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak değer ele geçirilmesi açısından önemli görünen nokta, yetkinlik (competence) ve kabiliyetler (capability) gibi teknik meselelerin yanı sıra devlet-piyasa uyumunun dışı vurumu olarak savunma sanayinin birikim rejiminin bir parçası olmasıdır. Çünkü bu uyum, değer ele geçirilmesi için ihtiyaç duyulan piyasa dışı koşulların var edilmesi ve sürdürülmesi için devlet imkanlarının seferber edilmesi anlamına gelmektedir ki her üç örnek de bunu doğrular niteliktedir.

⁴¹⁹ a.g.e

⁴²⁰ a.g.e

⁴²¹ a.g.e

Öte yandan daha önce açığa çıkarılmaya çalışıldığı üzere ele alınan ülke ya da coğrafyaların dışında kalan ülkelerin, savunma sanayi söz konusu olduğunda değer yaratılması, değer geliştirilmesi ya da değer ele geçirilmesi süreçlerinin dışında olduğu bu sebeple de pasif ya da bağımlı aktörler olarak görülmesi yanlış olacaktır. Bu aktörlerin mevcut durumları uluslararası iş bölümünden bağımsız değildir ki bu da sınıf ya da sınıf fraksiyonları arasındaki çatışma ile birlikte birikim rejiminin temel parametresini teşkil etmektedir.

Yeniden vurgulamak gerekirse üretimin uluslararasılaşması değer değişen oranlarda da olsa farklı farklı coğrafyalarda yaratılabildiğini, geliştirilebildiğini ve nihayetinde ele geçirilebildiğini işaret etmektedir. İşte tam olarak bu değişen oranlar üretim ağı içerisindeki hiyerarşinin ortaya çıkarılmasına imkân vermektedir. Yine tam da bu değişen oranlar nedeniyle üretim ağının yalnızca hiyerarşi ile karakterize edildiği düşüncesinden sakınmak gerekir. Gelgelelim Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın gösterdiği şekilde değişen oranları belirleyen ise üretim ağı içerisindeki aktörlerin sahip oldukları güçtür⁴²². Gücün dağılımını belirleyen üretim ağına dâhil olmuş her bir aktörün sahip olduğu rekabet seviyesinden ileri geldiğini belirtmelidir⁴²³. Bu çerçevede her bir aktörün sahip olduğu rekabet seviyesini belirleyen ise aktörlerin içine gömülü oldukları çevrenin kendisidir⁴²⁴.

1.2. Savunma Sanayi'nde Güç

Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı, bir üretim ağı içerisindeki güç dağılımının aktörlerin “gömülü” oldukları çevreyi esas alarak değerlendirmektedir. Çünkü gömülülük en temelde aktörlerin rekabet seviyesini tayin etmektedir. Ancak savunma sanayinde gömülülük meselesini ele almadan önce son uğrak, belirli bir üretim ağı içerisindeki güç ilişkileridir.

⁴²² Henderson vd., “Global Production Networks”, 2002.

⁴²³ Coe vd., “Global Production Networks”, 2008.

⁴²⁴ Dicken ve Malmberg. “Firms in Territories”, 2001, s.356.

Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı, öncüllerinden farklı olarak üretim sürecinin çok aktörlü olduğunu savunmaktadır. Bu savunuyu takiben karşımıza gücün bu aktörler arasında nasıl dağıldığı ve aktörler arasındaki ilişkiyi nasıl şekillendirdiği meselesi çıkmaktadır.

Yeniden hatırlatmak gerekirse gücün kaynağı ve gücün kullanılış biçimi değerle geçirilmesi ve değerle geliştirilmesi açısından belirleyicidir⁴²⁵. Ancak Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı, aktörler arası güç ilişkilerini sıfır toplamlı bir oyun olarak değerlendirmemektedir⁴²⁶. Çünkü üretim süreci ağ şeklinde işleyen bir süreçtir ve bu nedenle belirli bir ağa dâhil olmuş aktörler, gücün aralarında asimetrik dağılmasına rağmen bir karşılıklılık ilişkisi içerisindedir.

Bu kapsamda karşımıza üç farklı güç biçimi çıkmaktadır. Bunlardan ilki şirketlerin sahip olduğu güçtür. Şirketlere ait gücün belirleyicileri şirketlerin sahip oldukları farklı kabiliyetler ve ulaşabildikleri kaynaklardır⁴²⁷. Bir diğer güç çeşidi, kurumsal güç olarak anılan devlet kurumlarının, sivil toplum örgütlerinin ya da uluslararası kurum ile kuruluşların sahip olduğu güçtür. Son olarak da Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı tarafından yapılan tasnifte kolektif güç kavramı karşımıza çıkmaktadır. Bu güç sınıflandırması ile sendikaların, işveren örgütlerinin ve benzeri organizasyonlarının sahip oldukları güç kast edilmektedir⁴²⁸.

Bu kavramsal çerçevenin savunma sanayindeki izdüşümüne şirketlerin sahip olduğu gücü tartışarak başlamak yerinde olacaktır. Özellikle ABD ve Batı Avrupa merkezli şirketlerin elde ettiği gelirlere odaklanılarak sahip oldukları güce ilişkin değerlendirmeler yapmak mümkün görünmektedir. Ancak ABD, Batı Avrupa ve Rusya savunma sanayi şirketleri

⁴²⁵ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

⁴²⁶ a.g.e.

⁴²⁷ Hess, "Global Production Networks.", 2018.

⁴²⁸ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

dışında kalan şirketlerin savunma alanındaki gelirlerine bakıldığında ilgili yorumların genelmede aşırıya kaçtığı rahatlıkla görülebilir. Çünkü savunma sanayi anlamında üretim alt yapısına sahip denebilecek Brezilya, Güney Kore, İsrail, Türkiye, İsviçre, İsveç, Ukrayna ve Kanada gibi ülkelerin savunma sanayi şirketlerinin gelirlerinin mütevazı denebilecek bir seviyede olduğunu ifade etmek mümkündür⁴²⁹. Açıktır ki savunma sanayi şirketlerinin sahip oldukları gelirler şirketlerin sahip oldukları güç hakkında bir fikir vermekle birlikte tek başına yetersiz bir kriterdir. Bu nedenle Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın çizdiği çerçeve kıymetlidir zira bu çerçeve dâhilinde şirketlerin sahip olduğu güç, ulaşabildikleri kaynaklar ve kabiliyetleri üzerinden tanımlanmaktadır⁴³⁰.

Bu açıdan bakıldığında ABD, Batı Avrupa ve Rusya'nın savunma sanayi şirketlerinin elde ettikleri gelirler ile üretim kabiliyetleri ve ulaşabildikleri kaynaklar arasında bir uyum olduğu görüldüğü ifade edilebilir. ABD, Batı Avrupa ve Rusya'da bulunan savunma sanayi şirketlerinin teknolojik gelişmişlik seviyeleri farklılık arz etse de her birinin kara, hava ve deniz platformları ile bunlara ait sistem ve alt sistem seviyesinde, dünyanın geri kalanından tasarım, test ve entegrasyon anlamında ayrıştığı açıktır⁴³¹. Hatta bahse konu bu şirketlerin ürünleri haricinde kabiliyet bazında da hizmet ihracı gerçekleştirilmesi söz konusudur⁴³². Ele alınan bu üç coğrafya dışındaki şirketlerin ise belirli kabiliyetlere sahip olduğu bilirse de bu şirketlerin sahip oldukları kabiliyetler ile öncü olarak addedilebilecek şirketlere rakip olabilmeleri çok da olası değildir. Çünkü bu şirketlerin pek çoğunda tasarım, test ve entegrasyon kabiliyeti bulunsa da bu faaliyetlerin gerçekleştirilebilmesi çoğunlukla ABD,

⁴²⁹ Fleurant vd., "The SIPRI Top 100", 2019.

⁴³⁰ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

⁴³¹ Krause, *Arms and The State*, s.88-91.

⁴³² Trevor Talyor. "Defence Industries in International Relations. *Review of International Studies*, 1990.

Batı Avrupa ve Rusya'ya ait şirketlerden sağlanacak sistem, alt sistem veya kabiliyet ithalatına bağlıdır⁴³³.

Öte taraftan savunma sanayi şirketlerinin kaynaklara erişimleri, güç söz konusu olduğunda bir diğer belirleyendir. Dünya genelinde savunma sanayi şirketlerinin önemli denebilecek ölçüde nitelikli iş gücüne sahip olduğu bilinmektedir⁴³⁴. Bununla birlikte savunma sanayi şirketlerinin kamu kaynaklarını kullanmak konusunda ayrıcalıklı bir pozisyonda olduğu da gösterilmiştir. Kısacası savunma sanayi şirketlerinin her türlü kaynağa erişme konusunda ayrıcalıklı olduğu aşikârdır.

Ancak savunma sanayinin erişimine açık olan kaynaklar her ülkede eşit değildir. Burada kaçınılmaz olarak her bir ülkenin ayrı ayrı sahip olduğu eğitimden ekonomiye pek çok değişkenin belirleyiciliğinden bahsedilebilir. Buradan da hareketle gelişmiş ülkelerin savunma sanayi şirketlerinin kaynaklara erişim açısından daha avantajlı bir konuma sahip olmaktan dolayı görece daha güçlü oldukları varsayılabilir.

Öne çıkan diğer husus Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı tarafında kurumsal güç olarak adlandırılan güç biçimidir. Uluslararası silah ticareti söz konusu olduğunda uluslararası kurumların ve kuruluşların sahip oldukları güç tartışmaya açıktır. Silahlanmanın engellenmesi gibi gündem maddelerinde ilgili kurum, kuruluş ya da bağlayıcı her türlü

⁴³³ Bitzinger, "Russian Arms Transfers", 2015; Philip Finnegan. "The Evolution of International Defense Hierarchies." *The Modern Defense Industry* içinde, yazar Bitzinger Richard. ABC CLIO, 2009, s.96-97; Krause, *Arms and The State*, s.151-155; Jeremy M. Sharp. "U.S. Foreign Aid to Israel." *Congressional Research Service*, 2019. (erişildi: Ocak 11, 2020); Talyor, "Defence Industries", 1990; Heidenkamp vd., "Governments as Customers", 2013.

⁴³⁴ Deloitte. "US Aerospace & Defense Labor Market Study: Employment Outlook Upbeat, Reversing Job Losses." *Deloitte*, 2016. (erişildi: Nisan 16, 2020); European Community Programme for Employment and Social Solidarity. "Defence Industry: Comprehensive Sectoral Analysis of Emerging Competences and Economic Activities." *European Commission*, 2009. (erişildi: Mart 17, 2020); Prabhat Vaze, Carolin Thol, Alex Fraser, Belmana J. Derbyshire, ve Maja Savic. "Exploring The Value of Defence Jobs in The UK." *Department for Business, Energy & Industrial Strategy*, 2017. (erişildi: Ağustos 8, 2020).

anlaşmanın bağlayıcılığının son yıllarda bir miktar erozyona uğradığı görülmektedir⁴³⁵. Öte yandan ülkeler arasındaki silah ticaretinin düzenlenmesi silahlanmanın engellenmesine yönelik çok taraflı çabalardan bir miktar farklılık arz etmektedir. Bu konudaki farklılık en temelde ülkelerin düzenlemelerinin esas olmasından kaynaklanmaktadır. Daha açık şekilde ifade etmek gerekirse uluslararası silah ticaretinin MTCR (Missile Technology Control Regime), ATT (The Arms Trade Treaty), Wassenaar Düzenlemesi, Birleşmiş Milletler gibi az sayıda çok taraflı anlaşmalar ile yine Birleşmiş Milletler tarafından alınan ambargo kararları dışında ülkelerin kendi mevzuatlarının ön planda olduğu görülmektedir⁴³⁶. Bu akışta göz ardı edilmemesi gereken bir nokta da uluslararası silah ticaretini düzenleyen anlaşmalara uyulmaması neticesinde ortaya çıkacak yaptırımların uygulanmasının ya da uygulanmamasının uluslararası siyasi iklime veya ülkelerin ikili ilişkilerine bağlı olarak değişebildiğidir.

Konunun özüne geri döndüğümüzde ise Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı tarafından kurumsal güç başlığı altında uluslararası kurum ve/veya kuruluşların da güç sahibi olabileceğinin belirtilmesine karşın savunma sanayi açısından bakıldığında bu gücün ciddi manada sınırlı olduğu vurgulanmalıdır. Yine aynı şekilde savunma sanayi söz konusu olduğunda sivil toplum örgütlülüğünün neredeyse yok noktasında olduğu söylenebilir. Ancak özellikle Avrupa ve ABD başta olmak üzere sektörün önde gelen şirketlerinin yöneticilerinin katılımıyla oluşturulan derneklerin varlığı söz konusudur⁴³⁷. Netice itibariyle savunma sanayinin bir üretim ağı olarak küreye yayılmasına karşın ulusallığın önemli ölçüde

⁴³⁵ David E. Sanger, ve William J. Broad. *US Suspends Nuclear Arms Control Treaty With Russia*, 2019. (erişildi: Eylül 12, 2020); Lara Seligman, ve Gramer Robbie. *What Does The Demise of The INF Treaty Mean for Nuclear Arms Control?*, 2019. (erişildi: Eylül 9, 2019); Alex Ward, ve Morgan Timme. *Will The United Nations Arms Trade Treaty Be Effective?*, 2013. (erişildi: Şubat 13, 2020).

⁴³⁶ Shannon Dick, ve Rachel Stohl. "Global Arms Trade: Setting an Example for Responsible Policy." *STIMSON*, 2019. (erişildi: Nisan 8, 2020).

⁴³⁷ ABD için "Aerospace Industries Association", Avrupa için "Aerospace and Defence Industries Association of Europe" örnek olarak verilebilir.

muhafaza edildiği bir sektör olduğu ortadadır. Bu bağlamda kaçınılmaz olarak devletlerin bir aktör olarak sektör için ne anlam ifade ettiğinin açığa çıkarılması gerekmektedir.

Daha önce defalarca tekrarlandığı üzere, bu çalışmanın çizdiği sınırlar dâhilinde devletler savunma sanayi ürünlerinin tek müşterisi, alıcısı olarak ön plandadır⁴³⁸ (Heindenkamp, *et al*,2013). Dolayısıyla herhangi bir savunma sanayi ürününün pazardaki talebi sivil sektörlerin aksine oldukça kısıtlıdır⁴³⁹. Üretilen sistemlerin maliyetleri ise pazardaki talebin daha da kısıtlı hale gelmesine neden olmaktadır⁴⁴⁰. Bu ise ister istemez devletlerin şirketler karşısında elini güçlendirmektedir.

Devletler ile savunma sanayi şirketleri arasındaki güç dengesini esas belirleyen, devletlerin müşteri olarak arzı ve arzın niteliğini belirleyebilme kabiliyetidir⁴⁴¹. Elbette hazır alım savunma sanayinin de bir gerçekliğidir. Gelgelim bir ürünün hazır olması daha öncesinde belirli bir talebe cevap vermiş olmasından ileri gelmektedir. Yani sivil sektörlerden farklı olarak ülkelerin güvenlik güçlerinin ihtiyaçları savunma sanayinin belirli bir ürün üretmesinin esasını teşkil etmektedir⁴⁴². Bu küme dışında kalabileceği değerlendirilen bağımsız Ar-Ge projelerinin varlığı pek tabi yadsınmamalıdır ancak bu projelerin tedarikinin önemli bir orana karşılık gelmediği değerlendirilmektedir. Yine de devletlerin farklı teşvik sistemleri vasıtasıyla da savunma sanayi şirketlerinin Ar-Ge faaliyetlerini önemli ölçüde desteklediği hatırlatılmalıdır.

Tekrar güvenlik güçlerinin ihtiyaçlarına dönmek gerekirse bu ihtiyaçların güvenlik güçlerinin operasyon isterlerinden kaynaklandığı görülmektedir⁴⁴³. Daha açık bir şekilde

⁴³⁸ Dunne, "Development in The Global",2009, s.15; Hartley, *Economics of Arms*, s.59-62

⁴³⁹ Hartley, *Economics of Arms*, s.42.

⁴⁴⁰ a.g.e., s.105.

⁴⁴¹ Hartley, *Economics of Arms*, s.59.

⁴⁴² a.g.e., s.105.

⁴⁴³ a.g.e.,s.106.

ifade etmek gerekirse devletler savunma sanayi şirketlerinin ne üreteceğine, ne kadar üreteceğine, ne kadar üreteceğine ve hatta nasıl üreteceğine karar vermektedir⁴⁴⁴. Bu anlamda ülkelerin sahip olduğu ekonomik kapasitenin aynı zamanda şirketlerin kapasitesinin de bir belirleyeni olabileceği gözden kaçırılmamalıdır.

Devletler ile şirketler arasındaki güç dengesinin devletler lehine bozulmasına neden olan bir diğer unsur devletlerin arz tarafının faaliyetlerini düzenleme kabiliyetine sahip olmasıdır. Arz tarafının düzenlenmesine yönelik ilk unsur kimi devletlerin şirketler arasında vuku bulan satın ve alma birleşmeleri teşvik edebilmesi ya da engelleyebilmesidir⁴⁴⁵. Ayrıca yine belirli ülkelerde devletlerin yabancı yatırımcıların savunma sanayini şirketlerinin satın alımını engellediği ya da yabancı yatırımcıların sahip olabilecekleri paylara sınır koyduğu bilinmektedir⁴⁴⁶.

Bir diğer neden silah ticaretini düzenleyen ulusal nitelikli yasaların varlığıdır⁴⁴⁷. Şirketlere önemli yükümlülükler getiren bu yasalar, devletin yetkili kılınmış makam ya da makamlarının onayı olmaksızın belirlenen her türlü platform, sistem ve alt sistemin yurt dışına çıkışını sınırlandırmaktadır. Buraya kadar ele alınan noktaları toplamak gerekirse devletin savunma sanayi söz konusu olduğunda müşteri olarak talebi ve hatta talebin niteliği ile birlikte arz tarafını şekillendiren ve denetleyen bir aktör olduğundan bahsedilmiştir.

⁴⁴⁴ a.g.e., s.105-106.

⁴⁴⁵ Mark Duggan, ve Rodrigo Carril. "The Impact of Industry Consolidation On Government Procurement: Evidence From DoD Contracting." *Stanford Institute for Economic Policy Research*, 2018. (Erişildi: Temmuz 10, 2020).

⁴⁴⁶ Tony Cliff 1957. "Perspective of The Permanent War Economy." *A Socialist Review*, 1957; Alan Gourley, Alan W.H, John E. McCarthy, ve Adelia R. Cliffe. "Federal Restrictions on Participation by Foreign Investors in Defense and Other Government Contracts.", 2009. (erişildi: Haziran 22, 2020); Scott Thompson, ve Cihan Ergul. "2020 Aerospace Manufacturing Attractiveness Rankings." *PWC*, 2020. (erişildi: Eylül 10, 2020).

⁴⁴⁷ Hartley, *Economics of Arms*, s.122.

Son olarak üzerinde durulacak husus ise pek çok ülkede ve hususi olarak Avrupa’da devletin savunma sanayi şirketlerine sahip ya da ortak olması durumudur⁴⁴⁸. Bu devletlerin savunma sanayi özelinde üretici olarak da rol aldığını işaret etmenin yanı sıra arzın düzenlenmesi ve denetlenmesi anlamına da gelmektedir. Bir başka deyişle devlet talebi belirleyen, düzenleyen, denetleyen bir müşteri ve kimi ülkelerde talebi belirleyen bir müşteri olarak üretici pozisyonundadır.

Savunma sanayi üretim ağının aktörleri olan devletler ile şirketler arasında gücün belirli bir biçimde dağıldığı görülmektedir. Hâlihazırda bu dengenin devletlerden yana ağır bastığını söylemek de imkân dâhilindedir. Ancak ortaya konulmaya çalışılan tablonun gösterdiği gibi bu iki aktörün, birbirlerinin gücünü ele geçirmek veyahut nüfuz alanından parsa koparmak mantığı ile hareket ettiği söylemek güçtür. Hatta görüldüğü üzere sektör, faaliyetlerinin varlığı ve devamlılığı için devlet ya da devletlere ihtiyaç duymaktadır. Ek olarak burada temel referans noktalarından biri olan Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı’nın bahsi geçen güç ilişkisinin sabit olmadığı vurgusu göz önünde bulundurulması gereklidir. Ancak en nihayetinde söylenmesi gereken, devlet ya da devletler ile şirketler arasındaki belirli bir dönemde ortaya çıkmış bu güç ilişkisinin zorunlu olarak devlet-sektör karşıtlığı anlamına gelmediğidir ve/veya gelemeyeceğidir.

Şirketlerin ve devletlerin son derece baskın aktörler olduğu savunma sanayi sektöründe kolektif gücün yerine ilişkin sağlıklı bir tespit yapabilmek oldukça güçtür. Özellikle sendikaların üretim ağı içerisindeki güç dağılımındaki yerine dair bir değerlendirmede bulunabilmek, hakkında üretilen bilginin son derece kısıtlı olduğu savunma sanayi söz konusu olduğunda daha da zorlayıcıdır. Öte yandan farklı ülkelerde işveren örgütlerinin varlığından söz etmek imkân dâhilindedir. Bahse konu olan bu işveren örgütlerinin ise sahip

⁴⁴⁸ Christina Balis. “State Ownership In The Europeand Defense Industry: Change or Continuity?” *Avascent*, 2013, (erişildi: Mayıs 7, 2020).

oldukları güce ve bu gücün sınırlarına dair bir tablo çizmek yine aynı ölçüde zorlayıcıdır. Çünkü bu konuda yapılmış kapsamlı bir tartışma bulunmamaktadır. Dolayısıyla yine bu aktörlerin üretim ağına dâhil olan diğer aktörler ile güçlerini nasıl paylaştıkları ya da diğer aktörlerin güçlerini ne ölçüde sınırladıkları, sınırlayabildikleri de muammadır.

Özetle üretimin bir ağ şeklinde vuku bulduğu ve sürecin çok aktörlü olduğu kabulüne binaen savunma sanayinde gücün aktörler arasındaki dağılımının farklı yoğunluklarla olsa da esas olduğunu dolayısıyla hiyerarşinin sektörün gerçeği olduğu ama bu gerçekliğin tek belirleyeni olmadığı aşikârdır. Bununla birlikte Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'na dayanılarak savunma sanayi özelinde açığa çıkarılan şey, devlet ile şirketlerin birbirlerine duyduğu ihtiyaç ile bu ihtiyacın getirdiği uyumdur. Hatta çerçeve biraz daha genişletilerek bakıldığında uluslararası anlaşmaların, kurum ve kuruluşlar ile devletlerin, şirketlerin birbirine duyduğu ihtiyaç ve bu ihtiyacın getirdiği uyumun asıl gündemi oluşturduğu görülecektir.

Tüm bu güç ilişkilerinin temelde nasıl biçimlendiği, küreye nasıl yayıldığı, ülkeler arasındaki hiyerarşinin ve bağımlılık ilişkilerinin nasıl ortaya çıktığı, aktörler arasındaki ilişkinin tasvir edilmesinin ardından cevap bekleyen en temel sorulardır. Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın bu sorulara verdiği topyekûn cevap ise gömülülüktür.

1.3. Savunma Sanayi'nde Gömülülük

Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın gömülülük gündemini gücün temel belirleyeni olarak merkeze aldığı görülmektedir. Çünkü değer, gücün, güç ise aktörlerin gömülü bulunduğu toplum, bölge ve ağın etkisi ile şekillenmektedir⁴⁴⁹. Devletleri üretim ağının aktörü olarak tanımlayarak üretim sürecine dair kavrayışı önemli ölçüde değiştiren Küresel Üretim Ağları

⁴⁴⁹ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

Yaklaşımı, üretim ağı içerisinde yer alan aktörlerin içinde buldukları çevreden etkilendikleri gibi bu çevreyi de etkileyebildiğinden bahsetmektedir⁴⁵⁰ ki bu üretim sürecini anlamak noktasında oldukça mühim bir adımdır. Bu adımın önemi ise yalnızca şirket ile sınırlı olmayan üretim sürecinin aktörlerinin yatılmış özneler olmadığını ortaya koymasından kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifade ile üretim ağına dâhil olan aktörlerin farklılıklarını açıklamak için gömülülük kavramı elverişli gözükmektedir.

Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı bir üretim ağına mensup aktörlerin her şeyden önce belirli bir toplum içerisinde var olduklarını ve bu toplum içerisinde faaliyetlerini sürdürdüklerini belirtmektedir⁴⁵¹. Dolayısıyla aktörler gömülü oldukları toplumun kurumsal yapısının, sosyal ve kültürel bağlamının etkisi altındadır⁴⁵². Bu sebeptendir ki aktörlerin çıkarları ve/veya stratejileri içindeki buldukları sosyal, kültürel ve kurumsal bağlamı yansıtmaktadır⁴⁵³. Daha önce de ele alındığı üzere tüm bu bağlamı sınıf ya da sınıf fraksiyonları arasındaki mücadeleden bağımsız değerlendirmek mümkün değildir. Pek tabii Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı, bu ilişkinin tek yönlü olmadığını da altını çizmektedir⁴⁵⁴ ki bu üretim ağına dâhil olmuş aktörlerin içinde buldukları çevreyi zaman içerisinde değiştirebileceği, dönüştürebileceği anlamına gelmektedir.

Bu bağlamda Melman'ın ABD'deki daimî savaş ekonomisinin sürdürülmesini belirli bir ideolojinin ürünü olarak ele alması üzerinde ehemmiyet ile durulması elzem bir yaklaşım olarak belirmektedir⁴⁵⁵. Çünkü Melman, savaş ekonomisinin ABD'nin ekonomik refahının

⁴⁵⁰ Peter Dicken. "Geographers and Globalization: (Yet) Another Missed Boat?" *Transactions of The Institute of British Geographers*, 2004; Dicken vd., "Chains and Networks", 2001; Hardy, ve Phillips. "Strategies of Engagement", 1998; Henri W.-C. Yeung. "Rethinking Relational Economic Geography." *Transaction of The Institute of British Geographers*, 2005.

⁴⁵¹ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

⁴⁵² Henderson vd., "Global Production Networks", 2002; Hutton, *The State We're In*, 1995; Whitley, *Divergent Capitalisms*, 1999.

⁴⁵³ Levy, "Political Contestation", 2008.

⁴⁵⁴ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

⁴⁵⁵ Melman, *The Permanent War*, 1974

temelini oluşturduğuna dair fikrin üretildiğini ve bunun bir ideoloji olarak dolaşıma sokulduğunu, nihayetinde de halkın bu fikri benimsediğini belirtmektedir⁴⁵⁶. Benzer şekilde askeri-sanayi kompleksi yaklaşımını savunan çalışmaların⁴⁵⁷ ortaya koyduğu üzere ABD’de askeri-sivil bir grup elitin çıkarlarının en azından sektöre yön verdiğini söylemek mümkün gözükmemektedir. Özetle bu yaklaşımların her birinin açıklayıcılığının ABD ile sınırlı kaldığını belirterek eleştirmek imkân dâhilinde olsa da bu yaklaşımların her biri bir şekilde sektörün içinde buldukları toplumun etkisi altında olduğunu göstermektedir.

Yine Blank’ın savunma sanayi özelinde gösterdiği gibi Rusya’da son yıllarda savunma sanayinde yaşanan dönüşümün Putin’in iktidarını karakterize eden toplumsal gerçeklikten bağımsız olmadığı ortadadır⁴⁵⁸. Sovyetlerin çöküşünü takip eden yıllarda ortaya çıkan oligarkların yerini Putin’e sadakat konusunda birbiriyle yarışan oligarkların alışı savunma sanayinin dışında kalabildiği bir hadise olarak gerçekleşmemiştir⁴⁵⁹. Geline nokta sadakatten rant devşirilmesi kritik görülen sektörlerin kaderini tayin eder vaziyettedir⁴⁶⁰.

Öte yandan Avrupa’nın ABD’yi takip ederek konsolidasyon yolunu tuttuğundan bahsedilmiştir. Bu konsolidasyon hiç şüphesiz “Avrupalı” üslupla gerçekleşmiştir. Daha açık ifade etmek gerekirse Avrupa’daki şirketlerin konsolidasyon dalgasına verdikleri cevap “Avrupalı” şirketlerin ortaya çıkışı şeklinde olmuştur. Örneğin bugün dünyanın en büyük savunma ve havacılık şirketi olan Airbus Grup’un ortakları arasında Fransa, Almanya, İspanya ve İngiltere gibi ülkelere ait şirketler bulunmaktadır⁴⁶¹. Bununla birlikte Avrupalı devletlerin ABD’nin aksine üretici pozisyonlarını terk etmedikleri görülmektedir⁴⁶². Yine

⁴⁵⁶ Melman, *The Permanent War*, s.16-17.

⁴⁵⁷ Cypher, "From Military Keynesianism", 2007; John B. Foster vd., "The U.S. Imperial Triangle", 2008; Kalecki, *The Last Phase*, 1972; Mills, *Power Elite*, 1956; Moskos. "The Concept of The Military", 1974.

⁴⁵⁸ Blank, *Rosoboroneksport*, 2007.

⁴⁵⁹ a.g.e

⁴⁶⁰ a.g.e

⁴⁶¹ Airbus. *History*, 2020 (erişildi: Eylül 13, 2020).

⁴⁶² Christina Balis. "State Ownership", 2013.

Avrupa Birliği üyesi ülkeler bölgede tedariki tek elden yürütmek ve ihtiyacı toplulaştırmak gibi gündemlerle birlik nezdinde çalışmalarını sürdürmektedir⁴⁶³ Bu bağlamda Avrupa özelinde sektörün Avrupa tecrübesinden bağımsız bir biçimde şekillenmediğini söylenebilir.

Bu çerçeveyi savunma sanayinin önde gelen tüm aktörlerini için alacak şekilde genişletmek mümkün gözükmemektedir. Fakat kısaca vurgulanması gereken mesele, savunma sanayi üretim ağına dâhil olan tüm aktörlerin belirli bir topluma gömülü olarak faaliyet göstermelerinden ileri gelen sınırlara sahip olduğu ve olacağıdır. Bir başka ifade ile savunma sanayi sektörünü, yalnızca farklı ölçekte şirketlerin rasyonel aktörler olarak faaliyet gösterdiği bir sektör olarak tasvir etmek yeterli değildir. Yukarıdaki örneklerin de işaret ettiği gibi özellikle devletler, sınıf ilişkileri önemli bir belirleyen olmanın yanında aynı zamanda belirlenendir. Bu da kaçınılmaz olarak savunma sanayi özelinde gücü aktörlerin tayin ettiği unsurlardan biridir. Buradan hareketle literatürdeki tartışmaya geri dönüldüğu takdirde, savunma sanayinin refah ürettiği, güç kaynağı olduğu, prestij sağladığı ya da bir dış politika aracı olduğu yanılısaması temel olarak yukarıda tartışılan toplumsal gömülülüğün neticesi olarak değerlendirilebilir. Bu yaklaşımların her biri belirli bir zamanda belirli bir ulusal sınır içerisinde üretim ağının aktörleri ile bir bütün olarak toplumun girdiği ilişkinin sonucudur. Daha doğru bir ifade ile sınıf ilişkilerinin sektöre yansımasıdır. Açıkça belirtmek gerekirse, savunma sanayi diğer tüm sektörler gibi, önce, belirli bir ulusal sınır içerisinde, belirli bir zamanda takip edilen birikim rejimi ile bağlıdır. Belirli bir zamanda belirli bir ulusal sınır içerisinde takip edilen birikim rejimi ise sınıf ilişkilerini ve sınıf ilişkilerinin tayin edici olduğu uluslararası iş bölümünün neticesidir. Dolayısıyla savunma sanayinin refah üretmesi, prestij sağlaması güç kaynağı ya da bir dış politika aracı olması temelde sınıf ilişkileri ile bağlıdır.

⁴⁶³ Daniel Fiott, Antonio Missiroli, ve Thierry Tardy. "Permanent Structured Cooperation: What's In A Name?" *European Union Institute for Security Studies*, 2017. (erişildi: Aralık 8, 2018).

Gömülülük gündemi esasına uygun olarak ilerlendiğinde bir diğer gömülülük biçimi olan bölgesel gömülülük ile karşılaşmaktadır. Üretim kaçınılmaz olarak belirli bir yer ya da alanda gerçekleşmektedir. Bu anlamda üretim ağında yer alan şirketlerin belirli bir bölgede faaliyet göstermesi sebebiyle o bölgeye gömülü olmasından bahsedilmektedir. Faaliyetlerini gerçekleştirdikleri bölgeye gömülü olarak şirketlerin sadece fiziki olarak birbirlerine bağlanması değil aynı zamanda içinde buldukları bölgede gerçekleşen ekonomik aktiviteler ve sosyal dinamik tarafından etki altına alınması söz konusudur⁴⁶⁴.

Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın bu kavramsallaştırma ile birlikte son yılların popüler kavramları olan "üretim ekosistemi" ya da "kümelenme" gibi kavramlara ilişkin detaylı bir tartışmaya girmeksizin bunların üretim ağına dâhil aktörler üzerindeki olası etkisinin yadsınmaması iddiasında olduğundan bahsedilebilir. Bugün ülkelerin ulusal sınırları içerisinde kurdukları ya da kurmak gayretinde oldukları "ekosistemlerin" yanı sıra ulusal sınırlarının ötesine geçen üretim ağları tesis ettikleri görülmektedir. Bu bağlamda ABD savunma ve havacılık sektörünü Japonya, Avusturalya ve Meksika'dan bağımsız ele almak nasıl mümkün değilse⁴⁶⁵ Avrupa'yı Kuzey Afrika'dan⁴⁶⁶, Rusya'yı Ukrayna ve belirli bir ölçüde Avrupa'dan bağımsız ele almak o derece mümkün gözükmemektedir⁴⁶⁷. Bu anlamda savunma sanayi üretim ağının ulusal ve uluslararası olmak üzere iki tür bölgeselliğin etkisi altında olduğu değerlendirilebilir.

⁴⁶⁴ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

⁴⁶⁵ Emma Chanlett-Avery, Caitlin Campbell, ve Joshua Williams. "The U.S.-Japan Alliance." *Congressional Research Service*, 2019. (erişildi: Temmuz 29, 2020); Bruce Vaughn. "Australia: Background and U.S. Relations." *Congressional Research Service*, 2020. (erişildi: Haziran 13, 2020).

⁴⁶⁶ Morocco Now. *Aerospace Industry*. 2018. (erişildi: Ekim 14, 2020); Peter Smith. *North Africa Aerospace Hubs Tempt Europe With Low Costs*, 2013. (erişildi: Haziran 12, 2019).

⁴⁶⁷ Alex Horobets. "Ukraine's Defence Industry and Partners." *European Security & Defence*, 2019. (erişildi: Ocak 8, 2020); Jokull Johannesson. "Russia's War with Ukraine Is to Acquire Military Industrial Capability and Human Resources." *Journal of International Studies*, 2017; Alexandra Mclees, ve Eugene Rumer. "Saving Ukraine's Defense Industry." *Carnegie Endowment for International Peace*, 2014. (erişildi: Aralık 17, 2019).

Ulusal sınırlar içerisinde savunma sanayi aktörlerinin başka sektörlerden aktörler ile faaliyetlerdeki tamamlayıcılığı ya da bütünleyiciliği esas alacak şekilde fiziki olarak bağlanmanın yanı sıra ekonomik aktivitelerle birbirlerine bağlandığı görülmektedir⁴⁶⁸. Bu bağlanmanın örnekleri İtalya-Piemonte⁴⁶⁹, Almanya-Bremen⁴⁷⁰ ve ABD-Colorado⁴⁷¹ gibi pek çok bölgede görmek mümkündür. Ar-Ge, tedarik, üretim, lojistik ve teşvikler gibi süreçler ile bağlanmış bulunan aktörler aynı zamanda sosyal olarak da birbirlerine bağlı haldedir⁴⁷². Zira bahsi geçen süreçlerin her biri aynı zamanda belirli bir biçimde sosyalleşmeyi gerektirmektedir. Bu nedenle farklı ulusal sınırlar boyunca dağılmış bu işbirliklerinin kaçınılmaz olarak aktör karar ve davranışları üzerinde etki yarattığını varsaymak mümkündür. Bu etkinin de bölgesel gömülülük anlamında savunma sanayi üretim ağına mensup aktörlerin gücünü tayin etmekte rol oynadığı değerlendirilmektedir.

Son olarak gömülülüğün belirli bir sınır ile tanımlanamayan biçimi ise ağ temelli gömülülüktür. Ağ temelli gömülülük üretim ağına dâhil tüm aktörlerin birbiri ile kurduğu ilişkinin hesaba katıldığı gömülülük biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Belirli bir üretim ağının mimarisi olarak da tanımlanan bu gömülülük türü, üretim ağı içerisinde aktörlerin birbirleri ile girdikleri ilişkiyi, üretim ağının yapısını ve gelişimini tayin etmektedir⁴⁷³. Aslında Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın burada göstermek istediği belirli bir üretim ağını bir bütün olarak değerlendirmek gerektiğidir.

Burada ilk olarak geriye doğru bakarak savunma sanayi mimarisinin temel özellikleri ortaya konulabilir. Böylece devletlerin sektörün geleneksel müşteri olduğunu tekrar hatırlamak

⁴⁶⁸ Porter, "Clusters and The New", 1998; Michael Porter. *External Economies and Cooperation in Industrial District: A Comparison of Italy and Mexico*. London: Macmillan, 1990.

⁴⁶⁹ European Aerospace Cluster Partnership. *Cluster Description: Torino Piemonte Aerospace*, 2020.(erişildi: Eylül 7, 2020).

⁴⁷⁰ Aviaspace Bremen. *Aviaspace Bremen: About Us*, 2020. (erişildi: Ekim 8, 2020).

⁴⁷¹ Catalin Boja. "Clusters Models, Factors and Characteristics." *International of Economic Practices and Theories*, 2011.

⁴⁷² a.g.e.; Porter, "Clusters and The New", 1998.

⁴⁷³ Yeung, "The Social-Spatial Constitution", 1998.

önemlidir. Dolayısıyla sektör ürünlerini talep edenin ve/veya sektör ürünlerine talebin görece az olduğu da tekrar vurgulanmalıdır. Bununla beraber devletlerin sektörü düzenleme ve denetleme yetkisine haiz oldukları görülmektedir. Öneme dikkat çekilmesi gereken son bir nokta ise devletlerin belirli ülkelerde üretici pozisyonunu muhafaza ettiğiidir.

Müşterinin devletler olduğu sektörde üreticiler de şirketlerdir. Yine şirketlerin ülkeden ülkeye ve hatta bölgeden bölgeye sahiplik yapısının farklılaştığı tespit edilmiştir. Tamamen devlet kontrolünde bulunan şirketlerin bulunduğundan söz edildiği gibi, devletlerin ortak olduğu ya da tamamen özel şirketlerin bulunduğuna değinilmiştir. Bu anlamda her bir ulusal sınır içerisinde devlet ile şirket ilişkisinin farklılaştığı da yine yapılan tespitler arasında yer almıştır. Toplumsal gömülülüğün burada temel belirleyen olarak rol aldığı da akılda tutulmalıdır. Fakat üretici ile müşteri veya devletler ile şirketler arasındaki ilişkinin temel karakteristiğinin karşılıklı ya da rekabet değil tamamlayıcılık olduğu tekrar not edilmelidir.

Meseleye ulusal kimlikler dâhil edilerek bakıldığında ABD'nin üretim ağının merkezinde oturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. ABD'nin merkezi konumu ve bu merkezi konumun sürdürülmesi yönündeki ısrarı savunma sanayi üretim ağının hiyerarşik yapısının esasını oluşturmaktadır. Çünkü böylece ABD'nin istisna olmasını mümkün kılan bir bağımlılık ilişkisinin kurulduğu görülmektedir. Sektördeki aktörlerin büyük bir çoğunluğu ABD'ye bağımlılık anlamında eşit durumdadır. Yani savunma sanayi üretim ağına dâhil olmak demek bu bağımlılık ilişkisinin kabulü anlamına gelmektedir. Öte yandan Rusya ve Avrupa'nın, ABD'nin istisnai rolüne karşı tehdit olmaksızın sektör aktörlerinden ayrıştığı yine daha önce gösterilmeye çalışılan hususlar arasında yer almaktadır.

ABD, Rusya ve Avrupa gibi geleneksel üreticilerin yanı sıra geleneksel üreticiler ile kurdukları ilişkiler vasıtasıyla belirli bir üretim altyapısı tesis etmiş yani mevcut pozisyonları hem toplumsal hem de ağ temelli gömülülüğünden ileri gelen üreticilerin varlığı bir olgudur.

Çin, Brezilya, Güney Kore, Japonya, İsrail ile Türkiye gibi ülkeleri ve bu ülkelerdeki şirketleri bu kapsamda değerlendirmek olanaklıdır.

Son olarak da geleneksel tüketicilerin bulunduğu bir gruptan bahsedilebilir. Bu grubun liderliğini Suudi Arabistan'ın üstlendiğini söylemek pek tabii mümkündür⁴⁷⁴. Bu grup mensuplarının son yıllarda üretim altyapısını kurmak ve kabiliyetlerini geliştirmek yönünde adımlar atmalarına rağmen üretici rolü üstlenmelerinin uzun yıllar alacağı tahmin edilmektedir⁴⁷⁵. Buna ek olarak bu ülkelerde kurulmuş savunma sanayi şirketlerinin aracılık rolü ile sınırlı bir faaliyet alanları olduğu görülmektedir⁴⁷⁶.

Sonuç olarak Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı, gömülülük kavramı ile esas olarak üretim sürecinin çok aktörlü olduğuna dikkat çekerek yalnızca şirketlerin belirleyici olduğu bir tasvirin eksik kaldığını göz önüne sermektedir. Bununla birlikte aktörlerin çıkarlarının verili olduğu ya da aktörlerin rasyonel olduğu fikrine de karşı çıktığı görülmektedir. Gömülülük yaklaşımının savunma sanayi söz konusu olduğunda gösterdiği ise literatürün aksine üretim sürecinin teknik bir meseleden ibaret olmadığıdır. Dolayısıyla değer yaratımı ve güç ilişkileri de yalnızca üretilen ürünün niteliği ile bağlı değildir. Nihai olarak savunma sanayine dâhil her bir aktörün davranışını sınıf ilişkilerinin özünü teşkil ettiği bağımlılık ilişkileri çerçevesinde değerlendirmek gereklidir.

2. Küresel Kapitalizmde Savunma Sanayi

Temel olarak bu noktaya kadar çalışmanın gün ışığına kavuşturulmaya çalışıldığı meselelerden biri savunma sanayinin ve savunma sanayi özelinde vuku bulan üretim sürecinin küresel

⁴⁷⁴ Thomas vd., "Arms Sales", 2017.

⁴⁷⁵ Sven Biscop, ve Julien Sassel. 2017. "Military Factors In The Mena Region: Challenging Trends." *Istituto Affari Internazionali*. 2017, (erişildi: Kasım 20, 2020); Florence Gaub, ve Zoe Stanley-Lockman. "Defence Industries in Arab States: Players and Strategies." *European Union Institute for Security Studies*, 2017. (erişildi: Mart 11, 2019).

⁴⁷⁶ Biscop ve Sassel, "Military Factors", 2017; Gaud vd., "Defence Industries", 2017.

kapitalizm çerçevesinde cereyan ettiğidir. Gelineen noktada iki temel hususun ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlardan ilki savunma sanayinin istisna muamelesi görmesinin müsebbibi olan devlet-sektör ilişkisidir. Teorik bölümde ele alındığı üzere kapitalizm çağında devlet-piyasa ilişkisinin niteliği karşılıklı değildir ki savunma sanayi de bu ilişkinin karşılıklı üzerinden tanımlanamayacağını gösteren en net örneklerden biridir. Dolayısıyla bu bölümün öncelikli gündem maddesi savunma sanayi sektörü ile devlet arasındaki ilişkinin niteliğidir.

İkinci olarak savunma sanayi özelinde ABD'nin edindiği istisnai konum ele alınacaktır. Öyle ki bu konumun ABD'nin ekonomik gücünün ve üretim kabiliyetinin ötesinde ABD'nin küresel kapitalizmin kurulması ve sürdürülmesi açısından arz ettiği rolden kaynaklandığı açıklanmaya çalışılacaktır. Bununla birlikte savunma sanayinin, ABD'nin küresel kapitalizm dâhilindeki rolünün sürdürülmesi açısından işlevsel olduğu gösterilmeye çalışılacaktır.

2.1. Savunma Sanayi-Devlet İlişkisi

Literatüre bakıldığında meselenin ele alınış biçimi fark etmeksizin devletin savunma sanayi bağlamında istisnai bir rol üstlendiği yönündeki görüşlere rastlamanın mümkün olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Hatta bu durumun çok satıcının ancak tek bir alıcının bulunduğu piyasa durumu (monopsony) olarak niteleyen görüşlerin varlığı da söz konusudur⁴⁷⁷.

Öte taraftan devletlerin üstlendiği farklı rollerin örnekler üzerinden tartışıldığı çalışmaların mevcut olduğunu belirtmek önemlidir⁴⁷⁸. Bu nedenle de ilgili çalışmalar açısından devlet gibi bir müşterisi olan savunma sanayi diğer sektörlerden net bir biçimde ayrılmıştır, bir istisnadır. Bu yargıya getirilebilecek en net eleştiri, bahsi geçen yargıya nedenlere değil sonuçlara bakılarak varıldığı olacaktır. Daha net şekilde ifade etmek gerekirse savunma

⁴⁷⁷ Hartley, *Economics of Arms*, s.59-62; Heidenkamp vd., "Governments as Customers", 2013.

⁴⁷⁸ Heidenkamp vd., "Governments as Customers", 2013.

sanayi kapitalizm koşullarında varlığını sürdürmekte olup kapitalizmin neden olduğu devlet-piyasa ilişkilerinden azade değildir ve yukarıda kısaca değinilen çalışmaların hiçbiri bu gerçekliği göz önünde bulundurmamaktadır.

Teorik bölümde etraflıca gösterilmeye çalışılan devlet-piyasa ilişkisini özetlemek gerekirse Güllalp'e referansla devletin bu süreçte sermaye birikiminin yeniden üretilmesine yönelik ihtiyaçların karşılanması rolünü üstlendiğini söylemek mümkün gözükmektedir⁴⁷⁹. Bu özeti ise Poulantzas'a ait olan sınıf mücadelesi doğrudan devletin maddi varlığı içerisinde vuku bulur ve devletin rolünü tayin eder⁴⁸⁰ yargısı ile desteklemek önemlidir çünkü bu, daha önce değinilen gömülülük kavramı ile birlikte değerlendirildiğinde savunma sanayi-devlet ilişkisinin ülkeden ülkeye gösterdiği farklılığın altında yatan nedeni işaret etmektedir.

Bu açıdan bakıldığında savunma sanayi-devlet ilişkisini bir istisna olarak görmek mümkün gözükmemektedir. İlk olarak yine daha önce değinildiği üzere belirli bir ülkede savunma sanayine yatırım yapılması ya da savunma sanayi altyapısına sahip olunması belirli bir birikim modelinin ve birikim stratejisinin varlığına işaret etmektedir. Jessop'un da belirttiği gibi birikim stratejisi, ekonomi dışı varlık koşullarıyla birlikte bütünsel bir ekonomik büyüme modelini ve bunun nasıl gerçekleştirileceğine ilişkin araçları belirleyen bir stratejidir⁴⁸¹. Savunma sanayi söz konusu olduğunda devletlerin tüm dünyada müşteri ya da tüketici rolünün buradan kaynaklandığını söylemek akla yatkın olmalıdır.

Ulus devletlerin, "ulus" adına meşru şiddet tekeli elinde bulundurması savunma sanayi ürünlerinin üretimini, tedarikini ve stoklanmasını meşrulaştırmaktadır⁴⁸² ki bu Jessop'ın

⁴⁷⁹ Güllalp, "Capital Accumulation", 1987.

⁴⁸⁰ Poulantzas, *Political Power*, s.133.

⁴⁸¹ Bob Jessop. *State Theory: Putting Capitalist States in Their Place*. London: Polity, 1990, s.198.

⁴⁸² Sungur Savran. *Koronavirüsün Ekonomi Politigi*, 2020. (erişildi: Mayıs 11, 2020).

<https://gercekgazetesi.net/ekonomi/koronavirusun-ekonomi-politigi>.

işaret ettiği ekonomi dışı varlık koşullarının bir ifadesidir⁴⁸³. Savunma sanayinin varlığı ise sınıf ya da sınıf fraksiyonlarının mücadelesi neticesinde ortaya çıkmış birikim modeline işaret etmektedir. Bu şartlar altında savunma sanayi ürünlerinin üretimi, tedariki ve stoklanması hususunda tek meşru merci ise devletlerdir⁴⁸⁴. Dolayısıyla devletlerin mevcut varlık koşulları içerisinde müşteri olması ekonomik büyümenin sağlanması açısından araçsaldır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta, devletin müşteri olma halinin araçsal olduğudur. Diğer bir deyişle bu araçsallık devletin nesne olduğu anlamına gelmemekle birlikte devletin birikim modelinin devamı için üzerine düşeni yapması manasını taşımaktadır.

Öte yandan, teorik kısımda gösterildiği biçimde kapitalizmin devlet-piyasa ilişkisini getirdiği kabulünden hareket edildiğinde devletlerin savunma sanayi özelinde oynadığı rolün sıradanlığı, olağanlığı daha da belirginleşmektedir. Bilindiği üzere savunma sanayini içeren bir birikim modeli, devletin müşteri olmasını beraberinde getirmektedir. Devletin müşteri pozisyonu aşacak şekilde roller oynaması ise farklı ülkelerde belirlenen farklı birikim stratejilerinin yansımasıdır. Bunu ise bir ülkenin sınıfsal yapısı ve uluslararası iş bölümüne nasıl eklemlendiği belirlemektedir⁴⁸⁵. Dolayısıyla en temelde farklı ülkelerde ya da bölgelerde devletin üretici, düzenleyici ve/veya denetleyici gibi farklı rollere soyunmasının ilgili ülke ya da bölgede belirli bir dönemde beliren sınıf yapısı ve yine ilgili ülkenin belirli bir dönemde uluslararası iş bölümündeki yerinden kaynaklandığı belirtilmelidir. Yani ABD’de, Rusya’da, Avrupa’da, İsrail’de ya da Türkiye’de devletlerin rolünün ve savunma sanayi ile ilişkisinin bahsi geçen sebeple farklılaştığı söylenebilir ki bu da Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı’nın belirttiği gömülülük esasıyla uyum içindedir.

⁴⁸³ Jessop, *State Theory*, s.198.

⁴⁸⁴ Savran, *Koronavirüsün Ekonomi Politikası*, 2020.

⁴⁸⁵ Güllalp, “*Capital Accumulation*”, 1987.

Sonuç itibariyle devletin savunma sanayi söz konusu olduğunda özel ya da farklı bir rol oynadığı iddiası küresel kapitalizmin varlığı sebebiyle geçeli bir iddia gibi görünmemektedir. Bunun en temel nedeni de esasen küresel kapitalizmin piyasa-devlet ilişkisinde belirli bir “uyumu” talep etmesi ya da esas almasıdır. Dolayısıyla savunma sanayi özelinde vuku bulduğu iddia edilen ya da varsayılan devlet-sektör ilişkisi, küresel kapitalizm şartları altında bir istisna değil bizatihi normalin kendisidir. Buradan hareketle bu özellikli ilişkiyi esas alarak savunma sanayinin “stratejik” bir sektör olduğu varsayımının geçersiz olduğunu ya da bu sektörün en fazla diğer sektörler kadar stratejik olduğunu ifade etmek mümkündür. Toparlamak gerekirse savunma sanayi, küresel kapitalizm şartları altında faaliyet gösteren diğer tüm sektörler gibi artı-değer yaratılması esasına uygun olarak işlemektedir. Bu sebeple de savunma sanayinin kurulması, sürdürülmesi gibi kararların belirli bir sınıfsal arka planı bulunduğu gözden kaçırılmamalıdır. Yani sektörün “stratejik” bir anlam ihtiva etmesi sebebiyle devlet “aklı” tarafından kurulduğu ve muhafaza edildiği bir “illüzyondur”.

2.2. Savunma Sanayi ve ABD’nin İstisnai Rolü

Amerikan Barışı (Pax Americana) benzeri yaklaşımların açıklayıcılığını tartışmak olanaklı olsa da özellikle Soğuk Savaş sonrasında ABD’nin ekonomik, siyasi ve askeri gücü ya da bu gücü kullanma kapasitesi ile diğer ülkelerden farklı bir konum işgal ettiği aşikârdır.

Hatırlanacağı üzere teorik bölümde ABD’nin işgal ettiği bu konum istisnai olarak nitelendirilmiştir. Panitch ve Gindin’e referansla varılan bu değerlendirmenin temelinde, ABD’nin diğer egemen devletlere müdahale hakkını yalnızca kendisine tanıyıp uluslararası norm ve kuralları yorumlama yetkisini de büyük ölçüde kendisine ayırdığı fikri bulunmaktadır⁴⁸⁶. Bununla birlikte Panitch ve Gindin bu rolün sürdürülmesinin, ABD’nin

⁴⁸⁶ Panitch ve Gindin, *Küresel Kapitalizmin Oluşturulması*, s.30.

istisnai niteliğinin doğal bir neticesi olmayıp bu niteliğin belirli bir hiyerarşinin sürekli olarak yeniden üretilmesinden ileri geldiğini de not etmektedir⁴⁸⁷. Özetlemek gerekirse ABD'nin istisnai rolü, küresel sermaye birikiminin muhafaza edilmesi ve sürdürülmesine denk düşerken istisnai rolün devamlılığı, küresel sermaye birikimi için gerekli uluslararası iş bölümünün yeniden üretilmesi anlamını gelmektedir. Dolayısıyla ABD'nin savunma sanayi özelinde sahip olduğu istisnai rolü, genel anlamda sahip olduğu istisnai konumdan bağımsız düşünmemek akla yatkın olandır.

Daha önce değinildiği gibi ABD, 2. Dünya Savaşı sonrasında Marshall Yardımı ile özellikle Avrupa'da savaş nedeniyle harap olan üretim alt yapısını yeniden tesis edilmesini sağlamıştır. Panitch ve Gindin'in dikkat çektiği gibi Marshall Yardımı'nın önemli etkilerinden biri, ABD'de belirli bir olgunluğa erişmiş olan üretim ve sınıf ilişkilerinin farklı coğrafyalara ihraç edilmesidir⁴⁸⁸. ABD'nin öncülük ettiği bu ve benzeri girişimlerin talebi yeniden canlandırılması anlamına gelmesi söz konusu olmakla birlikte belirli bir uluslararası iş bölümünün üretilmesi manasını da taşımaktadır.

Bununla birlikte NATO vasıtasıyla ittifak üyelerinin piyasa ekonomisine bağlı kalması garanti altına alınırken ittifaka dâhil olan üye ülkelerin askeri nitelikli ihtiyaçlarına ya da askeri nitelikli taleplerine biçim verilmesi de söz konusu olmuştur⁴⁸⁹. Brooks'a göre bu, modern silah sistemlerinin üretilmesi için küresel üretime duyulan ihtiyacın ifadesidir⁴⁹⁰. Böylece tesis edilmiş, biçimlendirilmiş talep, ABD'nin pazar hâkimiyetinin temel dayanaklarından biri haline gelmiştir. Öte yandan Başkan Trump'ın göreve gelmesi ile

⁴⁸⁷ a.g.e., s.30.

⁴⁸⁸ a.g.e., s.28.

⁴⁸⁹ Serhat Güvenç. "ABD Askeri Yardımı ve Türk Ordusunun Dönüşümü:1942-1960." *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti* içinde, yazan İsmet Akça ve Evren B. Paker. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010; Kurç, "Between Defense Autarky", 2017; Mevlütoğlu, "Commentary on Assessing", 2017.

⁴⁹⁰ Brooks, *Producing Security*, 2005.

birlikte NATO üyesi ülkelerine savunma bütçelerini GSYH'lerinin %2'sine çekmeleri yönündeki baskı⁴⁹¹ NATO'nun işlevini sürdürmeye devam ettiği şeklinde yorumlanabilir.

Talebin oluşturulması ve hatta belirli bir biçimde oluşturulması devlet-piyasa uyumunun en net ifadelerinden biridir. Buna ek olarak bu esas üzerine kurulu ABD'nin pazar hâkimiyeti, Soğuk Savaş ile birlikte başlayan ve teknolojik olarak sürekli en önde olmayı esas edinen politikalarla süregelen hale getirilmiş ya da getirilmeye çalışılmıştır. ABD'nin farklı dönemlere ait, temelde teknolojik üstünlük iddiasının korunacağını, bunun nasıl yapılacağını ifade eden ve daha önce ele alınan üç farklı offset stratejisini bu bağlamda değerlendirmek gerekmektedir.

ABD'de devlet, deyim yerindeyse üzerine düşeni yapmaya devam ederek 2019 yılı savunma gideri olarak bütçeden 716 Milyar ABD Doları ayırmıştır⁴⁹². ABD Savunma Bakanlığı'nın bu bütçeden aldığı pay 686 Milyar ABD Doları'dır⁴⁹³. Ancak burada asıl altı çizilmesi gereken kısım tedarik için ayrılan 144,3 Milyar ABD Doları ile araştırma, geliştirme, test ve değerlendirme faaliyetleri için ayrılan yaklaşık 92,4 Milyar ABD Doları'dır⁴⁹⁴.

Bunlara ek olarak FMS (Foreign Military Sales) programı kapsamında ABD'nin ABD menşeli savunma sanayi ürünlerinin satışı için kredi ya da hibe mekanizmaları (Foreign Military Financing, FMF) işleterek satış faaliyetlerini desteklediği bilinmektedir⁴⁹⁵. İsrail'in burada ayrıcalıklı bir pozisyonda bulunduğunu da not etmek gerekmektedir. İsrail, 2019 yılında toplamda 3,3 Milyar ABD Doları desteği tedarik için kullanmak üzere almıştır⁴⁹⁶. Bununla birlikte 2016 yılında ABD ile İsrail arasında imzalanan memorandum ile ABD,

⁴⁹¹ BBC. *Trump: What Does The US Contribute to NATO In Europe?*, 2018, (erişildi: Eylül 1, 2019).

⁴⁹² US Department of Defense Fiscal Year 2019 Budget Report.. "Defense Budget Overview.", 2018. (erişildi: Mayıs 12, 2020).

⁴⁹³ a.g.e.

⁴⁹⁴ a.g.e.

⁴⁹⁵ Defense Security Cooperation Agency. *Foreign Military Financing*, 2020. (erişildi: Ekim 17, 2020).

⁴⁹⁶ Sharp, "U.S. Foreign Aid", 2019.

İsrail'e 2019-2028 yılları arasında 38 Milyar ABD Doları askeri yardım yapmayı taahhüt etmiştir⁴⁹⁷. Bu taahhüdün ise 33 Milyar ABD Doları olan kısmının hibe şeklinde verilmesi karara bağlanmıştır⁴⁹⁸. Burada İsrail'in ilgili mekanizmaların işletilmesi noktasında yalnız olmadığını da vurgulamak önemlidir⁴⁹⁹.

Öte yandan ABD'nin 2015-2019 yılları arasında küresel silah satışlarından aldığı pay %36'dır. ABD'yi %21 ile Rusya ve %7,9 ile Fransa takip etmektedir⁵⁰⁰. ABD'nin sadece 2019 mali yılında küresel olarak gerçekleştirdiği silah satışından elde ettiği gelir yaklaşık 55 Milyar ABD Doları'dır⁵⁰¹. Diğer taraftan 2019 yılı ABD federal hükümet harcamalarına bakıldığında federal hükümetin en fazla alım yaptığı ilk beş şirketin savunma ve havacılık şirketi olduğu dikkat çekmektedir⁵⁰². Bununla birlikte 2019 yılı itibarıyla ilk sırada yer alan Lockheed Martin firmasının federal hükümet sözleşmelerinden toplamda 48,3 Milyar ABD Doları gelir elde ettiği görülmektedir⁵⁰³. Lockheed Martin'in 2019 yılında toplam gelirinin 53,7 Milyar ABD Doları olduğu düşünüldüğünde federal hükümetin alımlarının şirket için önemi daha da netleşmektedir. Son olarak ABD federal hükümetinin en fazla alım yaptığı ilk beş şirketin bu alımlardan toplamda yaklaşık 130 Milyar ABD Doları gelir elde ettiği görülmektedir⁵⁰⁴.

Burada üzerinde önemle durulması gereken husus ABD devletinin bu desteği "piyasanın" işlemesi ve devamlılığı için verdiği gerçeğidir. Zira örneğin Lockheed Martin'in F-35 uçaklarını satması demek Japonya'dan Türkiye'ye yüzlerce şirketin üretim yapması

⁴⁹⁷ a.g.e.

⁴⁹⁸ a.g.e.

⁴⁹⁹ Thomas vd., "Arms Sales", 2017.

⁵⁰⁰ Pieter D. Wezeman, Aude Fleurant, Alexandra Kuimova, Diego L. da Silva, Nan Tian, ve Siemon T. Wezeman. "Trends in International Arms Transfers: 2019." *Stockholm International Peace Research Institute*, 2020. (erişildi: Eylül, 2020).

⁵⁰¹ a.g.e.

⁵⁰² Bloomberg. *BGOV200: Federal Industry Leaders 2019*. 2019, (erişildi: 17 Ağustos, 2020).

⁵⁰³ a.g.e

⁵⁰⁴ a.g.e

anlamına gelmektedir⁵⁰⁵. Bu anlamda ABD'nin böylesi bir desteği piyasaya verebilmesi temelde küresel kapitalizm için oynadığı rolün doğrudan sonucudur. Dolayısıyla en temelde karşımıza çıkan, devlet-piyasa ilişkisinin uyumu, sermaye birikiminin devamlılığının sağlanmasının esasını teşkil eden üretim ilişkilerinin küresel ölçekte yapılandırılması ve sürdürülmesi ile bunun belirli bir iş bölümüne denk düşecek şekilde vuku bulmasıdır.

Melman'ın işaret ettiği şekilde ABD'nin tüm bunları yapabilmesinin ülke içindeki meşru dayanağı ise daimî bir savaş ekonomisinin ABD'nin refahının esası olduğu savunan ideolojinin varlığıdır⁵⁰⁶. Bu noktada Poulantzas'a geri dönüp bakıldığında bunun devletin izole etme ve birleştirme fonksiyonun bir yansıması olduğunu düşünmek olanaklıdır⁵⁰⁷. Dolayısıyla burada vuku bulan hadise savunma sanayi üretimini ülkenin refahı ile bağdaştırarak sınıfsallığın üzerinin örtülmesi ya da ortadan kaldırılması böylece de geniş kitlelerin rızasının devşirilmesidir. Bu anlamda ABD söz konusu olduğunda sıklıkla gündeme gelen askeri-sanayi kompleksi olarak tanımlanan sınıf ya da sınıf fraksiyonun ABD bağlamında bir gerçekliğe denk düştüğü açıktır. Ancak tüm ABD'nin bu kompleks tarafından yönetildiği iddiası, sınıf ya da sınıf fraksiyonları arasındaki ayrımı görmediği gibi sınıf ya da sınıf fraksiyonları arasındaki ilişkinin gerilimli niteliğini de açıkça yadsımak sebebiyle aşırıdır.

Son olarak ABD'nin sermaye birikiminin devamını sağlamak anlamında istisna olarak merkezde konumlandığı ve bu konumlanış vasıtasıyla elde ettiği imkân ile araçları yine istisnai rolünü korumak, sürdürmek yönünde seferber ettiği söylenebilir. Savunma sanayi özelinde ABD'nin bu pozisyonu “genel” olarak oynadığı rolün izdüşümü gibi görünmektedir. İçerde belirli askeri-sanayi kompleksi nitelemesine denk düşen sınıfın

⁵⁰⁵ Lockheed Martin. *F-35 Lightning: Global Participation*, 2020. (erişildi: Eylül 12, 2020).

⁵⁰⁶ Melman, *The Permanent War*, s.384.

⁵⁰⁷ Poulantzas, *Political Power*, s.133-134.

sınıfsallığını örten ulusun refahı ile bağlanmış ideolojinin ürettiği rıza, devletin sektör için hem dışarda hem içerde sağladığı desteğinin meşruiyet kaynağı olarak göze çarpmaktadır. Küresel sermaye birikiminin devamlılığı açısından teşkil edilen istisnai rolün sağladığı imkânlar ve araçlar ile ABD’li savunma sanayi şirketleri vasıtasıyla küresel sermaye birikimi için esas olan üretim ile sınıf ilişkilerinin küreye yayılması söz konusu olmuştur. Elbette bu yayılım, sektör özelinde belirli bir uluslararası iş bölümünü ve/veya hiyerarşiyi beraberinde getirmiştir. İlgili iş bölümü ve/veya hiyerarşinin devamlı olarak yeniden üretilmesi ise ABD’nin hem küresel kapitalizm açısından hem de savunma sanayi açısından üstlendiği istisnai rolün sürdürülmesi için gereklidir.

Daha evvel değinilmeye çalışıldığı gibi bu iş bölümü ve/veya hiyerarşinin sürdürülmesini sağlayan ise ABD’nin sektör özelinde kurmayı başardığı bağımlılık ilişkisi ve üretilmeyi üretilme azmi olarak tanımlanabilecek süreğen teknolojik üstünlük iddiasıdır. Bugün dünya üzerinde ABD menşeli sistemler olmadan ürün üretebilecek olan çok az ülkenin varlığından bahsedilebilir. Pentagon tarafından tedarik edilen ürünlerde ABD’nin dışa bağımlılığı yalnızca %4’tür⁵⁰⁸. Süreğen bir şekilde teknolojik olarak üstün ürün üretmeye dayalı strateji, ABD ürünlerine talebin devamlılığını sağlarken bağımlılık ilişkisi, nihai bir ürün ortaya çıkarmak için ABD menşeli sistem veya alt sistemlere duyulan ihtiyacı işaret etmektedir. NATO gibi bir askeri ittifakın varlığı da ittifaka üye ülkeler açısından müşterek operasyon kabiliyeti gerektirdiğinden belirli bir üretim biçiminin devamlı olarak sürdürülmesini dayatmaktadır ki bu büyük oranda üretim için ABD menşeli sistem veya alt sistemlere duyulan ihtiyacı pekiştirmektedir.

Sonuç olarak ABD’nin istisnai niteliğinin teorik bölümde gösterilmeye çalışılan devlet-piyasa ilişkisine bir örnek teşkil ettiğini söylemek pekâlâ mümkün gözükmemektedir. Ayrıca

⁵⁰⁸ Neuman, “Defense Industries”, 2006.

ABD'nin Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın sunduğu analiz araçları olan değer, güç ve gömülülük gibi kavramlar açısından da açıklayıcı bir örnek olduğu görülmektedir. Zira sermaye birikiminin devamlılığının sağlanması artı-değer peşinde olunduğunu, sürekli olarak üretilmeyi üretilme şeklinde tarif edilebilecek yaklaşım ile rant yaratıldığı ortadadır. Bununla birlikte küresel sermaye birikimi açısından üstlenilen rolden elde edilen pozisyonun yardımıyla güç devşirildiği ve bunun savunma sanayi şirketlerine tahvil edildiği açıktır. Son olarak tüm bunların sürdürülmesi için toplumun gösterdiği rıza ve üretim ağı ile kurulan ilişki gömülülüğün yansımasıdır.

3. Sonuç

Çalışmanın bu bölümünde savunma sanayinin bir üretim ağı olarak ele alındığı takdirde sergilediği görüntüye dair değerlendirme sunulmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda temel olarak savunma sanayi bir üretim ağı olarak ele alınırken üretimin “teknik” olmayan boyutu göz önüne serilmeye çalışılmıştır. Daha açık ifade etmek gerekirse teorik bölümde ele alındığı şekilde devlet-piyasa ilişkisinin savunma sanayindeki izdüşümü araştırma konusu edilerek politik olanın ekonomik olanla bu sektör özelinde nasıl ilişkilendiği gösterilmeye çalışılmıştır. Netice itibarıyla savunma sanayi özelinde devlet-piyasa ilişkisinin zıtlık üzerinden tanımlanamayacağı bu nedenle de devletin savunma sanayi özelinde zuhur eden rolünü istisna olarak görmenin doğru olamayacağı değerlendirilmiştir. Bu anlamda savunma sanayine yakıştırılan “stratejik” olma sıfatının sorunlu olduğu vurgulanmıştır. Çünkü en temelde savunma sanayi kapitalizm şartları altında varlığını sürdüren bir sektör olması dolayısıyla artı değer üretmeyi esas edinmiş bir sektör olarak karşımızda durmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın bu bölümde dikkat çekmeye çalıştığı diğer husus da hem savunma sanayinin hem de savunma sanayi-devlet ilişkisinin kapitalizm şartlarından bağımsız şekilde işlemediği ya da işleyemeyeceği olmuştur.

Yine bu çerçevede savunma sanayi özelinde “istisnai” bir pozisyonda konumlandığı görülen ABD’nin bu konumlanışının küresel kapitalizm dâhilinde üstlendiği rolden bağımsız olmadığı ya da en azından bu rolle uyumlu olduğu ortaya konulmuştur. Bununla ilişki olarak ABD’nin küresel kapitalizm için ihtiva ettiği anlamın devamı için mevcut uluslararası iş bölümünün yeniden üretiminin gerekliliği vurgulanmış olup savunma sanayinde bu iş bölümünün nasıl tesis edildiği ve sermaye birikiminin devamlılığı adına nasıl süregelen hale getirildiği gösterilmiştir.

En nihayetinde bu bölümde, teorik bölümle uyum içinde olacak şekilde savunma sanayinin “mimarisine” ilişkin bir değerlendirme sunulmuştur.

3. BÖLÜM: TÜRK SAVUNMA SANAYİ’NİN POLİTİK EKONOMİSİ

1. Küresel Üretim Ağı’nın Bir Parçası Olarak Türk Savunma Sanayi

Türk savunma sanayinin politik ekonomisi, bu bölümün ve çalışmanın en temel meselesidir. Dolayısıyla çalışmanın başından itibaren kurgulanan iddianın bağlandığı nihai nokta da burasıdır. Bu anlamda Türk savunma sanayi küresel üretim ağının bir parçası olarak ele alınacak ve bu bağlamda sahip olduğu nitelik açığa çıkarılmaya çalışılacaktır. Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı’nın sunduğu üç analitik araç, yine bu kapsamda takip edilecek eksenin öncelikli olarak esasını teşkil etmektedir.

Bu bölümde Türk savunma sanayinin ana aktörlerine ilişkin bir portrenin çıkarılmasının yanı sıra aktörler arasındaki ilişkinin niteliğine dair bir intiba oluşturmak yönünde çaba sarf edilmiştir. Burada elbette en kritik meselelerden biri, sektörün son yıllarda mazhar olduğu ilgiye karşın hakkında üretilen bilginin sınırlı olmasıdır. Üretilen bilginin kısıtlı olmasının en temel nedeni, sektöre ilişkin veriye erişim zorluğudur. Ancak Türkiye özelinde, sayılı istisnalar dışında savunma sanayinin yalnızca ekonomik⁵⁰⁹ ya da teknik boyutunun mesele edilmesi üretilen bilginin kısıtlı niteliğini daha da pekiştirmiştir.

⁵⁰⁹ Bu kapsamda literatürdeki önde gelen kaynaklar şu şekilde sıralanabilir: C. Kollias. Defence Spending and Growth in Turkey 1954-1993: A Causal Analysis. *Defence and Peace Economics*, 1997; J. P. Dunne, E. Nikolaido, ve D. Vougas. Defence Spending and Economic Growth: A Causal Analysis for Greece and Turkey. *Defence and Peace Economics*, 2001; N. Dritsakis. Defense Spending and Economic Growth: An Empirical Investigation for Greece and Turkey. *Journal of Policy Modelling*, 2004; M. S. Erdem, ve S. Sezgin. Savunma Harcamaları-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dünya ve Türkiye'nin Genel Bir Görünümü. *Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmaları Dergisi*, 2018; Z. Köse, F. Gölpek, ve F.C. Doğan. Savunma Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi: Türkiye Örneği. *Uluslararası Ticaret ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 2019; T. Baran. Türkiye'de Savunma Sanayi Sektörünün İncelenmesi ve Savunma Sanayi Sektörü Harcamalarının Ekonomi Üzerindeki Etkilerinin Değerlendirilmesi. *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2018; J. Yıldırım, ve S. Sezgin. Military Expenditure and Employment in Turkey. *Defence and Peace Economics*, 2003; F. Halicioğlu. Defense Spending and Economic Growth in Turkey: An Empirical Application of New Macroeconomic Theory. *Review of Middle East Economics & Finance*, 2004; H. Kalyoncu, ve F. Yücel. An Analytical Approach on Defence Expenditure and Economic Growth: The Case of Turkey and Greece. *Journal of Economic Studies*, 2006; S. Karagianni, ve M. Pempetzoglou. Defence Spending and Economic

Bu bağlamda Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın benimsenmesi Türk savunma sanayinin ekonomisini apolitiklikten kurtarmanın yanında teknik indirgemeciliği aşmanın vasıtasıdır. Türk savunma sanayi tarafından üretilen ürününün ihtiva ettiği nitelik elbette önemlidir. Bununla birlikte savunma sanayinin ekonomiye olan katkısı doğal bir araştırma zeminidir. Fakat her iki açıdan bakıldığında da ihmal edilmeyecek olan gündem üretim ilişkileridir. Diğer bir ifade ile küresel üretim ağının tarihsel olarak nasıl şekillendiği, bugün hangi biçimde zuhur ettiği ve ağın içindeki aktörler arasında tesis edilmiş hiyerarşi göz ardı edilmemesi gereken temel belirleyenlerdir.

Bu bölümde Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın sağladığı analitik araçlar vasıtasıyla bahsi geçen bu temel değişkenler açısından Türk savunma sanayine ilişkin bir analiz ortaya konulmaktadır.

1.1. Türk Savunma Sanayi'nde Değer

Teorik bölümde etraflıca ele alındığı gibi bir üretim ağında değer söz konusu olduğunda Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı aslında değer yaratılması, değer geliştirilmesi ve değer ele geçirilmesinden bahsetmektedir.

Değer yaratılması özelinde bakıldığında bunun rantlar ve emeğin sömürülmesi neticesinde ortaya çıkan artı değere el konulması ile gerçekleştiği görülmektedir⁵¹⁰. Özetle 2. Bölüm'de açığa çıkarılan husus, savunma sanayinin, kapitalizmin şartlarında varlık gösteren bir üretim ağı olarak emeğin sömürülmesi neticesinde ortaya çıkan artı değere el koyarak değer yarattığıdır. Doğal olarak Türk savunma sanayi de bu genel eğilimin dışında değildir.

Growth in Turkey: A Linear and Non-Linear Granger Causality Approach. *Defence and Peace Economics*, 2009.

⁵¹⁰ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

Modern Türk savunma sanayinin ortaya çıkışını Cumhuriyet öncesi dönemden başlayarak ele almak mümkündür. Ancak sektörün bugünkü halini almasında Türkiye ile ABD arasında yaşanan Kıbrıs Barış Harekâtı'nın başlangıç noktası olarak kabul gördüğü söylenebilir⁵¹¹. Güçlendirme vakıflarının kuruluşu ve takiben bu vakıfların Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı (TSKGV) adı altında tek bir çatı altında toplanması sektörün tarihi açısından bir milattır. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi TSKGV, 6 bağlı ortaklık (ASELSAN, TUSAŞ, ROKETSAN, HAVELSAN, İŞBİR, ASPİLSAN) vesilesiyle sektörün ana aktörü konumundadır. 2019 yılı itibariyle TSKGV'nin iştiraki ve bağlı ortaklığı olan 14 şirketten elde ettiği kâr payı geliri yaklaşık 233 Milyon TL'dir⁵¹². Buna ek olarak TSKGV her yıl olmak üzere elde ettiği gelirin bir kısmını Merkez Bankası nezdinde Savunma Sanayi Başkanlığı emrinde kurulu bulunan Savunma Sanayi Destekleme Fonu'na (SSDF) aktarmaktadır⁵¹³. TSKGV tarafından 2017 yılında SSDF'ye 71 Milyon TL aktarıldığı duyurulurken 2018'de bu rakamın 100 Milyon TL'yi geçeceği belirtilmiştir^{514 515}. Sektörün önde gelen süreli yayınlarından Defense News'ün her sene sektörün en büyük 100 şirketini açıkladığı çalışmasında 2019 yılı itibariyle TSKGV bağlı ortaklıkları olan ASELSAN (48), TUSAŞ (53), ROKETSAN (91) ve HAVELSAN'ın (99) yer aldığı görülmektedir⁵¹⁶. Defense News bahsi geçen sıralamayı yalnızca şirketlerin askeri nitelikli

⁵¹¹ TSKGV'nin yanı sıra bağlı ortaklıklarının resmi internet siteleri incelendiğinde tüm sitelerde ekseriyetle "Kıbrıs Barış Harekâtı"na referans verildiği görülmektedir. Aynı şekilde SSB'nin de stratejik planlarında "Kıbrıs Barış Harekâtı"na modern savunma sanayinin ortaya çıkışının miladı olarak yer verildiği görülmektedir. Sektördeki yaygın kanının aksine Arda Mevlütoğlu (2020), modern Türk savunma sanayinin ortaya çıkışını harekâttan önceye tarihlemektedir. Ancak sonradan TSKGV halini alacak destekleme vakıflarının harekâtın akabinde kurulmuş olması dolayısıyla barış harekâtını modern Türk savunma sanayi açısından milat olarak ele almak akla yatkın gözükmemektedir.

⁵¹² TSKGV. "TSKGV Mali Tablolar: 2018-2019 Yılı Karşılaştırmalı Gelir Tablosu." TSKGV, 2020. (erişildi: Haziran 14, 2020).

⁵¹³ Savunma Sanayi Müsteşarlığının Kurulması Hakkında Kanun. *Resmi Gazete*, 18927, 1985.(erişildi: Haziran 14, 2020).

⁵¹⁴ TSKGV. *TSK Güçlendirme Vakfı'dan TSK Projelerinde Kullanılmak Üzere Savunma Sanayii Destekleme Fonu'na 71 Milyon TL*, 2018. (erişildi: Haziran 14, 2019).

⁵¹⁵ TSKGV'nin böyle bir beyan ya da öngöründe bulunmasına karşın SSDF'ye, 2018 yılı ve sonrasında ne kadarlık bir aktarım gerçekleştirdiğine dair kamuoyuna bir bilgilendirmede bulunmadığı görülmüştür.

⁵¹⁶ Defense News. *Top 100 for 2020*, 2020, (erişildi: Eylül 18, 2020).

satışlarını esas alarak gerçekleştirmektedir ki bu bağlamda TSKGV bağlı ortaklıklarının 2020 yılı askeri nitelikli toplam gelirlerinin yaklaşık 5 Milyar ABD Doları olduğu görülmektedir⁵¹⁷. 2018 yılında 3388 Sayılı Kanun'da yapılan değişiklikle vakfın mütevelli heyeti başkanı Cumhurbaşkanı olarak tayin edilmiştir⁵¹⁸. Buna ek olarak vakfın yönetim kurulunun Cumhurbaşkanının belirleyeceği bir Cumhurbaşkanı Yardımcısı, Milli Savunma Bakanı, Genelkurmay Başkanı ve Savunma Sanayi Başkanından oluşması kanunda belirtilmiştir⁵¹⁹. Dolayısıyla TSKGV'yi, vakıf niteliği arz etmesine karşın bir devlet kuruluşu olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

Öte taraftan TSKGV ile SSB'nin TUSAŞ'ın hissedarı olarak ortak oldukları görülmektedir⁵²⁰. Bununla birlikte bir devlet kurumu olarak SSB'nin, SSTEK, STM, YİTAL, TR TEST ve KAE (Kazakhstan ASELSAN Engineering) gibi bağlı ortaklıkları ve iştirakleri bulunmaktadır⁵²¹. Ancak SSB'nin önemi esas olarak, 3238 sayılı kanunda tespit edildiği şekilde "Türkiye'de modern bir savunma sanayinin geliştirilmesi ve Türk Silahlı Kuvvetleri'nin modernizasyonun sağlanması"⁵²² yükümlülüğüne uygun olarak ana tedarik makamı olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak SSB'nin rolünü yalnızca tedarik makamı ile sınırlandırmak da yanlış olacaktır. Zira SSB aynı zamanda, kanunda belirtilen kuruluş amacına uygun olarak yeni girişimlere fon sağlanması, bunların yönlendirilmesi, bu konudaki devlet katılımının planlanması, ihtiyaç duyulan modern silah, araç ve gereçlerin özel veya kamu kuruluşlarında imalatının planlanması, dış yatırımların desteklenmesi, modern silah, araç ve gereçleri araştırma, geliştirme ve prototiplerinin imalatının sağlanması

⁵¹⁷ a.g.e

⁵¹⁸ Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı Kanunda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun. *Resmi Gazete* (30583), 2018. (erişildi: Kasım 25, 2018).

⁵¹⁹ a.g.e.

⁵²⁰ TUSAŞ. *TUSAŞ Hakkımızda*, 2020. (erişildi: Ocak 4, 2020).

⁵²¹ SSB. "Bağlı Ortaklıklar ve İştirakler.", 2020. (erişildi: Haziran 5, 2020).

<https://www.ssb.gov.tr/WebSite/contentlist.aspx?PageID=41&LangID=1> .

⁵²² Savunma Sanayi ile İlgil Bazı Düzenlemeler Hakkında Kanun. *Resmi Gazete*, 30354, 2018 (erişildi: Mart 24, 2020).

gibi bir dizi sorumluluğu da yerine getirmektedir⁵²³. Ayrıca SSB'nin savunma sanayi ürünlerinin ihracatı ve offset ticareti konularında koordinasyon yükümlülüğünün bulunduğu görülmektedir⁵²⁴. Son olarak yine 2017 yılında yapılan düzenleme ile Milli Savunma Bakanlığı bağlı bir müsteşarlık olarak faaliyet gösteren kurum, Cumhurbaşkanlığı'na bağlanmış Başkanlık niteliği kazanmıştır⁵²⁵.

Kısaca ifade etmek gerekirse SSB ve TSKGV sektörün devlet kanadını temsil eden kurum ve kuruluşlar olmanın yanında kurdukları hissedarlık ilişkileri üzerinden savunma sanayi şirketleri ile özel bir ilişki geliştirmiş durumdadır. Buna ek olarak BMC, FNSS, Otokar, Nurol Makine, SELEX, AYESAŞ, Alp Havacılık, Baykar Savunma, Yonca-Onuk, TAİS ve METEKSAN gibi tamamen özel şirketlerin de sektörde faaliyet gösterdiğini belirtmek gerekmektedir.

Değer yaratımı meselesine geri dönüldüğünde ise emeğin sömürsü neticesinde ortaya çıkan artı değerın Türk savunma sanayi açısından da bir gerçeklik olduğunu saptamak önemlidir. Yine ikinci bölümde gösterildiği gibi artı değerın ortaya çıkışını sektörün ahvali sebebiyle ortaya çıkarmak oldukça güç olsa da örneğın SSB'ye ait 2017-2021 ve 2019-2023 stratejik planlarında orta vadeli programlarda bahsi geçen cari açığın azaltılması hedefinin stratejik planlarının hedef ve amaçları açısından belirleyici olduğu vurgulanmaktadır⁵²⁶. Buradan hareketle SSB'nin sektörün hamisi olarak beklentisinin şirketlerin kâar elde etmesi yönünde olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır. Bununla birlikte her iki planda da yine ihracat artırılması hedefinin bulunduğu görülmektedir ki bu hedefin de yukarıdaki yorumu desteklediğini söylemek mümkündür.

⁵²³ SSB. *Kurumsal: Hakkımızda*, 2020. (erişildi: Haziran 18, 2020).

⁵²⁴ a.g.e.

⁵²⁵ a.g.e.

⁵²⁶ SSB, "2019-2023 Stratejik", 2019; SSB. "Stratejik Plan 2017-2021.", 2017. (erişildi: Nisan 21, 2018).

Öte yandan TSKGV'nin güncel vizyonunda elde ettiği kâr paylarını Türk Silahlı Kuvvetleri'nin güçlendirilmesine yönelten bir vakıf olmak⁵²⁷ ifadesi bulunmaktadır ki bu ifade de temel olarak sektörün yarattığı ya da yaratması beklenen değer artı değer olduğu fikrini pekiştirmektedir.

Son olarak sektörün bugünkü haline gelmesinde özellikle Özal'lı yıllar ile birlikte ABD'li firmaların yaptıkları yatırımların etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu kapsamda Türk Silahlı Kuvvetleri'nin zırhlı personel taşıyıcı ve zırhlı muharebe aracı ihtiyaçlarının karşılanması için kurulan FNSS, Nurol ile ABD'li FMC (daha sonra BAE Systems tarafından satın alınmıştır) ortaklığının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır ve halen sektörün kara araçları segmentinin öncü firmalarından biri olarak faaliyetlerini sürdürmektedir⁵²⁸.

Bununla birlikte F-16'ların Türkiye'de üretilmesi amacıyla 1984 yılında ABD'li General Dynamics (%42), General Electric (%7) ve TUSAŞ (%51) tarafından 25 yıllığına TAI'nin kurulması⁵²⁹ sektörün tarihi açısından bir milat olarak nitelendirilebilir. Yine bu gelişmeye paralel olarak Eskişehir'de yerleşik bulunan TEI-TUSAŞ Engine Industries motor ve motor parçası üretmek amacıyla 1985 yılında kurulmuştur⁵³⁰. Hâlihazırda bakıldığında TEI'nin hissedarları TUSAŞ (%50,5), GE (%46,2) ve THK⁵³¹ ile TSKGV'dir (%3,3)⁵³². Bu kapsamda yalnızca 2005 yılı itibariyle TUSAŞ'ın hissedar yapısında bir değişiklik yaşanmış ve yabancı ortaklara ait payları SSB satın almıştır⁵³³. Fakat burada dikkat çeken nokta, sektörün, 1990 ile 2000 yılları arasında “Ortak Üretim” ve “Lisans Altında Üretim” gibi

⁵²⁷ TSKGV, *Hakkımızda: Tarihçe*, 2020.

⁵²⁸ FNSS, *FNSS: Tarihçemiz*, 2020. (erişildi: Mart 14, 2020).

⁵²⁹ TUSAŞ, *TUSAŞ Hakkımızda*, 2020.

⁵³⁰ TEI, *TEI: Hakkımızda*, 2020. (erişildi: Ağustos 28, 2020).

⁵³¹ TEI'nin resmi internet sitesinde THK'nın (Türk Hava Kurumu) hisse payına dair bir bilgilendirme bulunmamaktadır.

⁵³² TEI, *TEI: Hakkımızda*, 2020.

⁵³³ TUSAŞ, *TUSAŞ Hakkımızda*, 2020.

modeller ile aşama kaydettiği ya da kaydetmeye çalıştığıdır⁵³⁴. Bu aynı zamanda ABD yaşanan konsolidasyon dalgası neticesinde güçlenen şirketlerin üretim ilişkilerini küresel olarak ihraç ettiği döneme denk düşmektedir. Dolayısıyla Türk savunma sanayi, ortak üretim ya da lisans altında üretim gibi modellerle belirli bir alt yapı ve kabiliyet kazanmanın yanı sıra belir bir üretim biçimini “ithal” etmiştir. İthal edilen bu üretim biçimi küresel kapitalizmin esasına uygun olarak şekillenmiş dolayısıyla emeğin sömürsü ile ortaya çıkan artı değer ele geçirilmesinin amaç olduğu bir üretim biçimidir.

Sonuç olarak 90’lı yıllara kadar devam eden hazır alım eğiliminin terki ile birlikte Türk savunma sanayi, artı değer esasını teşkil ettiği bir üretim modeli ve bunun gerektirdiği üretim ilişkilerini “ithal” etmiştir. Böylece küresel üretim ağına entegre olmak söz konusu olurken artı değer sektörün yarattığı değer olarak daha görünür hale gelmesi söz konusu olmuştur. Bu sebeple de emsalleri gibi Türk savunma sanayinin yarattığı değer bakımından istisna olmadığını söylemek imkân dâhilindedir.

Bilindiği gibi Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı değer emeğin sömürsü neticesinde yaratılmasının yanı sıra dört farklı rant çeşidi ile değer yaratımının söz konusu olduğunu göstermektedir⁵³⁵. Ancak yeniden hatırlanması gereken husus, Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı’nın rantları asimetrik sahiplik olarak tanımladığıdır⁵³⁶. Sırasıyla başlamak gerekirse teknolojik rant açısından Türk savunma sanayinin durumunu ele almak yerinde olacaktır. Bu kapsamda da Türk savunma sanayinin ürün ve üretim süreçleri anlamında sahip olduğu teknoloji seviyesinin irdelenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda öncelikli olarak

⁵³⁴ Yılmaz Küçükseyhan. *Ülkemiz Savunma Sanayinde Her Alanda Yetkinlik Kazandı*, 2018. (erişildi: Ağustos 10, 2020).

⁵³⁵ Henderson vd., “Global Production Networks”, 2002; Hess, “Global Production Networks.”, 2018.

⁵³⁶ Hess, “Global Production Networks.”, 2018.

sektörün Ar-Ge harcamalarını bir intiba edinmek adına mercek altına almak elverişli görünmektedir.

SSB'nin 2019 yılında yayınladığı stratejik plan baz alındığında 2018 yılı itibariyle sektörün toplam Ar-Ge harcamasının 1,45 Milyar ABD Doları olduğu görülmektedir⁵³⁷. Buna ek olarak SASAD tarafından hazırlanan 2019 yılı sektör performans raporu, 2019 yılında sektörün teknoloji geliştirmek için 249 Milyon ABD Doları, ürün geliştirme için de toplam 1,42 Milyar ABD Doları harcadığını göstermektedir⁵³⁸. Bu rakam, SSB'nin paylaştığı veri ile kıyaslandığında sektörün 2019 yılında Ar-Ge harcamalarının yaklaşık %15 arttığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Ayrıca SASAD, yayınladığı raporda Ar-Ge harcamalarını öz kaynak ve proje teşvik bazlı ayırarak kamuoyunun dikkatine sunmuştur⁵³⁹. Burada dikkat edilmesi gereken nokta ise proje teşvik ile kast edilenin kamu desteği olduğudur. Bu bağlamda bakıldığında 2019 yılında kamu tarafından proje teşvik adı altında sağlanan kaynağın yaklaşık 1,3 Milyar ABD Doları olduğu görülmektedir⁵⁴⁰. Kamunun sektöre sağladığı desteğin beş yıllık dönemde yaklaşık %50 oranında arttığı da ayrıca not edilmelidir⁵⁴¹. Diğer yandan 2019 yılı itibariyle öz kaynaktan yapılan Ar-Ge harcamalarının 331 Milyon ABD Doları olduğu görülmektedir⁵⁴². 2015-2019 yılları arasında sektörün öz kaynaktan yaptığı Ar-Ge harcaması 513 Milyon ABD Doları ile 2016 yılında zirveyi görmüştür⁵⁴³. Dolayısıyla 2018 yılına kıyasla 2019 yılında öz kaynaktan yapılan Ar-GE harcamalarının yaklaşık %14,5 bir artış kaydetmesine⁵⁴⁴ karşın sektör aktörlerinin öz

⁵³⁷ SSB, "2019-2023 Stratejik", 2019.

⁵³⁸ SASAD, "SASAD Performans Raporu", 2020.

⁵³⁹ SASAD, "SASAD Performans Raporu", 2020.

⁵⁴⁰ a.g.e.

⁵⁴¹ a.g.e.

⁵⁴² a.g.e.

⁵⁴³ a.g.e.

⁵⁴⁴ a.g.e.

kaynaklarını kullanarak yaptıkları Ar-Ge harcamasının sınırlı kaldığını değerlendirmek mümkündür.

Fakat OECD verileri göz önüne alındığında 2017 yılında, Türkiye'nin kamu bütçesinden askeri nitelikli Ar-Ge harcaması olarak 1,3 Milyar ABD Doları ayırdığı görülmektedir⁵⁴⁵. Bu rakam ile Türkiye OECD üyeleri arasında en fazla askeri nitelikli Ar-Ge harcaması yapan 7. ülke konumunda bulunmaktadır⁵⁴⁶. Tüm bu veriler doğrultusunda Türk savunma sanayi sektörünün teknolojik rant elde ederek değer yaratma yönünde bir çaba içerisinde bulunduğunu söylemek mümkündür.

Öte taraftan Ar-Ge çalışmalarına yönelik olarak sağlanan maddi desteğe ek olarak sektör aktörlerinin SSB tarafından sevk ve idare edildiği görülmektedir. Bu kapsamda SSB'nin 2011-2016 yılları için hazırladığı bir teknoloji yönetim stratejisi dokümanı dahi bulunmaktadır⁵⁴⁷. SSB tarafından hazırlanan bu ve diğer strateji dokümanlarının ortak vurgusunun yurt dışı bağımlılığı azaltmak ve/veya kısıtlayıcı düzenlemeleri aşmak olduğu görülmektedir⁵⁴⁸. Ayrıca savunma sanayi teknoloji taksonomisi⁵⁴⁹ ve teknoloji hazırlık seviyesi kılavuzu⁵⁵⁰ gibi çalışmalar ile sektörün Ar-Ge kabiliyet ve kapasitesinin artırılması amacıyla çalışmaların yürütüldüğü gözlemlenmektedir. Dolayısıyla savunma sanayi özelinde devletin Ar-Ge faaliyetlerine belirli bir önem atfettiği rahatlıkla belirtilebilir. Ancak burada sorulması gereken soru atfedilen bu önemin ya da sarf edilen çabanın teknolojik rant yoluyla değer yaratmaya yetip yetmediğidir.

⁵⁴⁵ Sargent, "Government Expenditures", 2020.

⁵⁴⁶ a.g.e

⁵⁴⁷ SSB, *Savunma Sanayi Müsteşarlığı Teknoloji Yönetimi Stratejisi*, 2011. (erişildi: Nisan 21, 2018).

⁵⁴⁸ SSB, "2019-2023 Stratejik", 2019; SSB, *Savunma Sanayi Müsteşarlığı*, 2011.

⁵⁴⁹ SSB, "Savunma Sanayi Teknoloji Taksonomisi: 2.0.", 2020. (erişildi: Temmuz 2020, 4).

⁵⁵⁰ SSB, "Savunma Sanayii İçin Teknoloji Hazırlık Seviyesi Kılavuzu.", 2015. (erişildi: Nisan 21, 2018).

Bu bağlamda SASAD tarafından sağlanan verilerin aydınlatıcı olabileceği değerlendirilmektedir. İlgili raporda savunma sanayinin yıllık bazda ciro, ihracat ve ithalat rakamlarına yer verilmektedir. Türk savunma sanayinin cirosu 2019 yılı ile birlikte 9 Milyar ABD Doları mertebesine erişmiştir⁵⁵¹. Bununla birlikte sektörün gerçekleştirdiği ihracat 2,7 Milyar ABD Doları olurken ithalatı 1,9 Milyar ABD Doları'na ulaşmıştır⁵⁵². 2018 yılı ile kıyaslandığında sektörün cirosu %26, ihracatı %35 ve ithalatı %24 artmıştır⁵⁵³. Bu veriler göstermektedir ki sektörün cirosu ve ihracatı artarken buna bağlı olarak ithalatı da artmaktadır. Yani sektör, bağımlı bir şekilde büyümektedir. Diğer bir ifade ile sektörün Ar-Ge harcamalarının ve/veya faaliyetlerinin, en azından mevcut durumda, sektörün ürün ve üretim süreçlerine katkısının sınırlı kaldığı söylenebilir. Öte taraftan sektör özelinde Ar-Ge stratejisinin temel belirleyenin yurt dışı bağımlılığı azaltmak ve/veya kısıtlayıcı düzenlemeleri aşmak olduğu hatırlanmalıdır. Bu sebeple, son yıllarda hava, kara ve deniz platformlarında önemli bir yol kat edildiği vurgusuna karşın ilgili platformların teknolojik rant sağlama ve teknolojik rant sağlayarak değer yaratma hususundaki niteliği tartışmalıdır.

Hem birinci bölümde hem de ikinci bölümde gösterildiği gibi Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın çizdiği çerçeve içerisinde değer yaratımında rol oynayan bir diğer rant çeşidinin marka rantı olduğu görülmektedir. Marka rantı pazar payının yüksek olması ve/veya tüketiciler tarafından daha fazla tercih edilmesi ile ortaya çıkmaktadır⁵⁵⁴. Aslında burada da rantın temel mantığının muhafaza edildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Yani marka rantının temelinde asimetrik şekilde sahip olunan talep yatmaktadır. Bu kapsamda öncelikli olarak yine SIPRI tarafından açıklanan veriler kapsamında Türk savunma sanayini bir değerlendirmeye tabi tutmak uygun olacaktır.

⁵⁵¹ SASAD, "SASAD Performans Raporu", 2020.

⁵⁵² a.g.e.

⁵⁵³ a.g.e.

⁵⁵⁴ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

SIPRI tarafından açıklanan verilere bakıldığında 2018 yılı itibariyle en fazla askeri nitelikli satış yapan 100 şirket arasında 2 adet Türk savunma sanayi firması bulunmaktadır⁵⁵⁵. Buna göre ilgili listede ASELSAN, yaklaşık 1,7 Milyar ABD Doları satış ile 54. sırada yer alırken TUSAŞ yaklaşık 1 Milyar ABD Doları satış ile 84. sırada listede kendisine yer bulmuştur⁵⁵⁶. Bununla birlikte SIPRI'nin 2020 yılında yayınladığı bir başka çalışmaya göre 2015 ile 2019 yılları arasında gerçekleştirilen küresel silah satışlarından Türkiye'nin aldığı pay %0,8'dir⁵⁵⁷. Bu rakam, 2010 ile 2014 yılları arasında gerçekleştirilen küresel silah satışlarından Türkiye'nin aldığı pay ile kıyaslandığında Türkiye'nin payını %86 oranında arttırdığı görülmektedir⁵⁵⁸.

Diğer taraftan Defense News tarafından yayınlanan ve en büyük 100 savunma şirketinin yer aldığı listede ASELSAN, TUSAŞ, HAVELSAN ve ROKETSAN'ın yanı sıra FNSS, STM ve BMC yer almaktadır⁵⁵⁹. Bu 7 şirketin 2019 yılında gerçekleştirdikleri toplam satış, yaklaşık 6 Milyar ABD Doları'dır⁵⁶⁰. Tüm bunlara ek olarak yurt dışına satış gerçekleştiren ancak listede yer almayan Baykar Savunma ve Nurol Makine gibi şirketlerin varlığı da unutulmamalıdır. Zira her iki şirketin de yurt dışına önemli denebilecek sayıda ürün sattığı bilinmektedir⁵⁶¹. Dolayısıyla bu şirketlerin de belirli ölçüde marka rantına sahip olarak değer yarattığını varsaymak yanlış olmayacaktır.

Açıkça görülmektedir ki Türk savunma sanayi şirketleri belirli bir ölçüde marka rantı sağladığı ve sektörün böylelikle değer yarattığı aşikârdır. Ancak Türk savunma sanayinin

⁵⁵⁵ Fleurant vd., "The SIPRI Top 100", 2019.

⁵⁵⁶ a.g.e.

⁵⁵⁷ a.g.e.

⁵⁵⁸ a.g.e.

⁵⁵⁹ Defense News. *Top 100 for 2020*, 2020, (erişildi: Eylül 18, 2020).

⁵⁶⁰ a.g.e

⁵⁶¹ Göksel Yıldırım. *Savunmada Büyük İhracat Başarısı*, 2017. (erişildi: Mayıs 25, 2020); Göksel Yıldırım. *Ukrayna İHA'larına Kavuştu*, 2019. (erişildi: Mayıs 25, 2020).

küresel denilebilecek bir çapta müşteri ağı oluşturduğunu söylemek aynı ölçüde zor gözükmektedir. Yukarıda yer verilen şirketlere ait toplam satış rakamları ile SIPRI'nin açıkladığı Türkiye'nin küresel ticaret aldığı pay karşılaştırıldığında fark edilecektir ki Türk savunma sanayi şirketlerinin en önemli gelir kaynağı halen iç pazardır. Dolayısıyla markanın esası olan pazar payının yüksek olması ve/veya tüketiciler tarafından daha fazla tercih edilme nitelikleri açısından Türk savunma sanayinin performansının belirli sınırlar içinde bulunduğu net bir biçimde gözlemlenmektedir.

İlişkisel rant olarak nitelendirilen rant biçimi, daha önce ele alındığı şekilde Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın değer yaratımı söz konusu olduğunda üzerinde durduğu bir başka husustur. Yeniden hatırlamak gerekirse kurduğu ilişkiler ile geniş bir üretim ağı içerisinde yer edinmeyi başarmış aktörlerin ilişkisel rantlar olarak adlandırılan rantlar elde ederek değer yaratabileceği değerlendirilmektedir⁵⁶².

Karşılaştığı ya da karşılaşması muhtemel ambargolar, yaygın şekilde Türk savunma sanayinin varlık sebebi olarak görülmektedir⁵⁶³. Ancak yine de Türk savunma sanayinin kurulmasında ve gelişmesinde geleneksel üreticiler ile kurduğu ilişkilerin rol oynadığı bilinmektedir. Günümüzde hala geleneksel üreticiler ile kurulan ilişkiler ve bu ilişkilere dayanan değer yaratımı sektörün bir gerçeğidir. Örneğin bilindiği gibi T-129 ATAK Helikopteri, İtalyan Leonardo şirketi ile yapılan lisans altında üretim anlaşması vasıtasıyla hayata geçirilebilmiştir⁵⁶⁴. Ek olarak Altay tankının geliştirilmesi sürecinde projenin ana yüklenicisi olan Otokar firması, tankın tasarımı, geliştirilmesi, prototip üretimi, test ve

⁵⁶² Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

⁵⁶³ İsmail Demir, . *Savunma Sanayi Başkanı Demir: Ambargo Açıklaması Yapanlar Kapımıza Gelecek*, 2019. (erişildi: Kasım 19, 2019); Savunma Sanayii Dergilik. "Ambargolar Savunma Sanayisinde Millileşmeyi Artırıyor." *Savunma Sanayii Dergilik*, 2020. (erişildi: Şubat 3, 2020); , Mustafa M. Şeker, röportaj yapan: Seyfettin Ersöz. 2019. *Savunma Sanayi Başkan Yardımcısı Şeker: Kısıtlamalar Bizi Diri Tutuyor*

⁵⁶⁴ TBMM Genel Kurul Tutanağı. *TBMM*, 2009. (erişildi: Mayıs 14, 2020).

sertifikasyon aşamaları için Güney Kore'nin Rotem firması ile anlaşma sağlamıştır⁵⁶⁵. Son olarak durumu hala belirsizliğini korusa da Türk savunma sanayi F-35 programının üretim ortağı konumundadır⁵⁶⁶. Burada temel itkinin Türk Hava Kuvvetleri'nin sipariş verdiği F-35 uçakları olduğu söylenebilirse de neticede üretimden pay almanın belirli bir ilişki gerektirdiği ortadadır. Dönemin ABD Savunma Bakanı Cohen'in Türkiye'nin programa katılımına onay verilmesinin ardından Türkiye'nin jeopolitik konumunun önemini vurgulayan bir konuşma yapması bahsi geçen ilişkinin niteliği açısından fikir vermektedir⁵⁶⁷. Diğer bir ifade ile tedarik adetleri, yatırım tutarı ve üretim kabiliyeti gibi meselelerin yanı sıra bir üretim ağına dâhil olmanın belirli bir ilişki gerektirdiği bir gerçektir.

Türkiye'nin ve daha da özelde Türk savunma sanayinin sahip olduğu ilişkilerin belirli ölçüde ilişkiyel rant elde etmeye dolayısıyla da değer yaratmaya izin verdiğini söylemek olasıdır. Ancak açıktır ki savunma sanayi açısından İsrail, Japonya, Güney Kore ve İngiltere'nin elde ettiği ilişkiyel rant ile Türkiye'nin elde ettiği ilişkiyel rant arasında kıyas yapmak mümkün değildir.

Bir üretim ağına dâhil olmanın belirli bir ilişki gerektirmesine ek olarak üretim ağında bir yer edinmek ve buna bağlı olarak değer yaratmak da yine belirli bir ilişki ya da ilişki biçiminin neticesi olan organizasyonel rantın sonucudur. Son olarak organizasyonel rantlar oldukça verimli şekilde yönetilen, üretim süreçlerini verimli şekilde organize etmiş aktörlerin elde ettiği rantlar olarak tarif edildiği hatırlanmalıdır⁵⁶⁸.

⁵⁶⁵ Mustafa Bağdiken vd., *Milli Tank Projesi İmzalandı*, 2008. (erişildi: Nisan 17, 2020).

⁵⁶⁶ SSB, "Stratejik Plan 2017-2021.", 2017; Türk Savunma Sanayi Dijital Ürün Katalogu. SSB, 2019. (erişildi: Mart 8, 2020).

⁵⁶⁷ Serhat Güvenç, ve Lerna K. Yanık. "Turkey's Involvement in The F-35 Program: One Step Forward, Two Steps Backward?" *International Journal*, 2013.

⁵⁶⁸ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

Bu bağlamda SSB' tarafından hazırlanan 2018-2022 sektörel strateji dokümanındaki tespitler oldukça ilgi çekicidir. Buna göre 2012-2016 yılları arasında yüklenicilik esasına uygun olarak ciro dağılımına bakıldığında ana yüklenicilerin payının %72, alt yüklenicilerin %19 ve yan sanayinin %9 olduğu görülmektedir^{569 570}. Bu bilgiyi takiben SSB, sektör firmalarının projeye dayalı üretim yaptığını, kaynaklarını etkin kullanmadığını ve stok çevrim sürelerinin uzun olduğunu belirterek toplam satışlarının ancak toplam aktif büyüklüklerinin yarısına denk geldiğini belirtmiştir⁵⁷¹. Bu noktada Türk savunma sanayi şirketlerinin yurt içi bağlamında organizasyonel rant sağlayabilecek bir tedarik zinciri oluşturmak konusunda yetersiz kaldığını söylemek mümkündür. Ana yüklenicilerin yükledikleri iş yükü ile SSB'nin tespitleri bir araya getirildiğinde “verimliliğin” sektör gündeminde önemli bir yer işgal ettiği belirtilebilir.

Öte yandan SSB özellikle yerli ana yüklenici şirketlerin uluslararası şirketlere kıyasla yüksek operasyonel maliyetle faaliyetlerini sürdürdüğünü belirtmektedir⁵⁷². Bu sebeple de yerli ana yüklenici şirketlerin yüksek operasyonel maliyetlere sahipken uluslararası pazarda rekabet gücünün kısıtlı kalabileceği değerlendirilmektedir⁵⁷³. Yine bu doğrultuda SSB'nin teknoloji geliştirme ve süreç iyileştirme konularına odaklanması gerektiği tespiti dikkate değerdir⁵⁷⁴.

⁵⁶⁹ SSB. “2018-2022 Savunma Sanayii Sektörel Stratejis Dokümanı.”, 2018. (erişildi: Şubat 12, 2019).

⁵⁷⁰ Burada referans olması açısından 2019 yılında ABD savunma ve havacılık sektörü ciro dağılımına bakıldığında, ana yüklenicilerin toplam cirodaki payının %56, alt yüklenicilerin ya da tedarik zincirinin payının ise %44 olduğu görülmektedir (AIA, 2020). Ek olarak anlaşılacağı üzere savunma ve havacılık, sivil alana ilişkin üretim faaliyetlerini kapsayacak şekilde kullanılmaktadır. Bu kapsamda SSB'nin yer verilen verileri de aynı tanımı esas alacak şekilde kullandığı görülmektedir. Ancak sivil üretim faaliyetlerini kapsayacak şekilde kullanılsa dahi Türk savunma sanayinin yapısı nedeniyle ilgili oranda büyük bir değişikliğin söz konusu olamayacağı değerlendirilmektedir. Zira Mevlütoğlu'nun (2020) da değindiği gibi Türk savunma ve havacılık sektörü, ana yüklenicilerin tepesinde yer aldığı ve işlerin yukarıdan aşağı doğru aktığı piramid biçiminde bir yapıya sahip bulunmaktadır.

⁵⁷¹ SSB, “2018-2022 Savunma”, 2018.

⁵⁷² a.g.e.

⁵⁷³ a.g.e.

⁵⁷⁴ a.g.e.

Zira bu tespitler sektörün organizasyonel olarak sıkıntılar ile karşı karşıya olduğunu göstermektedir.

Aslına bakılırsa ikinci bölüm içerisinde ilgili başlık kapsamında değerlendirilmeye tabi tutulduğu gibi verimlilik, küresel olarak sektörün temel dertlerinden birisidir. Bununla birlikte sektörün önde gelen şirketlerinin yurt içi ve yurt dışı olmak üzere geniş bir tedarik ağı kurduğu, yönettiği ikinci bölümde değinilen konular arasında yer almaktadır. Hem yurt içinde hem de yurt dışında kurulan tedarik ağlarının ise belirli bir organizasyonel kabiliyet ve yetkinliği gerektirdiği de aşikârdır. Dolayısıyla tekrar etmek gerekirse sektörün öncü şirketlerini organizasyonel rant anlamında ayıran bu kabiliyet ve/veya yetkinliktir. SSB tarafından hazırlanan 2019-2023 stratejik planında⁵⁷⁵ KOBİ'lerin faaliyet gösterdikleri alanlarda yeterince uzman olmadığı, bütçe yetersizliği, proje başına düşen personel sayısının az olması gibi tespitler ile birlikte sektör ciro dağılımındaki alt yüklenici payı ve ana yüklenicilerin operasyonel verimlilik konusunda sorunlar yaşadığına yönelik bulgular değerlendirildiğinde Türk savunma sanayinin henüz organizasyonel rant elde ederek değer yaratma konusunda sınırlı bir kabiliyete sahip olduğu varsayılmaktadır.

Netice itibariyle Türk savunma sanayinin genel anlamda değer yaratma kabiliyet ya da yeteneğinin belirli sınırları olduğu görülmektedir. Şayet savunma sanayi bir üretim ağı olarak ele alınırsa Türk savunma sanayinin bu üretim ağı içerisinde işgal ettiği konumun sahip olduğu kısıtlar tarafından şekillendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Elbette Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın da esas edindiği gibi Türk savunma sanayinin veya başka herhangi bir aktörün mevcut pozisyonunun verili olduğunu ya da değişmez olduğunu söylemek mümkün değildir. Fakat değer yaratmanın kabiliyetle olan ilişkisi düşünüldüğünde geleneksel üreticilerin bu konuda farklılaştığı ve bunun bir hiyerarşi yarattığı malumdur. Bu

⁵⁷⁵ SSB, "2019-2023 Stratejik", 2019.

sebeple bir ülkede savunma sanayinin varlığının doğal olarak, kendiliğinden refah veya kalkınma sağlayacağı fikri sorgulanmalıdır. Daha açık ifade etmek gerekirse Türk savunma sanayinin refah, güç ya da prestij için gerekli olduğu iddiasına mesafeli durmak gerekmektedir.

Refah ve kalkınma denildiğinde Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı, değer kavramı dâhilinde değer geliştirilmesi meselesini ön plana çıkarmaktadır. Değer geliştirilmesi de üretim ağı içerisinde ya da dışarıdan yapılacak teknoloji transferinin niteliği ile bağlıdır⁵⁷⁶. Bununla birlikte değer geliştirilmesi için belirli bir üretim ağı içerisinde lider konumda bulunan ya da büyük olarak değerlendirilen şirketlerin alt yüklenicilerinin kalite standartlarını ve üretim teknolojilerini yukarı çekmek konusundaki niyetlerinin belirleyici olduğu değerlendirilmektedir⁵⁷⁷. Bu açıdan Türk savunma sanayine bakıldığında SSB tarafından kurumsal hale getirilen ve takip edilen offset yükümlülüklerinin önemli bir niyet beyanı olduğunu söylemek mümkündür. SSB, ilgili mevzuat uyarınca ana tedarik sözleşmesinin tutarının en %70'i kadar tutarda offset sözleşmesini ana yüklenicilere yükümlülük getirecek şekilde imzalama şartı koşmaktadır⁵⁷⁸. Böylece cari açığın dengelenmesi hedefinin yanı sıra mevzuatça belirlenen oranda teknoloji kazanım yükümlülüğü (Kategori-C) ürün alınan şirketlerce taahhüt edilmektedir⁵⁷⁹. Offset sözleşmesinin ana tedarik sözleşmesinin ön koşulu olması ve yükümlülüklerin yerine getirilmemesi durumunda şirketlere cezai yaptırım uygulanması⁵⁸⁰ teknoloji transferi konusunda SSB'nin yönelimini gösterir niteliktedir. Fakat Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın da vurguladığı gibi, belirleyici olan teknoloji transferi ile verili bulunan işgücü süreçlerinde ihtiyaç duyulan becerilerin zamanla artıp artıramadığı ve yerel şirketlerin organizasyonel, ilişkisel ve marka rantı yaratıp yaratamadığıdır.

⁵⁷⁶ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

⁵⁷⁷ Chikashi Kishimoto, "Clustering and Upgrading", 2004; Lee ve Chen. "Dynamic Synergy Creation", 2000.

⁵⁷⁸ SSB. "Sanayi Katılım/Offset Rehberi.", 2011. (erişildi: Eylül 12, 2017).

⁵⁷⁹ a.g.e.

⁵⁸⁰ a.g.e

Türkiye'nin 90'lı yılların sonu ve 2000'li yılları başında, Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın vurguladığı nitelikte bir gelişme kaydettiğini söylemek mümkündür. Zira SSB'nin stratejik planında vurguladığı gibi 2000'li yılların başı ile birlikte Türk savunma sanayi hava, kara ve deniz platformları bazında tasarım yapabilecek kabiliyete haiz hale gelmiştir⁵⁸¹.

Ancak daha önce de not edildiği gibi teknoloji transferi devletlerin üretim ağının bir parçası olarak müdahil oldukları bir süreçtir. Son yıllarda sıkça gündem olan Patriot ve S-400 hava savunma sistemleri tedariki ile bu kapsamda gerçekleşecek teknoloji transferine ilişkin görüşmeler en az sistemlerin tedarik edilmesi kadar tartışılmıştır⁵⁸². Benzer bir süreç Atak helikopteri tedarik projesi sürecinde ABD'nin Kobra helikopterlerini teklif etmesi ancak teknoloji transferi konusuna sıcak bakmaması neticesinde de yaşanmıştır⁵⁸³. Tüm bunlar göz önüne alındığında kurumsal bir iradenin ortaya konulmasına rağmen devletlerarası ilişkilerin ya da uluslararası siyasetin teknoloji transferi veya ürün tedariki konularında belirleyici bir rol oynadığı rahatlıkla beyan edilebilir. Türk savunma sanayinin sahip olduğu değeri geliştirmek için irade ortaya koyduğu görülmektedir fakat sektörün sahip olduğu değeri geliştirmek konusunda, kısa ya da uzun vadede devletin hem iç hem dış politikası ile bağlı olması kaçınılmazdır. Bu da daha önce aktarıldığı gibi devletin savunma sanayi özelinde üstlendikleri rolün doğrudan neticesidir.

Son olarak Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın bu noktadaki odak noktası değerin ele geçirilmesidir. Değerin ele geçirilmesi ise bir ülkedeki birikim rejimi tarafından belirlenmektedir⁵⁸⁴. Güalp'in de belirttiği gibi birikim rejimi bir ülkedeki sınıf mücadelesi ile o ülkenin uluslararası iş bölümündeki yeri tarafından tayin edilen ve sürdürülmesi

⁵⁸¹ SSB, "2019-2023 Stratejik", 2019.

⁵⁸² Sedat Ergin. *S-400'lerde Ortak Üretim ve Teknoloji Transferi*, 2019. (erişildi: Eylül 8, 2020).

⁵⁸³ Kurç, "Between Defense Autarky", 2017.

⁵⁸⁴ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

konusunda devletin sınıfların çatışan çıkarlarının imkân verdiği ölçüde yetkili olduğu modeldir⁵⁸⁵.

Buradan hareketle de birikim rejiminin süregelen olmadığını, farklı sınıf ve sınıf fraksiyonlarının dönemsel ittifakının neticesi olduğunu varsaymanın yanlış bir yaklaşım olmayacağı daha evvel belirtilmiştir. Modern Türk savunma sanayinin erken döneminde, güçlendirme vakıfları ve bağlı ortaklıklarının kurulmasını takiben sektöre yön tayin eden esas eksen, sivil-askeri bürokrasi arasındaki ayrılık ya da gerilimli ilişkidir⁵⁸⁶. Abul-Magd, Akça ve Marshall, bu durumu askerin politik alandan devşirdiği gücün ekonomik alana yansımaları olarak değerlendirmektedir⁵⁸⁷. Bununla birlikte Abul-Magd, Akça ve Marshall, askerin ekonomik alana müdahalesinin burjuvazi ve ordu arasında bir ittifak imkânı doğurduğunu belirterek burjuvazinin bundan fayda sağlamak yönünde çalıştığını not etmektedir⁵⁸⁸. Aslında Abul-Magd, Akça ve Marshall'ın bu değerlendirmelerini OYAK (Ordu Yardımlaşma Kurumu) bağlamında yaptığını belirtmek önemlidir zira Abul-Magd, Akça ve Marshall, Mısır'dan farklı olarak ordunun OYAK kanalıyla savunma sanayi üretimine doğrudan hiçbir zaman dâhil olmadığını altını çizmektedir⁵⁸⁹.

Abul-Magd, Akça ve Marshall⁵⁹⁰, OYAK tarzı bir yapılanma olmaması dolayısıyla ordunun savunma sanayi üretimine dâhil olmadığı konusunda haklı olsa da ordunun savunma sanayine müdahil olmadığı, sektörü tamamen “kendi haline” bıraktığını söylemek mümkün değildir. Zira özellikle TUSAŞ'ın kurulması ve TUSAŞ'ın jet motorlu eğitim uçağı tedarikine yönelik çalışmalar yürütmesi ancak bu çalışmaların askeri bürokrasinin

⁵⁸⁵ Güllalp, “Capital Accumulation”, 1987.

⁵⁸⁶ Kurç, “Between Defense Autarky”, 2017; Mevlütoğlu, “Commentary on Assessing”, 2017.

⁵⁸⁷ Z. Abul-Magd, İ. Akça, ve S Marshall. *Two Paths to Dominance: Military Business in Turkey and Egypt*, 2020.

⁵⁸⁸ a.g.e.

⁵⁸⁹ a.g.e

⁵⁹⁰ a.g.e

engellemesi⁵⁹¹ neticesinde akamete uğraması ordunun ne denli sektörün içinde olduğunun kanıtlarından biridir. Ancak esas mühim olan uzun yıllar hem TSKGV'nin hem de bağlı ortaklıklarının yönetim kademelerinde emekli ordu mensuplarının kendine yer bulabilmiş olmasıdır⁵⁹². Bu eğilimin bir ölçüde muhafaza edildiğini söylemek mümkün olmakla birlikte özellikle SSB'nin tesisi ile birlikte, savunma sanayi özelinde sivil-asker ikiliğinde dengenin sivil bürokrasiden yana değişmesine imkân vermiştir⁵⁹³. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) iktidara gelmesi ile birlikte de sivil bürokrasinin ağırlık kazandığını söylemek mümkündür⁵⁹⁴.

Real-Pinto, AKP'nin iktidara gelmesi ile birlikte askeri bürokrasi ile çalışan seküler burjuvazinin marjinalleştirildiğini, hatta bu seküler burjuvazinin marjinalleştirme eğilimine direndiğini iddia etmektedir⁵⁹⁵. Buna ek olarak Real-Pinto, AKP iktidarı ile birlikte “yeşil sermaye” olarak adlandırdığı küçük ve orta ölçekli işletmelerin, savunma sanayi özelinde belirli ölçüde önem kazandığını vurgulamaktadır⁵⁹⁶. Aynı şekilde Akça, savunma sanayi özelinde KOBİ'lere pozitif ayrımcılık uygulandığı iddiası ile Real-Pinto'nun iddiasını desteklemektedir⁵⁹⁷. Fakat burada öncelikli değinilmesi gereken husus Real-Pinto'nun TUSAŞ, ASELSAN gibi şirketlerin TÜSİAD üyeliği üzerinden bu çıkarıma varmasıdır⁵⁹⁸. Daha sonra bu şirketlerin TSKGV'nin bağlı ortaklığı olduğu ve ordunun buradaki payı teslim edilse de Real-Pinto'nun, bu şirketler üzerinden çıkarsadığı seküler burjuvazinin varlığı tartışmaya açıktır. Bununla birlikte savunma sanayi özelinde bir sermaye sınıfından

⁵⁹¹ Kurç, “Between Defense Autarky”, 2017.

⁵⁹² VBO'ların (Vakıf Bağlı Ortaklıkları) süreli yayınlarına bakılarak ilgili bilgi edinilmiştir.

⁵⁹³ Kurç, “Between Defense Autarky”, 2017.

⁵⁹⁴ Ali L. Karaosmanoğlu. “Transformation of Turkey's Civil-Military Relations Culture and International Environment.” *Turkish Studies*, 2011, s.253-257..

⁵⁹⁵ Anouck G. C. Real-Pinto. “A Neo-Liberal Exception? The Defence Industry Turkification Project.” *International Development Policy*, 2017.

⁵⁹⁶ a.g.e.

⁵⁹⁷ İsmet Akça, “Military Structure In Turkey: Present Situation, Problems and Solutions”. 2010. (erişildi: Eylül 9, 2020).

⁵⁹⁸ Real-Pinto, “A Neo-Liberal Exception?”, 2017.

bahsetmek pekâlâ mümkündür. FNSS, Baykara Savunma, Katmerciler, Otokar, BMC gibi tamamen özel girişimlerin varlığının yanı sıra KOBİ'lerin varlığının hissedilir oranda arttığı bir vakadır.

Mevlütöğlü'nun ifadesiyle 2004 yılı Mayıs ayında gerçekleştirilen SSİK'i takiben KOBİ'lerin sektör için ehemmiyeti gözle görülür oranda artmıştır⁵⁹⁹. İlgili SSİK toplantısı aynı zamanda yerli ve milli üretim, geliştirme gibi faaliyetlerin ilke olarak tespit edilmesi açısından da kıymetlidir⁶⁰⁰. 2016 yılıyla beraber KOBİ'lerin giderek savunma sanayinin merkezine geldiği, bu anlamda da Ankara ve İstanbul eksenli faaliyetlerin Anadolu'ya yayıldığını söylemek mümkündür⁶⁰¹.

Bu kapsamda TOBB bünyesinde, 2006 yılında Türkiye Savunma Sanayi Meclisi'nin kurulması KOBİ'lerin sektör özelinde kazandığı ehemmiyete ilişkin göstergelerden biri olarak değerlendirilebilir. Burada dikkat çekici noktalardan biri de SASAD'ın daha ziyade ana yüklenici firmaların üye olduğu bir örgüt olarak öne çıkarken⁶⁰², TOBB Savunma Sanayi Meclisi'nin alt yüklenici ve/veya KOBİ'ler ile ana yüklenici firmaların bir araya gelmesine imkân verecek şekilde faaliyet göstermesidir⁶⁰³.

Sektör özelinde alt yüklenici ve/veya KOBİ olarak tarif edilen şirketler ile ana yüklenici şirketleri bir araya getirmeyi amaçlayan etkinliklerin son yıllarda ciddi oranda artması dikkat çeken bir başka husustur. Her yıl Ankara'da düzenlenen SEDEC (Security and Defence Conference) ve ICDDA (International Cooperation Days in Defence&Aerospace) etkinliklerinin bahsi geçen amaca yönelik olarak düzenlendiği görülmektedir⁶⁰⁴. İstanbul'da

⁵⁹⁹ Mevlütöğlü, *Silahlar ve Tereyağ*, 2020.

⁶⁰⁰ a.g.e.

⁶⁰¹ a.g.e.

⁶⁰² SASAD. "SASAD Tüzük." SASAD, 2020. (erişildi: Ağustos 20, 2020).

⁶⁰³ Türkiye Sektör Meclislerinin Kuruluş, Görev ve Çalışma Yönetmeliği. 2007. (erişildi: Mayıs 3, 2020).

⁶⁰⁴ ICCDA. *ICDDA: Hakkımızda*, 2020. (erişildi: Eylül 23, 2020); SEDEC. *About SEDEC*, 2020. (erişildi: Haziran 10, 2020).

yerleşik bulunan Savunma ve Havacılık Kümelenmesi (SAHA) tarafından organize edilen SAHA EXPO fuarı da yine ana yükleniciler ile alt yüklenicileri, KOBİ'leri bir araya getiren, 2 yılda bir düzenlenen bir etkinlik olarak dikkat çekmektedir⁶⁰⁵. Son olarak yine her yıl Ankara'da düzenlenen TSSK Proje Pazarı ve Endüstriyel İşbirliği Günleri, 2010 yılından beri düzenlenen ve sektör paydaşlarının iletişim ile işbirliği imkânlarını geliştirme hedefi olan bir etkinlik olarak ön plana çıkmaktadır⁶⁰⁶. Bunların dışında Konya Savunma Sanayi Zirvesi, Ege Savunma Sanayi ve Tedarikçileri Zirvesi gibi “zirveleri” de ilgili listeye eklemek mümkündür. En temelde bu etkinlik enflasyonun gösterdiği eğilim, sektör özelinde alt yüklenici ve/veya KOBİ olarak nitelendirilen işletmelere verilen önemdeki artıştır.

Artan ilgiyi yalnızca etkinlik ile sınırlamak da yanlış gibi gözükmektedir. Zira SSB, KOBİ'lerin yetenek ve nitelik envanterinin çıkarılması ile ilgili şirketlerin gelişiminin desteklenmesi amacıyla Endüstriyel Yetkinlik Değerlendirme ve Destekleme Programı'nı (EYDEP) hayata geçirmiştir⁶⁰⁷. Buna ek olarak KOSGEB tarafından başlatılan Stratejik Ürün Destek Programı ile savunma sanayinde faaliyet gösteren KOBİ'leri de içine alacak şekilde 5 Milyon TL'ye kadar %70'i geri ödemesiz 100 destek sağlanması kararlaştırılmıştır⁶⁰⁸. Ayrıca offset mevzuatı uyarınca, alt yüklenici ve/veya KOBİ'ye iş aktarımı zorunlu tutulmaktadır (Kategori-A)⁶⁰⁹. Bununla birlikte ilgili mevzuatta Yan Sanayi/KOBİ İş Payı yükümlüğünün Kategori-A yükümlülüğünün en az %30'u olması şartı bulunmaktadır⁶¹⁰. Yine aynı mevzuatta bulunan Teknoloji Kazanım Yükümlülüğü'nün yerine getirilmesinde ana aktörün KOBİ ve üniversite/araştırma kurumu olarak değerlendirildiği görülmektedir⁶¹¹. Ek olarak 2016 yılında SSB'nin %100 iştiraki olarak

⁶⁰⁵ SAHA Expo. *Fuar Kapsamı*, 2020. (erişildi: Ekim 23, 2020).

⁶⁰⁶ TSSK. *TSSK Hakkında*, 2020. (erişildi: Ocak 4, 2020).

⁶⁰⁷ SSB, "Stratejik Plan 2017-2021.", 2017.

⁶⁰⁸ KOSGEB. *Stratejik Ürün Destek Programı*. 2020. (erişildi: Eylül 3, 2020).

⁶⁰⁹ SSB, "Sanayi Katılım/Offset Rehberi.", 2011.

⁶¹⁰ a.g.e.

⁶¹¹ a.g.e.

kurulan SSTEK Savunma Sanayi Teknolojileri A.Ş.'nin ana faaliyetleri arasında "savunma sanayinin ihtiyaç duyduğu teknoloji, ürün ve hizmet üreten orta ve küçük ölçekli işletmelere ortak olmak veya bu tür işletmeler ile birlikte yeni şirketler kurarak, küçük ve orta ölçekli işletmeleri desteklemek" bulunmaktadır⁶¹².

Öte yandan SSB tarafından hazırlanan 2019-2023 Stratejik Planı'nda 2023'te savunma sanayisindeki yerlilik oranının %75'e çıkarılması hedefi bulunmaktadır⁶¹³. Temel motivasyon uluslararası kısıtlayıcı düzenlemelere tabi ürünlerin tedarikinde karşılaşılan sorunları aşmak⁶¹⁴ olmakla beraber yerlileştirme çalışmaları ile birlikte belirli oranda işin yurt içindeki şirketlere aktarılması söz konusu olmaktadır ya da olacaktır. Böylesi bir durumda en öncelikli karşılaşılan durum yurt içinde daha önce üretilmeyi üretmektir⁶¹⁵. Yurt içinde daha önce üretilmeyi üretmek ise kaçınılmaz olarak destek ve/veya teşvik mekanizmalarına ihtiyacı artırmaktadır⁶¹⁶. Daha açık şekilde ifade etmek gerekirse yerlileştirme çalışmalarının çıktılarında biri de farklı ölçekteki işletmelerin, değişen oranlarda gelir elde etmesine olanak sağlamasıdır.

Sonuç olarak son yıllarda savunma sanayi özelinde belirli bir sermaye kesiminin destek gördüğünü ya da gelişmesi yönünde çaba harcandığını söylemek mümkün gözükmektedir. Bu durumu Gürakar'a referansla iktidarı destekleyen toplumsal kesimlere stratejik olarak kaynak aktarmak şeklinde yorumlamak pekâlâ mümkün gözükmektedir⁶¹⁷. Dolayısıyla ordunun siyaseten baskın olduğu dönemde Türk savunma sanayinde, sermaye fraksiyonu ya da fraksiyonları için esas meselenin ordu ile kurulan ilişkiler olduğu görülürken, AKP'nin

⁶¹² SSTEK. *SSTEK: Hakkımızda*, 2020. (erişildi: Eylül 1, 2020).

⁶¹³ SSB. "2019-2023 Stratejik Plan.", 2019. (erişildi: Nisan 19, 2020).

⁶¹⁴ a.g.e.

⁶¹⁵ Dilek Zengin, Çorapçioğlu Erdem, ve Ayşe Temiz. "Savunma Sektöründe Kısıtlayıcı Düzenlemeleri ve Yerlileştirme Faaliyetleri." *VII. Ulusal Havaçılık ve Uzay Konferansı*. Samsun: UHUK, 2018.

⁶¹⁶ Zengin vd., "Savunma Sektöründe Kısıtlayıcı", 2018.

⁶¹⁷ Esra Ç. Gürakar. *Kayıma Ekonomisi: AKP Döneminde Kamu İhaleleri*. İletişim Yayınları, 2019, s.13

iktidara gelmesinin ardından, özellikle son yıllarda esas meselenin AKP'nin stratejik ihtiyaçlarına cevap vermek olduğu iddia edilebilir. Aslında bunun da birikim rejiminden bahsedilmesi için gerek duyulan sınıf ya da sınıf fraksiyonlarının ittifakına işaret ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Zira anılan stratejik ihtiyaçlar, bir sınıfsal uzlaşma ve/veya talepten ileri gelmektedir. Dolayısıyla Türk savunma sanayi kapsamında üretilen değerin ele geçirilmesi yönünde sınıf ya da sınıf fraksiyonlarının ittifakına dayanan bir iradenin olduğu açıktır. Ancak daha önce de görüldüğü gibi ele geçirilen ya da geçirilmesi planlanan değerin niteliğini belirleyen uluslararası iş bölümü tarafından tayin edilmiş güç ve gücü kullanma kapasitesidir.

Nihai olarak bu bölüm kapsamında Türk savunma sanayinin artı değere el konulması yoluyla değer yaratma bakımından istisna olmadığı vurgulanırken Türk savunma sanayinin rantlara dayanarak değer yaratma kapasitesinin sektörün sahip olduğu sınırlar nedeniyle kısıtlı olduğunun altı çizilmeye çalışılmıştır. Değerin yükseltilmesinin teknoloji transferi ile olan ilişkisi ve devletlerin teknoloji transferi konusundaki belirleyiciliğinin, Türk savunma sanayinin değer yükseltme kabiliyetini sınırladığı değerlendirilmiştir. Değerin ele geçirilmesi açısından belirleyici olan birikim rejimi açısından bakıldığında bir sınıftan ya da sınıf fraksiyonunun varlığından bahsedilebileceği gösterilmiştir. Ancak ele geçirilen değerin niteliği açısından belirleyici olan güç ve güç kullanma kapasitesinin değerlendirilmesi bir sonraki bölümün esasını oluşturması sebebiyle tartışmaya açılmamıştır.

1.2. Türk Savunma Sanayi'nde Güç

Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı, bir üretim ağında güç meselesini ele alırken şirketlerin, kurumların ve kolektif örgütlerin gücüne bakılması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu yönelimin ise üretim ağının çok aktörlü bir yapı olduğu kabulüne dayandığı

görülmektedir⁶¹⁸. Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nı zincir modelini esas alan yaklaşımlardan ayıran bu kabule dayanarak güç ilişkilerinin nihayetinde sıfır toplamı olmadığı da altı çizilmektedir.

Öncelikle Türk savunma sanayi şirketlerinin belirli bir üretim kapasitesi veya kabiliyeti olduğu teslim edilmelidir ki bir önceki bölümde bu gösterilmeye çalışılmıştır. Aynı şekilde Defense News⁶¹⁹ ve SIPRI⁶²⁰ gibi kuruluşların çalışmaları da Türk savunma sanayinin bu kapasite ya da kabiliyetini gözler önüne sermektedir. Şirketlerin gelirlerinin şirketlerin gücüne dair değerlendirme yapmak için bir veri olarak kabul edilmesine karşın yeterli olarak görülemeyeceğinden bahsedilmiştir. Bu anlamda şirketlerin ulaştıkları ya da ulaşabildikleri kaynakların belirleyici olduğunun da altı çizilmiştir. Buna ek olarak dünya genelinde savunma sanayi şirketlerinin her türlü kaynağa erişmek konusunda ayrıcalıklı bir konumda bulunduğu tespitine yer verilmiştir. Ancak burada öne çıkan husus ilgili kaynakların eşit dağılmadığı ve dağılmayacağıdır. Dolayısıyla bir ülkenin küresel kapitalizm koşulları altında şekillenmiş uluslararası iş bölümündeki yeri bahse konu olan ülkedeki savunma sanayi şirketlerinin gücü açısından da belirleyicidir.

Bu nedenle ABD, Batı Avrupa ve Rusya'nın dışında kalan coğrafyalarda yer alan savunma sanayi şirketlerinin tasarım, test ve entegrasyon kabiliyeti bulursa da bu faaliyetlerin gerçekleştirilebilmesi çoğunlukla ABD, Batı Avrupa ve Rusya'ya ait şirketlerden sağlanacak sistem, alt sistem veya kabiliyet ithalatına bağlıdır⁶²¹. SASAD verilerinin de gösterdiği gibi Türk savunma sanayini bu genel çerçevenin dışında tutmak mümkün gözükmemektedir. Tekrarlamak gerekirse SASAD verileri Türk savunma sanayinin ihracat ve cirosundaki artışı

⁶¹⁸ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002; Hess, "Global Production Networks.", 2018.

⁶¹⁹ Defense News. *Congress Has Secretly Blocked US Arms Sales to Turkey for Nearly Two Years*, 2020. (erişildi: Ağustos 13, 2020).

⁶²⁰ Fleurant vd., "The SIPRI Top 100", 2019.

⁶²¹ Bitzinger, "Russian Arms Transfers", 2015; Finnegan, "The Evolution of International", s.96-97; Krause, *Arms and The State*, s.151-155; Sharp, "U.S. Foreign Aid", 2019; Talyor, "Defence Industries", 1990.

ithalatındaki artışın takip ettiğini göstermektedir⁶²². Bu verileri destekleyen hadiselerin varlığı da durumun daha net kavranması açısından faydalıdır. Örneğin Altay tankının seri üretimine yurt dışından tedarik edilmesi planlanan güç grubunun alınamaması sebebiyle geçilememiştir⁶²³. Buna ek olarak T-129 ATAK helikopterleri de yine Pakistan'a satılmasına karşın ABD menşeli motorlarına ihracat izni çıkmaması nedeniyle teslim edilememektedir⁶²⁴. Benzer şekilde yakın zamanda Defense News'te yayınlanan habere göre Türk Hava Kuvvetleri envanterinde bulunan F-16'ların yapısal iyileştirme faaliyetleri ABD'nin gizli ambargosu nedeniyle sekteye uğramıştır⁶²⁵. Son olarak Türk savunma sanayi şirketlerinin üretim yetenek ve yetkinliklerine dair fikir edinilmesi bakımından TUSAŞ tarafından hazırlanan ve kamuoyu ile paylaşılan "TUSAŞ Özgün Ürünlerinde Kullanılan ve Yerlileştirilmesi Planlanan Ürünler Raporu" önemlidir⁶²⁶. Raporun hazırlanış amacı "TUSAŞ'ın özgün ürünleri kapsamında tedarik edilen ve kısıtlayıcı düzenlemelere tabi olup yerlileştirilmesi planlanan ürün/sistem/bileşen, malzeme ve proseslerin"⁶²⁷ ilgililer ya da paydaşlarla paylaşılmasıdır. Bu kapsamda raporun, 13 sistem ve alt sistem ile ham malzemeler ve prosesleri⁶²⁸ içerdiği görülmektedir⁶²⁹. Ezcümle bahsi geçen bu rapor tek bir savunma sanayi şirketinin özgün ürünler ya da entegre sistemler üretmesine ilişkin kısıtları ortaya koymakta olmakla birlikte sektörün geneline ilişkin fikir vermektedir. Zira belirli üretim teknolojilerinin, ham malzemelerin, sistem ya da alt sistemlerin tedarikinde sorunlar

⁶²² SASAD, "SASAD Performans Raporu", 2020.

⁶²³ Euronews. *Milli Tank Altay: Motor Sorunu Nasıl Çözülecek?*, 2020. (erişildi: Ocak 21, 2020).
<https://tr.euronews.com/2020/01/21/milli-tank-altay-motor-sorunu-nasil-cozulecek>.

⁶²⁴ Hüseyin Hayatsever. *ATAK'ta İhraç Engeli*, 2019. (erişildi: Eylül 1, 2020).
<https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/atakta-ihrac-engeli-1707066>.

⁶²⁵ Defense News. *Congress Has Secretly Blocked US Arms Sales to Turkey for Nearly Two Years*, 2020. (erişildi: Ağustos 13, 2020).

⁶²⁶ TUSAŞ. "TUSAŞ Özgün Ürünlerde Kullanılan ve Yerlileştirilmesi Planlanan Ürünler Raporu." TUSAŞ, 2018.(erişildi: Ocak 4, 2020).

⁶²⁷ a.g.e., s.9.

⁶²⁸ Bahsi geçen prosesler üretim teknolojilerini kapsamaktadır.

⁶²⁹ TUSAŞ, "TUSAŞ Özgün Ürünlerde", 2018.

yaşanması aslında genel olarak Türkiye'nin üretim kapasitesi ve kabiliyetinin ilgili alanlardaki yetersizliğine işaret etmektedir.

Sonuç itibarıyla genel bir değerlendirme yapıldığında Türk savunma sanayi şirketlerinin gücünün gerek kendileri gerekse de genel olarak Türkiye'nin sahip olduğu kısıtlar sebebiyle sınırlı kaldığını söylemek mümkündür.

Meseleye kurumsal güç açısından bakıldığında ise Türk savunma sanayi şirketlerinin çok büyük oranda devlet desteğine ihtiyaç duyduğunu söylemek mümkündür. Yine SASAD verileri üzerinden gitmek gerekirse 2019 yılında sektör cirosunun yaklaşık 9 Milyar ABD Doları olduğu görülecektir⁶³⁰. Bu rakam yurt içi ve yurt dışı satışlar olmak üzere incelendiğinde sektörün yaklaşık 6,6 Milyar ABD Doları tutarında yurt içine satış yaptığı görülmektedir⁶³¹. Sanayiciye satış da dâhil edildiğinde sektörün yurt içinden elde ettiği cironun toplam cirosunun yaklaşık %73'üne denk geldiği görülmektedir. Bu durum devletin müşteri olarak oynadığı hayati rolü gün yüzüne çıkarmaktadır.

Diğer yandan daha önce ele alındığı üzere 2019 yılında sektörün toplam Ar-Ge harcaması 1,6 Milyar ABD Doları'yken bu meblağın 1,3 Milyar ABD Doları olan kısmı proje teşvikidir⁶³². Bu bağlamda devletin sektörün sürdürülebilirliğinin tesis edilmesi amacıyla şirketleri desteklediği söylenebilir. Tüm bunlara ek olarak devletin savunma sanayi şirketlerinin faaliyetlerini kanunlar yoluyla düzenlediği de not edilmelidir. Bu kapsamda "5201 Sayılı Harp Araç ve Gereçleri ile Silah, Mühimmat ve Patlayıcı Madde Üreten Sanayi Kuruluşlarının Denetimi Hakkında Kanun"⁶³³ ve "5202 Sayılı Savunma Sanayii Güvenliği

⁶³⁰ SASAD, "SASAD Performans Raporu", 2020.

⁶³¹ a.g.e.

⁶³² a.g.e.

⁶³³ Harp Araç ve Gereçleri ile Silah, Mühimmat ve Patlayıcı Madde Üreten Sanayi Kuruluşlarının Denetimi Hakkında Kanun. *Resmî Gazete*, 25511,2004.(erişildi: Haziran 6, 2020).

Kanunu”⁶³⁴ ile sektörde faaliyet gösteren sanayi kuruluşlarının satış, pazarlama, üretim, geliştirme ve insan kaynağı gibi konularda devletin ilgili kurumları yoluyla sektörü denetlediği, düzenlediği görülmektedir.

Öte yandan hangi ürünün tedarik edileceğine Savunma Sanayi İcra Komitesi (SSİK) karar vermektedir. 3238 sayılı kanunla kurulan SSİK, Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanarak TSK’nın yanı sıra güvenlik güçlerinin ihtiyaçları doğrultusunda gerçekleştirilecek alımları yönelik karar almaktadır⁶³⁵. SSİK, “Sağlanacak modern silah, araç ve gereçlerin araştırılması, geliştirilmesi, prototip imali, avans verilmesi, uzun vadeli siparişler ve diğer mali ve ekonomik teşviklerin tespiti istikametinde Savunma Sanayii Başkanlığı’na talimat vermektedir”⁶³⁶. SSB kendisine verilen talimat doğrultusunda üretimin planlanması, finansman sağlanması, tedarikin sözleşmeyle bağlanması ve sözleşme şartlarının yerine getirilip getirilmediğinin takip edilmesi konusunda yetkili tek makamdır⁶³⁷. Bununla birlikte SSB savunma sanayi ürünlerinin ihracatının koordine edilmesi, araştırma-geliştirme faaliyetlerinin desteklenmesi, savunma sanayi özelinde yatırım imkânlarını değerlendirilmesi ve bu doğrultuda şirketlerin teşvik edilmesi gibi hususlarda da yetki sahibidir⁶³⁸.

Önceki bölümlerde gösterildiği gibi SASAD ve TOBB bünyesinde faaliyet gösteren Türkiye Savunma Sanayi Meclisi sektör aktörlerinin bir araya geldiği platformlar olarak dikkat çekmektedir. Ancak her iki platformun da sektör aktörleri üzerinde yapıcı bir etki yaratacak kurumsal kapasiteye sahip olduğunu söylemek güçtür. SASAD’ın en önemli gelir kaynağı üye şirketlerden topladığı aidatlardır ki en önemli üyeleri TSKGV bağlı ortaklıklarıdır⁶³⁹.

⁶³⁴ Savunma Sanayii Güvenliği Kanunu. *Resmi Gazete*, 2511, 2004. (erişildi: Nisan 8, 2020).

⁶³⁵ SSB, *Kurumsal: Hakkımızda*, 2020.

⁶³⁶ Savunma Sanayi ile İlgil Bazı Düzenmeler Hakkında Kanun. *Resmi Gazete*, 30354, 2018.

⁶³⁷ a.g.e.

⁶³⁸ a.g.e

⁶³⁹ SASAD, “SASAD Tüzük.”, 2020.

Bununla birlikte yine yürüttüğü ya da yürüteceği faaliyetler açısından insan kaynağı kısıtlı olduğu için üye şirketlerin katkısına ihtiyaç duymaktadır⁶⁴⁰. Son olarak SASAD'ın aldığı kararların ve yaptığı çalışmaların bağlayıcı niteliği de bulunmamaktadır.

2006 yılında kurulan Türkiye Savunma Sanayi Meclisi, TOBB bünyesinde faaliyet gösteren diğer sektör meclisleri gibi sektöre ilişkin sorunları ve çözüm önerilerini tespit etmek, sektör raporları hazırlamak, uluslararası sektörel dernek ve kuruluşlarla irtibat ve işbirliği sağlamak gibi görevlere sahiptir⁶⁴¹. Bu bağlamda Türkiye Savunma Sanayi Meclisi'nin daha ziyade sektör aktörlerini bir araya getiren bir iletişim platformu olarak işlediğini söylemek yerinde olacaktır.

Son olarak Dış Ekonomik İlişkileri Kurulu'na (DEİK) bağlı Türkiye İhracatçılar Meclisi altında faaliyet gösteren Savunma ve Havacılık Sanayi İhracatçıları Birliği'nden (SSİ) bahsedilmelidir. SSİ'nin görevleri arasında ihracatçıları yurt içinde ve yurt dışında temsil etmek, ihracatın artırılmasına katkı sağlamak ve ihracatçıların menfaatlerine uygun çalışmalar yürütmek bulunmaktadır⁶⁴². Bu anlamda SSİ'nin sektör özelindeki rolünü ihracat anlamında destek sağlamak olarak özetlemek yerinde olacaktır. Dolayısıyla hem SASAD'ın hem Türkiye Savunma Sanayi Meclisi'nin hem de SSİ'nin kurumsal güç bağlamındaki etkisinin oldukça sınırlı olduğu değerlendirilmektedir.

Değinilmesi gereken bir diğer konu, Türk savunma sanayinin Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası silah ticaretini düzenleyen anlaşmalar sebebiyle belirli kısıtlamalara tabi olduğudur. Türkiye, Füze Teknolojisi Kontrol Rejimi (MCTR)⁶⁴³ ve Wassenaar

⁶⁴⁰ a.g.e.

⁶⁴¹ Türkiye Sektör Meclislerinin Kuruluş, Görev ve Çalışma Yönetmeliği, 2007.

⁶⁴² SSİ. "SSİ: Hakkımızda.", 2020. (erişildi: Ağustos 13, 2020).

⁶⁴³ İnsansız taşıma sistemlerinin (balistik füzeler, seyir füzeleri ve insansız hava araçları) ve bunlarla ilgili teknoloji ve malzemenin yayılmasının önlenmesi amacıyla 1987 yılında kurulan ve gönüllülük esasına dayalı rejime, Türkiye, 25 Nisan 1997 tarihinde taraf olmuştur. Rejimin 34 üyesi mevcuttur.

Düzenlemesine⁶⁴⁴ taraftır⁶⁴⁵. MCTR ve Wassenaar Düzenlemesi, geleneksel silah ticaretini ve çift kullanımlı ürünlerin ülkelerin ulusal düzenlemeleri yoluyla sınırlandırılmasını amaçlamaktadır ki Türkiye, Milli Savunma Bakanlığı'na bağlı Teknik Hizmetler Dairesi vasıtasıyla her yıl düzenli olarak yayımlanan “Kontrole Tabi Mühimmat Listesi” ile ilgili başlıklardaki ürünleri ticaretini denetlemektedir⁶⁴⁶. Bu bağlamda Türk savunma sanayinin ticaretini yapabileceği ürünlerin belirli şartlara tabi olduğu bunun da şirketlerin gücünü sınırladığını söylemek mümkündür.

Kolektif güç açısından Türk savunma sanayi mercek altına alındığında sektöre has işçi ya da işveren örgütlerinin bulunmadığı görülmektedir. Bu sebeple kolektif güç bağlamında, güç dağılımına etkisi ele alınması elzem bir aktörün varlığından söz etmek mümkün değildir.

En nihayetinde öncelikle söylenmesi gereken, Türk savunma sanayinin, devlet-piyasa ilişkisinin doğal ve/veya zorunlu olarak karşılıklı üzerinden kurulmadığı, kurulamayacağı iddiasını teyit ettiği görülmektedir. Bununla birlikte bu ilişkinin savunma sanayinin “özgün” doğasından kaynaklandığını düşünmek de yanıltıcı olacaktır. Yukarıda ele alındığı şekliyle “özgün” doğa iddiasına dayanan ilişkinin temelinde sınıf ya da sınıf fraksiyonlarının mücadelesi sonucunda şekil almış olan irade, devlet ile sektör arasındaki ilişkinin belirleyeni olarak belirmektedir. Tekrarlamak gerekirse de bu kapitalizmin yarattığı ve/veya dayattığı koşulların doğrudan sonucudur. Buradan varılan ikinci uğrak Türk savunma sanayinin de pek tabi küresel kapitalizm koşulları altında faaliyet gösterdiği gerçeğinin akıllarda tutulması zorunluluğudur.

⁶⁴⁴ Wassenaar Düzenlemesi 1996 yılında kurulan, konvansiyonel silahlar ile çift kullanımlı malzeme ve teknolojilerin ihracatını kontrol altında bulundurmaya amaçlayan 40 üyeli bir rejimdir. Türkiye, Wassenaar Düzenlemesi'nin kurucu üyelerindedir.

⁶⁴⁵ Kontrole Tabi Tutulacak Harp Araç Ve Gereçleri İle Silah, Mühimmat Ve Bunlara Ait Yedek Parçalar, Askeri Patlayıcı Maddeler, Bunlara Ait Teknolojilere İlişkin Liste. *Resmi Gazete*, 31114, 2020. (erişildi: Mayıs 7, 2020).

⁶⁴⁶ a.g.e.

Bu bir zorunluluktur zira Türk savunma sanayi küresel kapitalizm şartları altında şekillenmiş uluslararası iş bölümünden azade durumda değildir. Azade olmamanın sektör üzerinde yarattığı en net etki, sektörün ihtiyaç duyduğu ya da duyacağı her türlü kaynağa erişiminin belirli bir sınırı olduğu gerçeğidir. Değınilen koşulların yarattığı hiyerarşı, Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın da vurguladığı gibi değışmez değildir⁶⁴⁷. Fakat bu gerçeklik sektörün bağımlılık koşullarını tanımlamaktadır ve bu gerçekliğin değışmesi yukarıda da değinildiği gibi değer yükseltme kabiliyeti ya da kapasitesi ile doğru orantılıdır. Tekrar vurgulamak gerekirse teknoloji transferi buradaki en temel belirleyendir ki bu da teknoloji transferi sağlayacak olana bağımlı olmak anlamına gelmektedir.

Dolayısıyla Türk savunma sanayinin varlık sebebi olan aktörlerin belirli bir gücü olduğunu söylemek hiç şüphesiz yanlış olmayacaktır. Fakat Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın tarif ettiği gibi savunma sanayinin varlık sebebi olan aktörlerin gücünün sınırları ya da sınırlılıkları bulunmaktadır. Sınırlar ya da sınırlılıkların kaynağı ise yine Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın vurguladığı üzere gömülülüktür.

1.3. Türk Savunma Sanayi'nde Gömülülük

Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'na göre değer, gücün, güç ise aktörlerin gömülü bulunduğu toplum, bölge ve ağın etkisi ile şekillenmektedir. Bir üretim ağına mensup aktörlerin her şeyden önce belirli bir toplum içerisinde var olduklarını ve bu toplum içerisinde faaliyetlerini sürdürdüklerini tekrar belirtmelidir. Dolayısıyla aktörler gömülü oldukları toplumun kurumsal yapısının, sosyal ve kültürel bağlamının etkisi altındadır⁶⁴⁸. Bu sebeptendir ki aktörlerin çıkarları ve/veya stratejileri içindeki buldukları sosyal, kültürel ve

⁶⁴⁷ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002.

⁶⁴⁸ Henderson vd., "Global Production Networks", 2002; Hutton, *The State We're In*, 1995; Whitley, *Divergent Capitalisms*, 1999.

kurumsal bağlamı yansıtmaktadır⁶⁴⁹. Buna ek olarak Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın katkısını değerli hale getiren, bu ilişkinin tek yönlü olmadığını da altını çizmesidir⁶⁵⁰ ki bu üretim ağına dâhil olmuş aktörlerin içinde buldukları çevreyi zaman içerisinde değiştirebileceği, dönüştürebileceği anlamına gelmektedir.

Toplumsal gömülülüğün Türk savunma sanayi açısından içerdiği anlamı kavramak adına modern Türk savunma sanayinin ilk dönemine bakmak ziyadesiyle doğru olacaktır. Zira hem Çağlar Kurç'un⁶⁵¹ hem de Arda Mevlütoğlu'nun⁶⁵² gösterdiği gibi ilgili dönemin ilk yıllarında Türk savunma sanayinin temeli sivil-asker ikiliği üzerine oturmuştur ki bu durum dönemin iç siyasi ikliminin de yansımasıdır. Savunma Sanayi Müsteşarlığı'nın kurulması sivil-asker ikiliğinde yeni bir aşamayı temsil etmekle birlikte 2017 yılında yapılan değişiklik ile Savunma Bakanlığı'na bağlı bir müsteşarlık olmaktan çıkan kurum cumhurbaşkanlığına bağlanarak başkanlık statüsü elde etmiştir⁶⁵³. Bu gelişme yıllar içinde sivil-asker ikiliğinin AKP'nin iktidara gelmesiyle birlikte sivil bürokrasinin lehine evrildiğini gösterir niteliktedir. Ana tedarik makamı ve sektörün, deyim yerindeyse sahibi olan SSB'nin statüsünün sivil bürokrasinin lehine olacak şekilde değiştirilmesi ya da geliştirilmesi, AKP'nin sivil bürokrasi ve bürokratik mevkileri üzerindeki etkisi ile birlikte ele alındığında bunu tedarik süreçlerine de kapsayacak şekilde politik bir tutumu beraberinde getirdiği veya getireceği açıktır.

Bununla birlikte Real-Pinto'nun dikkat çektiği savunma sanayinin “seküler burjuvazi”si, asker-sivil ikiliğinin sektördeki iz düşümünün kavranması açısından faydalıdır zira bu

⁶⁴⁹ Levy, “Political Contestation” , 2008.

⁶⁵⁰ Peter Dicken. “Geographers and Globalization: (Yet) Another Missed Boat?” *Transactions of The Institute of British Geographers*, 2004; Dicken vd., “Chains and Networks”, 2001; Hardy, ve Phillips. “Strategies of Engagement”, 1998; Yeung, “Rethinking Relational Economic”, 2005.

⁶⁵¹ Kurç, “Between Defense Autarky”, 2017.

⁶⁵² Mevlütoğlu, “Commentary on Assessing”, 2017.

⁶⁵³ SSB, *Kurumsal: Hakkımızda*, 2020.

yaklaşım, belirli bir dönemde sektöre girmenin ve sektörde var olmanın koşulu olarak “seküler” olmayı işaret etmektedir⁶⁵⁴. Bu, sektörde rant dağıtımının dönemsel olmadığını düşündürmemesi açısından önemlidir. Bu durum, belirli bir dönemde savunma sanayinde bir sınıf ya da sınıf fraksiyonunun varlığını da ortaya koymaktadır. Bahsi geçen sınıf ya da sınıf fraksiyonunun bugünkü ahvalini aydınlatmak için Kıbrıs Barış Harekatı bir dönüm noktasıdır.

“Kıbrıs Barış Harekatı” ardından “kendi uçağını kendin yap” sloganı⁶⁵⁵, bugün dolaşıma sokulan “yerli ve milli” sloganı ile taşıdığı anlam bakımından türdeşdir. Ancak buradaki fark, ilk sloganın yarattığı “faydadan” yararlanacak sermaye kesimi ile ikinci sloganın yarattığı “faydadan” yararlanacak ya da yararlanılması beklenen sermaye kesimindeki değişimdir. Dolayısıyla “yerli ve milli” ya da yerlileştirme şeklinde slogan vari yaklaşımların “faydanın” ve “faydadan” yararlananın meşrulaştırılması anlamına geldiğini söylemek mümkündür. Yani sivil bürokrasi lehine çözülen ikilikle birlikte açılan yeni dönemde, bu sefer seküler olma kriterinin yerini başka bir kriterin aldığını ve bu kriterin rant dağılımını belirlediği vurgulanabilir.

Bu yeni kriter, Gürakar’a göre iktidarı desteklemektir⁶⁵⁶. Bu kapsamda oluşan ya da oluşturulan sınıf ve/veya sınıf fraksiyonu “yerli ve milli” politikasının ortaya çıkmasının ardındaki itici gücünü teşkil etmektedir zira iktidarı destekleme motivasyonu ile donanmış bu sınıf ve/veya sınıf fraksiyonunun beklentisi, “yerli ve milli” politikası üzerinden tahvil edilen faydadan yararlanmaktadır. KOBİ’lerin sektörde artan görünürlüğünün yanı sıra sektörün son dönemde mazhar olduğu ilgiyi bu bağlamda görmek mümkündür.

Dolayısıyla Türk savunma sanayinin bir propaganda aracı veya bir dış politika aracı olması, güç çarpanı haline gelmesi, refah ya da prestij sağlaması temelde bir değer üretmesine bağlı

⁶⁵⁴ Real-Pinto, “A Neo-Liberal Exception?”, 2017.

⁶⁵⁵ Kurç, “Between Defense Autarky”, 2017.

⁶⁵⁶ Gürakar, *Kayıрма Ekonomisi*, 2019.

olup üretilen bu değerin bölüşümünün de sınıf ya da sınıf fraksiyonları arasındaki irade bütünlüğü ile bağlı olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca vurgulanması gereken nokta, ilgili sınıf ya da sınıf fraksiyonunun varlığının, şirketlerin “rasyonel aktörler” olarak faaliyet gösterdikleri fikrine karşı durur nitelikte, küresel kapitalizm şartlarında “yerli ve milli” üretimi talep etmesidir. “Yerli ve milli” talebinin ardında yaratan esas sorun ise yaygın kanaatin aksine küresel üretim ağının işleyişine “karşı durmaktan” çok yarattığı yeni bağımlılık bağlarından ileri gelmektedir.

Sonuç olarak tüm bunları savunma sanayi özelinde sınıf ya da sınıf fraksiyonlarının girdiği ilişkinin neticesi olarak görmek mümkündür. Diğer bir deyişle Poulantzas’ın işaret ettiği biçimde sınıf ya da sınıf fraksiyonunun girdiği çatışma, en nihayetinde Türk savunma sanayini “yerli ve milli” politika eksenine oturturken sermaye birikiminin devamı için ihtiyaç duyulan piyasa dışı koşulların tesisi de SSB’nin varlığının anlamı haline gelmiştir. Fakat böylece birikim rejiminin parçası haline gelmiş savunma sanayi küresel kapitalizm içerisinde faaliyet göstermesi nedeniyle küresel olarak kurulmuş üretim hiyerarşisinin dayattığı sınırlar ile bağlıdır.

Diğer taraftan faaliyetlerini gerçekleştirdikleri bölgeye gömülü olarak üretim ağına mensup aktörlerin sadece fiziki olarak birbirlerine bağlanması değil aynı zamanda içinde buldukları bölgede gerçekleşen ekonomik aktiviteler ve sosyal dinamik tarafından etki altına alınması söz konusudur.

Bölgesel anlamda bakıldığında Türk savunma sanayini Avrupa’dan ayrı düşünmek pek mümkün gözükmemektedir. SASAD tarafından paylaşılan 2019 yılı verilerine bakıldığında sektörün en çok ihracat yaptığı bölge 611 Milyon ABD Doları ile Avrupa’dır⁶⁵⁷. Ayrıca 2019 yılında sektörün gerçekleştirdiği ithalata bakıldığında Avrupa’dan 878 Milyon ABD

⁶⁵⁷ SASAD, “SASAD Performans Raporu”, 2020.

Doları ile tutarında ithalat gerçekleştirildiği görülmektedir⁶⁵⁸. Sektörün hem ithalat hem de ihracat rakamları baz alındığında Avrupa'nın, ABD'yi geride bırakarak Türk savunma sanayi açısından hayati bir önem arz ettiğini söylemek mümkündür. Buradan hareketle Avrupa'nın ve Avrupalı şirketlerin Türk savunma sanayinin üretim kabiliyeti üzerinde önemli bir etkisi olduğu ya da olabileceği varsayımına varmak yanlış olmayacaktır. Ancak gözden kaçırılmaması gereken noktalardan biri de, hava araçları özelinde Türkiye'nin yalnızca ABD'den, 2019 yılında gerçekleştirdiği ithalatın 648 Milyon ABD Doları'na ulaşmış olmasıdır⁶⁵⁹.

Öte yandan hâlihazırda Türk savunma sanayinin Ankara'da konuşlandığını söylemek yanlış olmayacaktır. TSKGV bağlı ortaklıklarından olan ASELSAN, TUSAŞ, HAVELSAN ve ROKETSAN'ın ana üretim hatları Ankara'da bulunmaktadır. Bununla birlikte Ankara havacılık sektörü de dâhil edilerek bakıldığında sektörün toplam cirosunun %70,6'sının gerçekleştirildiği il olarak ön plana çıkmaktadır⁶⁶⁰. Ek olarak Ankara 41 şirket ile yaklaşık 48 bin çalışana ev sahipliği yapmaktadır. Tüm verilerde Ankara'yı sırasıyla İstanbul ve İzmir takip etmektedir⁶⁶¹. Ankara'yı diğer şehirlerden bir adım öne çıkaran bir başka husus da kurulum çalışmaları devam eden "Ankara Uzay ve Havacılık İhtisas Organize Sanayi Bölgesi"dir. Bunun yanı sıra Ankara'da Ostim Savunma ve Havacılık Kümelenmesi (OSSA), İzmir Havacılık ve Uzay Kümelenmesi (HUKD), Eskişehir Havacılık Kümelenmesi (ESAC), Bursa Uzay, Havacılık ve Savunma Kümelenmesi (BASDEC), SAHA İstanbul Savunma, Havacılık ve Uzay Kümelenmesi Derneği ve ODTÜ'de bulunan Teknokent Savunma Sanayi Kümelenmesi'nden (TSSK) bahsedilebilir. Bu organizasyonların hemen hepsinin ana motivasyonunun sektördeki mevcut işlerden pay

⁶⁵⁸ a.g.e.

⁶⁵⁹ SASAD, "SASAD Performans Raporu", 2020.

⁶⁶⁰ a.g.e.

⁶⁶¹ a.g.e.

almak yönünde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır⁶⁶². Bunu Türkiye'nin sanayi üretim kabiliyetinin bir sonucu olarak değerlendirmek mümkün olmakla beraber bölgesel gömülülük anlamında Türk savunma sanayinin üretim kabiliyetinin sınırlarını da göstermektedir.

Başarılı olarak nitelendirilebilecek örneklere bakıldığında farklı sektörlerden aktörlerin uzmanlıklarını ortaya koyarak üretimlerini daha rekabetçi hale getirdikleri görülmektedir. Örneğin İtalya Piemonte'de bulunan Piemonte savunma ve havacılık kümelenmesi yılda yaklaşık 4 Milyar Avro ciro yaparken 14 bin kişiye istihdam sağlamaktadır⁶⁶³. Piemonte'deki bu kümelenmeyi mümkün kılan ise bölgede yerleşik bulunan otomotiv sektörünün kompozit gibi hafif malzemelerle üretim yapabilme kabiliyeti, araç iç mekân tasarım uzmanlığı, tefrişat kabiliyeti⁶⁶⁴ ve bunların savunma ve havacılık ürünlerindeki yaygın kullanımınıdır.

Nihai olarak Türk savunma sanayinin bölgesel gömülülüğünün sektör için hem imkânlar yarattığı hem de sınırlar teşkil ettiği değerlendirilmektedir. Fakat yukarıdaki verilere bakıldığında da bölgesel gömülülüğün, Türk savunma sanayi için daha ziyade sınırlılık anlamına geldiğini söylemek olanaklıdır.

Son olarak belirli bir üretim ağının mimarisi olarak da tanımlanan ağ temelli gömülülük, üretim ağı içerisinde aktörlerin birbirleri ile girdikleri ilişkiyi, üretim ağının yapısını ve gelişimini tayin etmektedir⁶⁶⁵.

⁶⁶² STM Thinktech. "Kümelenme Analizi: Sektör Değerlendirme Raporu." *STM*, 2015. (erişildi: Şubat 18, 2020).

⁶⁶³ European Aerospace Cluster Partnership. *Cluster Description: Torino Piemonte Aerospace*, 2020.(erişildi: Eylül 7, 2020).

⁶⁶⁴ a.g.e.

⁶⁶⁵ Yeung, "The Social-Spatial Constitution", 1998.

Aslında bu noktaya kadar çizilen çerçeve aktörlerin birbiri ile girdiği ilişkiyi işaret eden ağ temelli gömülülüğün ana hatları ile ortaya serilmesine imkân vermektedir. Açıktır ki Türkiye, geleneksel üretici olarak tasvir edilen şirketlerin veya şirketlerin bulunduğu ülkelerin yer aldığı kümede bulunmamaktadır. Bunun yanında Türk savunma sanayinin iç ihtiyaçlara önemli denebilecek ölçüde cevap verebildiği bilinmektedir. Bu kapsamda sektörde üzerinde uzlaşmış bir oranın bulunduğunu söylemek güç gözükse de örneğin Türkiye Savunma Sanayi Meclisi Başkanı Yılmaz Küçükseyhan⁶⁶⁶, Türk savunma sanayinin TSK'nın ihtiyaçlarına cevap verme oranının %60'ın üzerinde olduğunu beyan etmiştir. Yine Türkiye Savunma Sanayi Meclisi'nin 2010 tarihli raporunda bu oranın %45,7 olduğu belirtilmiştir⁶⁶⁷. 2015 yılında Anadolu Ajansı tarafından hazırlanan bir haberde Türk savunma sanayinin TSK ihtiyaçlarına cevap verme oranının %60 ulaştığını vurgulanmıştır⁶⁶⁸. Dolayısıyla Türkiye'nin, NATO'yu girmesini takiben geleneksel alıcı pozisyonunun 80'li yıllar ile birlikte değiştiği aşikârdır. Türk savunma sanayinin sergilediği bu performansta müşterinin önemli katkısı olduğu yine yukarıda gösterilmeye çalışılan hususlardan biri olmuştur.

Öte yandan ABD'nin merkezinde, Rusya ve Batı Avrupa'nın ayrıcalıklı bir konumda bulunduğu savunma sanayi üretim ağında, Türkiye'nin iç ihtiyaçlarının karşılanmasının ötesine ne ölçüde geçilebileceğini belirleyen savunma sanayi üretim ağına entegre olmak nedeniyle kabul edilen uluslararası iş bölümüdür. Anılan bu iş bölümünün değişmeyeceğini iddia etmek aşırıya kaçmak anlamına gelmekle birlikte uluslararası iş bölümünün kurulmasına imkân veren sınıf ilişkileri olduğu düşünüldüğünde bunun kaçınılmaz olarak

⁶⁶⁶ Küçükseyhan, *Ülkemiz Savunma Sanayinde*, 2018.

⁶⁶⁷ TOBB. "Türkiye Savunma Sanayi Sektör Raporu." *TOBB*, 2010. (erişildi: Ağustos 6, 2020).

⁶⁶⁸ Serdar Açıl. "Savunma Sanayinde Yerlilik Oranı Yüzde 60", 2015. (erişildi: Eylül 2, 2020).

politik bir tutumu beraberinde getirdiği, bunun da iş bölümü vasıtasıyla kurulan hiyerarşinin sürmesine imkân sağladığı değerlendirilmektedir.

Sonuç olarak gömülülük kavramının gösterdiği çevresel koşulların üretim ağına dâhil olmuş aktörlerin davranışları üzerinden belirleyici olması sebebiyle ilgili aktörler arasındaki güç dağılımını etkilediğidir ki Türk savunma sanayinin de bu bağlamdan bağımsızlaşmadığı görülmektedir. Dolayısıyla da sektörün ve sektör aktörlerinin gömülülük dolayısıyla belirli sınırlar ya da kısıtlar dâhilinde hareket kabiliyeti bulunduğu not edilmelidir.

2. Küresel Kapitalizmde Türk Savunma Sanayi

Literatüre bakıldığında küreselleşme dalgasının savunma sanayini içerecek şekilde yayılmasıyla birlikte gelişmekte olan ekonomilerin bu durumdan fayda sağlayacağı iddiasının bulunduğu görülecektir⁶⁶⁹. Bunun daha ziyade bir temenni olduğunu söylemek mümkündür zira bu iddianın başlıca savunucularından biri olan Bitzinger daha sonra küreselleşmenin savunma sanayi açısından sonuçlarının pek de umulan gibi olmadığını beyan etmiştir⁶⁷⁰. O halde aslında ilk olarak sorgulanması gereken meselelerin başında küresel kapitalizm şartları altında savunma sanayine dâhil olmanın ne anlama geldiği olmalıdır. Bunun için ise öncelikle savunma sanayinin küresel kapitalizm şartları altında faaliyet göstermek açısından bir istisna olmadığını gösterilmesi gereklidir ki birinci ve ikinci bölüm, büyük oranda bu yöndeki çabanın ürünüdür.

Savunma sanayi, küresel kapitalizmin şartları altında faaliyet gösteren bir üretim ağı olarak ele alındığında bunun en net sonuçlarından biri, küresel kapitalizmin talep ettiği ya da

⁶⁶⁹ Brooks, *Producing Security*, 2005; Evans, "Reapprising Third-World Arms Production.", 1986; Gansler, *The Defense Industry*, 1982.

⁶⁷⁰ Richard A. Bitzinger. "Eclipse of Defense-Industrial Globalisation?" *S. Rajaratnam School of International Studies*. 2014, (erişildi: Ekim 17, 2019).

dayattığı biçimde devlet-piyasa ilişkisinin dışında bir ilişkinin sektöre hâkim olmadığı veya olamayacağı gerçeği ile yüzleşme zorunluluğudur. Buna göre devletin sektör ile girdiği ilişkiyi istisna olarak nitelendirmek aslında küresel kapitalizm bağlamını göz ardı etmek anlamına gelmektedir. Bunun doğrudan sonucu da üretim ilişkileri üzerinden şekillenen küresel iş bölümü ve bağımlılık ilişkisinin ihmal edilmesidir.

Netice itibariyle bu bölüm, yukarıda ele alınan hususlar ışığında Türk savunma sanayinin yerinin tasvir edilmesine yönelik bir girişimdir.

2.1. Bir Kaide Olarak İstisnai Olana Bağımlılık

ABD'nin istisna olarak nitelendirilmesine imkân sağlayanın küresel sermaye birikimini devam ettirme rolünü üstlenmesinden kaynaklandığı daha önce dile getirilmiştir. ABD'nin süreğenliğini garanti altına almak istediği sermaye birikiminin de belirli bir hiyerarşinin hâkim olduğu bir uluslararası iş bölümünü gerektirdiği yine daha önce vurgulanan hususlardan biridir. Bahsi geçen iş bölümünün yeniden üretilmesi ABD'nin istisnai rolüne ihtiyaç duymaktadır. Savunma sanayi üretim ağı bu genel çerçevenin iz düşümü olarak değerlendirilebilir. Böylece ABD'nin küresel kapitalizm açısından sahip olduğu istisnai niteliğin, savunma sanayinde sahip olduğu istisnai nitelikten beslendiğini söylemek mümkündür. Ancak savunma sanayinin ABD'nin istisnai niteliğinin devamı adına beslendiği tek kaynak olduğunu düşünmek yanlış olacaktır.

Bu bağlamda ABD'nin, savunma sanayi özelinde, merkezde yer almak suretiyle kurduğu bağımlılık ilişkilerine eğilmek gerekmektedir. İlk olarak söylenmesi gereken ABD'nin küresel sermaye birikiminin devamını sağlamak adına üstlendiği rolün kendisine belli imkân ve araçlar sağladığıdır ki Panitch ve Gindin'in "Küresel Kapitalizmin Oluşturulması:

Amerikan İmparatorluğunun Siyasal İktisadı”⁶⁷¹ adlı kitabı, bu imkân ve araçlara dair geniş bir değerlendirme sunmaktadır. Savunma sanayi özelinde bu imkân ve araçların yarattığı iki önemli etki vardır. Birincisi; küresel talebin canlandırılmasıyken ikincisi de; üretim ilişkilerinin ihraç edilmesidir⁶⁷². Birinci etki neyin talep edileceği ya da edilebileceğini belirlerken ikinci etki, neyin nasıl üretileceğini tayin etmiştir. Böylece ABD’ye olan bağımlılığın önü açılmıştır.

ABD’ye olan bağımlılığın süreğen hale getirilmesi ise en temel meseledir. Bu da savunma sanayi özelinde ABD’nin üretilmeyi üretme gayretinin en temel dayanağıdır. İlgili bölümde ele alındığı gibi savunma sanayi söz konusu olduğunda üretilmeyi üretmek şeklinde özetlenebilecek yaklaşımı sınıfsal bir uzlaşımın neticesi olarak ortaya konulmuştur. Melman’ın da vurguladığı gibi bu durumun altında halkın rızasını üreten bir ideoloji yatmaktadır ki bu da meselenin sınıfsallığını ortaya koymaktadır⁶⁷³. Fakat burada esas olan üretilmeyi üretmek iradesinin uluslararası iş bölümünü yeniden üretmeye yönelik bir çaba olduğudur. Yani ABD, savunma sanayi özelinde teknolojik olarak hep en önde olarak aslında sektöre yön vermektedir. Zira teknolojik olarak hep önde olmak neyin talep edileceği ve neyin nasıl üretileceğini belirlemek manasını taşımaktadır. Bu çerçevede savunma sanayi üretim ağına dâhil olmak demek bahsi geçen iş bölümü ve bu iş bölümü doğrultusunda şekil alan bağımlılık ilişkilerini kabul etmek anlamına gelmektedir.

Türkiye’yi ve elbette Türk savunma sanayini bu bağlam dışında değerlendirmek imkân dâhilinde değildir. Türk savunma sanayinin kuruluş aşamasında ABD’nin oynadığı rol ile TSK envanterinde yer alan hava, kara ve deniz araçları ile bunlara ait mühimmatların önemli

⁶⁷¹ Panitch ve Gindin, *Küresel Kapitalizmin Oluşturulması*, 2019.

⁶⁷² a.g.e.

⁶⁷³ Melman, *The Permanent War*, 1974.

denebilecek ölçüde ABD’den ithal edilmesi⁶⁷⁴, ABD’nin rolüne dair bir izlenim sağlaması açısından kıymetlidir. Öte yandan yurt içinde üretilen hava, kara ve deniz araçlarına ilişkin sistem ya da alt sistemlerin yine önemli denebilecek ölçüde ABD’den ithal edildiği bilinmektedir. Bu kapsamda SASAD’ın sektör raporunun bir fikir verebileceği değerlendirilmektedir. Buna göre; 2019 yılında sektörün gerçekleştirdiği ithalat içerisinde ABD’den gerçekleştirilen ithalatın payı, yaklaşık 839 Milyon ABD Doları’dır⁶⁷⁵. Buna karşılık yine aynı yıl ABD’ye gerçekleştirilen ihracat 418 Milyon ABD Doları ile sınırlı kalmıştır⁶⁷⁶. Öte yandan ABD’den gerçekleştirilen ithalatta en yüksek pay, 648 Milyon ABD Doları ile havacılık alanına aittir⁶⁷⁷. Havacılık alanında gerçekleştirilen ithalatın payı önem arz etmektedir çünkü daha önce belirtildiği üzere askeri havacılık alanı ABD’nin, önemli denebilecek ölçüde Rusya’nın ve bir ölçüde Batı Avrupa’nın egemen olduğu, yüksek teknolojili bir alandır. Ayrıca 2019 yılında sektörün, sivil havacılık da dâhil olacak şekilde aldığı siparişe bakıldığında ABD’nin yaklaşık 2 Milyar ABD Doları pay ile sektörün aldığı toplam siparişin %19’una sahip olduğu görülmektedir⁶⁷⁸. Bu veriler ışığında Türk savunma sanayi üretiminin sürdürülebilirliği açısından ABD’nin varlığı kaçınılmazdır denilebilir. Dolayısıyla Türk savunma sanayinin neyi nasıl üreteceği önemli ölçüde bellidir demek mümkündür.

Diğer taraftan NATO ittifakına dâhil olmasını takiben TSK’nın ihtiyaçları ABD’nin ilgili makamlarınca hem belirlenmiş hem de karşılanmıştır⁶⁷⁹. Yani Türk savunma sanayinin en önde gelen müşterisi olarak TSK’nın neyi talep edeceği de önemli ölçüde bellidir demek yanlış olmayacaktır. Bu kapsamda Türk Hava Kuvvetleri’nin ayrı bir yeri olduğu da

⁶⁷⁴ IISS Military Balance. *The Annual Assessment of Global Military Capabilities and Defence Economics*. Routledge, 2019.

⁶⁷⁵ SASAD, “SASAD Performans Raporu”, 2020.

⁶⁷⁶ a.g.e.

⁶⁷⁷ a.g.e.

⁶⁷⁸ a.g.e.

⁶⁷⁹ Kurç, “Between Defense Autarky”, 2017; Mevlütoğlu, “Commentary on Assessing”, 2017.

vurgulanmalıdır. Günümüzde halen Türk Hava Kuvvetleri'nin envanterindeki platformların büyük çoğunluğu ABD menşelidir⁶⁸⁰. F-35'lerin satın alınması Türk Hava Kuvvetleri'nin ABD menşeli ürünler yönündeki eğiliminin sürdüğünü gösterir niteliktedir. Bununla birlikte NATO ittifakının parçası olunması nedeniyle ortak operasyon yapma ya da yapabilme kabiliyetinin devamlılığı açısından NATO müttefiklerinin uyumlu sistemler kullanmasının bir gereklilik olduğu ve bunun da silahlı kuvvetlerin talepleri üzerinde belirleyici bir etki yarattığı unutulmamalıdır.

Sonuç olarak meseleye yalnızca ABD'den tedarik edilen ya da edilemeyen nihai ürün özelinde bakmak yalnızca değişim ilişkilerini esas almak manasına geldiği için eksik bir değerlendirmeyi beraberinde getirmektedir. Meseleye üretim ilişkileri açısından bakıldığında Türk savunma sanayinin üretmek için ABD'den gerçekleştirdiği ithalata ihtiyaç duyduğu gözlemlenmektedir. Ek olarak Türk savunma sanayinin ürünlerine yönelik talebin büyük oranda iç kaynaklı olmasına karşın ABD'ye gerçekleştirilen ihracatın yurt dışı satış gelirlerinin yaklaşık %15'ini oluşturduğu görülmektedir⁶⁸¹. Bu bağlamda üretilen ürünün satılması açısından ABD pazarının önemi Türk savunma sanayi için azımsanamayacak derecededir. Tüm bunlara ek olarak talebin uyması gereken şartlar ve buna bağlı doğacak ihtiyaçlar, Türk savunma sanayini ABD'ye olan bağımlılığını şekillendirmektedir.

2.2. İstisnai Olanın Pozisyonunu Pekiştirmek

İstisnai olanın pozisyonunu muhafaza etmek için teknolojik üstünlük iddiasını sürekli olarak yeniden üretmesinin hayati olduğunun altı daha önce çizilmiştir. Sürekli olarak daha “iyisini”, daha “yenisini” üretmek ve bunu yapabilecek kabiliyete sahip olmak, ABD'nin savunma sanayi özelinde kurduğu bağımlılık ilişkisinin esasıdır. Çünkü bu sayede ABD,

⁶⁸⁰ IISS Military Balance, *The Annual Assessment*, 2019.

⁶⁸¹ SASAD, “SASAD Performans Raporu”, 2020.

savunma sanayi özelinde küresel talebi ve arzı belirleyebilmekte ya da kontrolü altında tutabilmektedir.

Örneğin tarihin en pahalı projeleri arasına giren F-35'lerden ABD'nin toplamda 2456 adet satın alması planlanmaktadır⁶⁸². 2019 yılı sonu itibariyle programın toplam maliyetinin yaklaşık 321 Milyar ABD Doları olacağı ön görülmektedir⁶⁸³. Yine 2019 yılsonu itibariyle bir uçağın maliyetinin yaklaşık 83 Milyon ABD Doları'dır⁶⁸⁴. Projeye birlikte ABD'de 240 bin kişiye istihdam sağlanırken yine ABD'de 1800'ün üstünde küresel olarak da 100'ü aşkın tedarikçinin programa katılımı söz konusu olmuştur⁶⁸⁵. Son olarak kesinleşmemiş olmakla beraber farklı ülkelere toplamda 802 adet F-35 satılması planlanmaktadır⁶⁸⁶. Tüm bu dikkat çekici verilerin yanında F-35 programı ABD tarihinin en büyük işbirliği projesidir⁶⁸⁷. 8 ülke (daha sonra Türkiye programdan çıkarılmıştır) ile farklı derecelerde maddi katkı sunmak karşılığında programa değişen oranda dâhil edilmiştir⁶⁸⁸. Programın en önemli ortağı 138 adet uçak alımının yanı sıra 2 Milyar ABD Doları yatırım taahhüdü veren İngiltere'dir⁶⁸⁹. Programın İngiltere seviyesinde başka ortağı bulunmamaktadır⁶⁹⁰. Bununla birlikte ABD Savunma Bakanlığı ile program ortağı ülkeler arasında iş payı ve teknoloji transferi konusunda anlaşmazlıklar vuku bulmuştur⁶⁹¹. Bu kapsamda Güney Kore'nin teknoloji transferi talebi, Güney Kore'nin geliştirmekte olduğu savaş uçağına⁶⁹² katkı sağlayacağı gerekçesi ile reddedilirken İngiltere'nin Avrupa'daki nihai montaj hattının İngiltere'de

⁶⁸² Jeremiah Gertler. "F-35 Joint Strike Fighter (JSF) Program." *Congressional Research Service*, 2020. (erişildi: Haziran 21, 2020).

⁶⁸³ a.g.e.

⁶⁸⁴ a.g.e.

⁶⁸⁵ Lockheed Martin, *F-35 Lightning*, 2020.

⁶⁸⁶ Gertler, "F-35 Joint Strike", 2000.

⁶⁸⁷ a.g.e.

⁶⁸⁸ a.g.e.

⁶⁸⁹ Gertler, "F-35 Joint Strike", 2000.

⁶⁹⁰ Lockheed Martin, *F-35 Lightning*, 2020.

⁶⁹¹ Gertler, "F-35 Joint Strike", 2000.

⁶⁹² Güney Kore'nin F-35'e ilişkin talebinin reddedilmesine karşın KAI (Korean Aerospace Industries) tarafından geliştirilen K-FX savaş uçağı programının program ortağı ABD'li Lockheed Martin'dir. Ayrıca KAI ile Lockheed Martin'in ortak geliştirdiği, T-50 olarak adlandırılan jet motorlu bir eğitim uçağı da bulunmaktadır.

kurulmasına yönelik girişimleri Lockheed Martin'in İtalya'nın Alenia Aeronautica şirketi ile anlaşması sonucu başarısızlığa uğramıştır⁶⁹³.

Aslında tüm bu sürecin gösterdiği ABD'nin nasıl talep yarattığı ve yarattığı bu talebe karşılık arzı nasıl düzenlediğidir. İş payı ve teknoloji transferi gibi hususların yanında programdan çıkarma gibi kararları alma tekelinin ABD'de bulunuyor olması da ABD'nin istisnai pozisyonunun özeti gibidir. Programa en üst seviye ortak olarak dâhil olmasına karşın İngiltere'de üretim hattı kurulmaması da uluslararası iş bölümünün nasıl tesis edildiği ve sürdürüldüğünü gösterir niteliktedir.

Daha önce Melman'a referansla vurgulandığı gibi ABD'nin bu kabiliyetini, kapasitesini mümkün kılan ABD'nin refahının kaynağının bu olduğuna dair oluşturulan ideolojinin devşirdiği rızadır⁶⁹⁴. Bu tür bir rıza üretme halinin yalnızca ABD ile sınırlı kalmadığını söylemek de pekâlâ mümkündür. Benzeri bir rızanın, Türkiye'de "kendi uçağını kendin yap" ile "yerli ve milli" gibi yaklaşımlarla üretildiği ya da üretilmeye çalışıldığı daha önce kaydedilmiştir. İlgili dönemde kendi uçağını kendi yap sloganı ile çıkılan yolda, General Dynamics (sonra Lockheed Martin) ile Türkiye'nin satın aldığı F-16'ların Türkiye'de üretilmesi için anlaşmaya varılmıştır. "Yerli ve milli" sloganı ile çıkılan yolda henüz varılacak yeri kestirmek güç olsa da üretim ve sınıf ilişkileri temelli bakıldığında bunun ABD'nin istisnai pozisyonuna bir meydan okumaya dönüşmesinin mümkün olmayacağı söylenebilir.

ABD'nin istisnai pozisyonunu üzerine oturttuğu teknolojik üstünlük yaklaşımı sürekli daha yenisinin ve daha iyisinin üretilmesi anlamına geldiği için özellikle Türkiye gibi ülkelerin kabiliyet ya da kapasite kazanımı yeni bağımlılık bağlarının kurulmasından öteye

⁶⁹³ Gertler, "F-35 Joint Strike", 2000.

⁶⁹⁴ Melman, *The Permanent War*, 1974.

gidememektedir. Örneğin Türkiye'nin daha önce sahip olmadığı bir platformun Türkiye'de üretilmesi hiç şüphesiz bir kabiliyet ve kapasite kazanımıdır. Ancak Türkiye'nin ürettiği platformu nihai hale getirmesi için ABD'den tedarik etmek durumunda olduğu sistem, alt sistem ya da malzeme ile birlikte yeni bağımlılık ağları kurulmaktadır. Bu sebeple “yerli ve milli” şeklindeki sloganlar, uluslararası iş bölümündeki yerin değiştirilmesine yönelik bir iddiayı ifade etmekten çok bahsi geçen iş bölümünün pekişmesi yönünde çalışmaktadır.

En nihayetinde ABD'de sınıfsallığı ulusun refahı ile örtülmüş ideolojinin ürettiği rızanın mümkün kıldığı imkân ve araçlar vasıtasıyla savunma sanayi özelinde uluslararası bir iş bölümünün kurulması, sürdürülmesi olanaklı hale gelirken üretim ağına dâhil olan aktörlerin üretim ağına dâhil oluşlarını meşrulaştırmak için kullandıkları araçlar, iş bölümünün ve hiyerarşinin kabul edilmesi sonucunu doğurmaktadır. Türkiye'de başvurulan bu araçların aslında KOBİ'leri de içine alacak şekilde genişleyen bir sermaye ittifakının neticesi olduğu yine daha önce vurgulanmıştır zira küresel üretim ağına dâhil olmakla birlikte kabul edilen iş bölümü ve hiyerarşi belirli bir sermaye ittifakının elde etmeyi beklediği faydanın hayata geçmesi anlamına gelmektedir. Son olarak bu uyumun geçici olabileceği zira son kertede sınıf ve/veya sınıf fraksiyonlarının mücadelesi ile bağlı olduğu belirtilmelidir.

3. Sonuç

Tüm bu bölümün en temelde sağlamaya çalıştığı katkıyı, Türk savunma sanayine ilişkin yapılan ve yapılacak analizlere alternatif bir yaklaşım sunmak olarak özetlemek mümkündür. Çünkü Türk savunma sanayi, emsalleri gibi kısıtlı kaynaklar nedeniyle üzerine çalışma yapılması güç bir sektör olarak ön plana çıkmaktadır. Bununla beraber Türk savunma sanayini emsallerinden ayıran, sektörün politik ekonomisine dair edilen kelamın oldukça sınırlı olmasıdır.

Dolayısıyla bu bölüm öncelikle Türk savunma sanayini bir üretim ağı olarak ele alarak yola çıkmıştır. Bu bağlamda sektördeki çok aktörlü yapının gelişimi ve varlığı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Burada Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın alamet-i farikası olan devletin üretim ağının bir parçası olduğu iddiası Türkiye bağlamında incelenmiştir. Ancak bu durumun kapitalizmin dayattığı ya da oluşturduğu şartlar altında bir istisna anlamına gelmediği aksine bunun normalin kendisi olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

Öte taraftan Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın sağladığı çerçeve yardımıyla Türk savunma sanayine dâhil aktörlerin güçlerine ilişkin bir değerlendirme sunulmuştur. Bu değerlendirmenin de devlet ile piyasanın doğaları gereği birbiriyle her hal ve şartta çelişen, çatışan varlıklar olduğu iddiasının yanlışlanmasına imkân sağladığının altı çizilmelidir.

Gömülülük kavramı ise Türk savunma sanayinin gücünün neden sınırlı olduğunun gösterilmesi açısından işlevsel olmuştur. Çünkü gömülülük ile birlikte Türk savunma sanayinin küresel kapitalizm şartları altında faaliyet gösterdiği ortaya konulabilmiştir. Bu anlamda belirli bir iş bölümü ve hiyerarşinin varlığının yadsınamayacağı bunun da sektörün gücünün dolayısıyla da yarattığı iddia edilen ya da yaratması beklenen etkinin önünde sınır teşkil ettiği ifade edilmiştir.

Buradan hareketle sektör özelinde iş bölümü ve hiyerarşinin kurulması ile sürdürülmesinin küresel sermaye birikiminin devamlılığı açısından gerekli olduğu vurgulanmıştır. Böylece kaçınılmaz olarak ABD'nin istisnai pozisyonu ile Türk savunma sanayinin nasıl ilişkilendiği değerlendirilmiştir. Bu ilişkinin bir bağımlılık ilişkisi olduğu, Türk savunma sanayinin küresel üretim ağına dâhil olarak ABD'nin istisnai pozisyonunun muhafazasına katkı sağladığı ortaya konulmuştur. Fakat bunun en temelde sınıfsal bir uzlaşının ürünü olduğu da vurgulanmıştır.

Özetle bu bölüm Türk savunma sanayini üretim süreci ve sınıf ilişkileri esasına binaen bir analize tabi tutma çabası olarak belirlemiştir.

SONUÇ

Bu çalışma, savunma sanayinin analiz edilmesine dair alternatif oluşturma çabası olarak tarif edilebilir. Alternatif olma iddiası söz konusu olduğunda, kaçınılmaz olarak literatüre katkı meselesi gündeme gelmektedir.

Bu bağlamda çalışmanın üretim ilişkilerini esas alarak yola çıktığı vurgulanmalıdır ki bu, değişim ilişkilerini merkeze alan Bağımlılık Okulu'nun bir kenara bırakılarak Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın benimsenmesini beraberinde getirmiştir. Küresel Üretim Ağları Yaklaşımı'nın net bir biçimde ortaya koymaya imkân verdiği üzere savunma sanayi çok aktörlü, aktörlerin değişen oranlarda güç sahibi olduğu, bunun değer yaratılması, yükseltilmesi ve ele geçirilmesi açısından belirleyici olduğu bir üretim ağıdır. Bununla birlikte aktörler, gömülü buldukları çevrenin koşulların etkisi altında faaliyet göstermektedir. Bu bağlamda çevre şartları aktörleri değiştirip, dönüştürürken aktörler de çevrenin şartlarını değiştirme imkânına sahiptir.

Gömülülük söz konusu olduğunda savunma sanayinin küresel kapitalizm şartları altında faaliyet gösterdiği kabul edilmelidir. Dolayısıyla savunma sanayinin yarattığı artı değer olup bunun da sağlayacağı etki uluslararası iş bölümü ve bunun neticesinde ortaya çıkan hiyerarşiye bağlıdır.

Üç ana unsur; kapitalizm, çok aktörlülük ve savunma sanayi-devlet ilişkisi, “yerleşik” devlet-piyasa ilişkisinin sorgulanması ihtiyacını doğurmuştur. Bu kapsamda neo-liberal anlayışın yanı sıra devlet-merkezli kurumsalcılık ve piyasa- merkezli kurumsalcılık ele alınmıştır. En temelde bu yaklaşımların geçerliliğini yitirdiği iddiası birbirine dışsal, özsel

olarak ayrılmış varlıklar olarak devlet ve piyasanın var olmadığı gerçeğine dayanmaktadır. Poulantzas, hem devlete hem de piyasaya bir “akıl” atfetmekten kaçınarak kapitalist devlet ile piyasa arasındaki ilişki açısından toplumsal üretim ilişkileri doğrultusunda şekillenen sınıflar ve sınıf fraksiyonları arasındaki güç ilişkisinin/mücadelesinin belirleyici olduğunu söyleyerek de savunma sanayi-devlet ilişkisinin istisnai bir nitelik arz etmediği yorumunun yapılmasının önünü açmıştır.

Savunma sanayi ile devlet arasında vuku bulan ilişki istisna değildir zira Panitch ve Gindin gösterdiği gibi küresel sermaye birikiminin devamlılığı en nihayetinde bir devletin bu yönde çaba sarf etmesine bağlıdır⁶⁹⁵. Bu anlamda ABD bir istisnadır ki bu aynı zamanda kapitalizmin ihtiyaç duyduğu devlet-piyasa ilişkisinin vücut bulmuş halidir. Küresel sermaye birikiminin devamlılığının sağlanması için ABD'nin üstlendiği rolün sağladığı imkân ve araçlar, savunma sanayinde “hep daha iyi” ve “hep en iyi” şeklindeki özetlenebilecek üstünlük iddiasının hayata geçirilmesini böylece de süregelen bağımlılık ilişkilerinin tesis edilmesini olanaklı hale getirmiştir. Bağımlılık ilişkisinin anlamı ise sektör özelinde bir uluslararası iş bölümü ve hiyerarşinin bulunduğu gerçeğidir. Uluslararası iş bölümü ve hiyerarşinin devamlı olarak yeniden üretilmesi demek olan teknolojik üstünlük iddiası, ABD'nin refahının daimî bir savaş ekonomisinin neticesi olduğu fikrini üreten ideolojinin doğrudan sonucudur⁶⁹⁶. Dolayısıyla ABD'nin savunma sanayindeki pozisyonu sınıfsaldır.

Türk savunma sanayi bir istisna olan ABD'nin tesis ettiği bu iş bölümü ve hiyerarşiden bağımsız değildir. Bu durum Türk savunma sanayinin değer yaratmasını, değeri yükseltmesini ve değeri ele geçirmesini doğrudan sınırlamaktadır. Çünkü Türk savunma sanayi aynı zamanda savunma sanayi üretim ağına gömülü olarak faaliyet göstermektedir.

⁶⁹⁵ Panitch ve Gindin, *Küresel Kapitalizmin Oluşturulması*, 2019.

⁶⁹⁶ Melman, *The Permanent War*, 1974.

Bu da Türk savunma sanayinin gücünü tayin etmekle birlikte değer yaratılma, değer yükseltilmesi ve değer ele geçirilmesi kabiliyetini sınırlandırmaktadır. Ancak bu sınırların içeride kurulan sınıfsal ittifak açısından sorun teşkil etmediğinin altı çizilmelidir.

Küresel üretim ağına ana yükleniciler üzerinden eklenen Türk savunma sanayinin uluslararası iş bölümündeki yerinin, “stratejik ihtiyaçlara” cevap vermek anlamında işlevsel olduğu, bunun da Türk savunma sanayinin kuruluşundan bu yana süreğenlik gösterdiği bu çalışmanın sağladığı katkılar arasında sayılabilir. Stratejik ihtiyaçlara cevap verme meselesi süreğenlik arz etmekle birlikte elde edilen kaynağın dönemsel olarak farklı sermaye fraksiyonlarını içine alacak şekilde dağıldığı da gösterilmiştir. Burada altı çizilmesi gereken, bu stratejik ihtiyaçların sınıfsal bir uzlaşya ve/veya talebe denk düştüğüdür.

ABD'nin istisnai pozisyonunu mümkün kılan sınıfsal arka plan ile Türk savunma sanayinin iş bölümündeki yerini mümkün kılan sınıfsal arka planın uyum içerisinde olduğunu söylemek yönünde bir engel bulunmamaktadır. Bununla beraber uyumun istisnanın pozisyonunu pekiştirmek anlamına geldiği, çalışmanın vurguladığı hususlardan bir diğeridir. Stratejik ihtiyaçlara cevap vermenin devamlılığı, elde edilen kaynağın süreğenliğine doğrudan bağlıdır. İlgili kaynağın elde edilmesi Türk savunma sanayi için sürekli yeni ürün üretmek anlamına gelmektedir ki bu da kaynakları, kabiliyet ve kapasitesi sınırlı olan sektör için giderek artan oranda istisnaya yönelmek dolayısıyla da onun istisna pozisyonunun pekişmesine katkı sağlamak demektir.

Son olarak ABD'nin istisnai pozisyonuna ilişkin daha detaylı bir çalışmanın literatüre önemli katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir. Zira savunma sanayinin stratejik olmadığı ya da en fazla diğer sektörler kadar stratejik olduğu iddiası, savunma sanayinin ABD'nin istisnai pozisyonuna katkı sağladığı düşünüldüğünde ya da ABD'nin istisnai pozisyonunun savunma sanayini yalnızca kendisi için stratejik olarak bırakma eğilimine karşılık geldiği

varsayıldığında meselenin etraflica tartişılması gerekli gibi g6r6nmektedir. Tartışmayı bir karşılaştırma 6zeriden ger6ekleştirmenin ise 6ok daha anlamlı sonu6lar doğuracağı değerlendirilmektedir. Bu kapsamda 6zellikle son yıllarda hızlı y6kselen “uygulamalar” ya da “sosyal medya” sekt6r6 ile bir karşılaştırma yapılabilereği 6ng6r6lmektedir. Zira uygulamaların ya da sosyal medyanın giderek artan oranda devletin m6şteri olduğu bir piyasa ilişkisine doğru gidildiği g6r6lmektedir. Bununla birlikte insanın veri haline geldiği ve verinin “silaha” d6n6řt6ę6 bir ortamın stratejiklik meselesini 6nemli 6l6de aydınlatacağı da değerlendirilmektedir.

Nihayetinde T6rk savunma sanayine ilişkin alternatif bir okuma sunma amacıyla var olan bu 6alışma, sekt6r akt6rleri ve sekt6r akt6rleri arasındaki ilişkiyi 6retim ağları ile buna bağlı olarak şekillenen sınıf ilişkileri 6zerinden a6ığa 6ıkarmaya 6alışmıştır. Ancak başlangı6 iddiasına uygun olarak 6ncelikle savunma sanayi 6retim ağının mimarisi sunulmuştur. Aynı şekilde bu y6nde 6aba sarf edilirken 6retim s6recinin ve sınıf ilişkilerinin esas olduğu bir eksen 6zerinde ilerlenmiştir. B6ylece savunma sanayi s6z konusu olduğunda ekonomi, g6venlik ya da uluslararası ilişkiler hattında devam eden tartışmaları aşmak da m6mk6n olmuştur. Bu tartışmaları aşmanın en 6nemli getirisi devlet ya da devletlerin sekt6r 6zeline oynadığı rol6n nedenine ilişkin kelim edilebilmesi olmuştur.

KAYNAKÇA

- Abul-Magd, Zeniab, İsmet Akça, ve Marshall Shana. "Two Paths to Dominance: Military Business in Turkey and Egypt." *Carnegie Middle East Center*. 3 Haziran 2020. <https://carnegie-mec.org/2020/06/03/two-paths-to-dominance-military-business-in-turkey-and-egypt-pub-81869> (erişildi: Ağustos 12, 2020).
- Acemoğlu, Daron. "Politics and Economics In Weak and Strong States." *Journal of Monetary Economics, Political Economy and Macroeconomics*, 52/7 (2005): 1199-1226.
- Acemoğlu, Daron, ve James A. Robinson. "The Role of Institutions In Growth and Development." *World Bank Web site*. 2008. <https://openknowledge.worldbank./handle/10986/28045> (erişildi: Ağustos 21, 2020).
- Açıl, Serdar. *Savunma Sanayinde Yerlilik Oranı Yüzde 60*. 2015. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/savunma-sanayide-yerli-orani-yuzde-60/16284> (erişildi: Eylül 2, 2020).
- AIA. "2019 Facts & Figures: U.S. Aerospace & Defence." *AIA Web site*. 2019. <https://www.aia-aerospace.org/report/2019-facts-figures/> (erişildi: Ocak 12, 2020).
- Airbus. *History*. 2020. <https://www.airbus.com/company/history.html> (erişildi: Eylül 13, 2020).
- Akça, İsmet. "Military Economic Structure In Turkey: Present Situation, Problems and Solutions." *TESEV*. 2010. http://teseiv.org.tr/wp-content/uploads/2015/11/Security_Sector_Policy_Report_2_Military_Economic_Structure_In_Turkey.pdf (erişildi: Eylül 9, 2020).
- Akçay, Ümit. *Otoriter Konsolidasyonun Kapısı Aralandı*. 2019. <https://www.birartibir.org/siyaset/513-otoriter-konsolidasyonun-kapisi-aralandi> (erişildi: Ağustos 12, 2020).
- Albo, Greg. "Capital, Crisis and State Economy Policy: A Neoliberal Exit?" *Accumulations, Crises, Struggles: Capital and Labour in Contemporary Capitalism* içinde, yazar Barış Karaağaç, 13-28. Berlin: LIT Verlag, 2013.

- Albo, Greg, Leo Panich, ve Sam Gindin. *In and Out of Crisis: The Global Financial Meltdown and Left Alternatives*. Oakland: PM Press, 2010.
- Albo, Greg, ve Jane Jenson. "A Contested Concept: The Relative Autonomy of The State." *New Canadian Political Economy* içinde, yazar Wallace Clement ve Glen Williams, 180-211. Kingston: McGill Queens, 1989.
- Amsden, Alice. *The Rise of The Rest: Challenges to The West From Late-Industrializing Economies*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Anthony, Ian. "The Third-Tier Countries: Production of Major Weapons." *Arms Industry Limited* içinde, yazar Herbert Wulf, 362-383. Oxford: Oxford University Press, 1993.
- Appelbaum, Richard, ve Gary Gereffi. "Power and Profits In The Apparel Commodity Chain." *Global Production: The Apparel Industry In The Pacific Rim* içinde, yazar Bonacich Edna, Cheng Lucie, Chinchilla Norma, Hamilton Nora ve Ong Paul, 42-62. Philadelphia: PA Temple University Press, 1994.
- Arrow, Kenneth, ve Gerard Debreu. "Existence of An Equilibrium For A Competitive Economy." *Econometrica*, 22 (1954): 165-290.
- Ashman, Sam. "Capitalism, Uneven and Combined Development and The Transhistoric." *Cambridge Review of International Affairs*, 22/1 (2009): 29-46.
- Auger, Martin. "Defence Procurement Organizations: A Global Comparison." *Library of Parliament*. 2014.
https://lop.parl.ca/sites/PublicWebsite/default/en_CA/ResearchPublications/201952
E (erişildi: Eylül 19, 2020).
- Aviaspace Bremen. *Aviaspace Bremen: About Us*. 2020. <https://www.aviaspace-bremen.de/network/?lang=eng> (erişildi: Ekim 8, 2020).
- Bağcı, Hüseyin, ve Çağlar Kurç. "Turkey's Strategic Choice: Buy or Make Weapons?" *Defence Studies*, 17/1 (2017): 38-62.
- Bağdiken, Mustafa, Ergün Ayaz, ve Zafer Tokuş. *Milli Tank Projesi İmzalandı*. 2008.
<https://www.milliyet.com.tr/ekonomiki/milli-tank-projesi-imzalandi-972479>
(erişildi: Nisan 17, 2020).

- Bair, Jennifer. "Global Capitalism and Commodity Chains: Looking Back, Going Forward." *Competition & Change*, 9/2 (2005): 153-180.
- Balis, Christina. "State Ownership In The Europeand Defense Industry: Change or Continuity?" *Avascent*. 2013. <https://www.avascent.com/wp-content/uploads/2013/01/Avascent-State-Ownership.pdf> (erişildi: Mayıs 7, 2020).
- Baran, Paul. *The Political Economy of Growth*. New York: Monthly Review Press, 1957.
- Baran, Tülay. "Türkiye'de Savunma Sanayi Sektörünün İncelenmesi ve Savunma Sanayi Sektörü Harcamalarının Ekonomi Üzerindeki Etkilerinin Değerlendirilmesi." *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 4/2 (2018): 58-81.
- BBC. *Trump: What Does The US Contribute to NATO In Europe?* 2018. <https://www.bbc.com/news/world-44717074> (erişildi: Eylül 1, 2019).
- Behera, Laxman. "Examining The US Defence Acquisition Apparatus: What Can India Learn?" *Journal of Defence Studies*, 11/4 (2017): 73-92.
- Biscop, Sven, ve Julien Sassel. "Military Factors In The Mena Region: Challenging Trends." *Istituto Affari Internazionali*. 2017. https://ww.iai.it/sites/default/files/menara_wp_6.pdf (erişildi: Kasım 20, 2020).
- Bitzinger, Richard A. "Eclipse of Defense-Industrial Globalisation?" *S. Rajaratnam School of International Studies*. 2014. https://www.rsis.edu.sg/wp-content/uploads/2015/01/ER150123_Global_Arms_Industry.pdf (erişildi: Ekim 17, 2019).
- . "Russian Arms Transfers and Asian Military Modernisation." *S. Rajatnam School of International Studies*. 2015. https://www.files.ethz.ch/isn/195344/PR151215_Russian-Arms.pdf (erişildi: Ekim 18, 2019).
- Bitzinger, Richard A. "The Globalization of The Arms Industry: The Next Proliferation Challenge." *International Security*, 19/2 (1994): 170-198.
- . *Towards A Brave New Arms Industry*. New York : Routledge, 2003.
- Bitzinger, Richard A., ve Nicu Popescu. "Defence Industries in Russia and China: Players and Strategies." *European Union Institute for Security Studies*. 2017.

https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/Report_38_Defence-industries-in-Russia-and-China.pdf (erişildi: Nisan 18, 2018).

Blank, Stephen. *Rosoboroneksport: Arms Sales and The Structure of Russian Defense Industry*. Research Report, PA: Strategic Studies Institute, US Army War College, 2007.

Bloomberg. *BGOV200: Federal Industry Leaders 2019*. 2019.

<https://about.bgov.com/reports/bgov-200-federal-industry-leaders-2020/?bbgsum=DG-WP-06-20-29614-BGOV200-header> (erişildi: 17 Ağustos, 2020).

Boja, Catalin. "Clusters Models, Factors and Characteristics." *International of Economic Practices and Theories*, 1/1 (2011): 34-43.

Braw, Elisabeth. 2019. *Stop Worrying and Learn to Love The Military-Industrial Complex*. <https://www.wsj.com/articles/stop-worrying-and-learn-to-love-the-military-industrial-complex-11546473315>. (erişildi: Temmuz 14, 2020).

Brooks, Stephen. *Producing Security: Multinational Corporations, Globalization, and The Changing Calculus of Conflict*. Princeton: Princeton Univeristy Press, 2005.

Cardoso, Fernando, ve Enzo Faletto. *Dependency and Development In Latin America*. Berkeley: University of California Press, 1979.

Carnoy, Martin. *The State and Political Theory*. Princeton: Princeton University Press, 1984.

Caverley, Jonathan. "United States Hegemony and The New Economics of Defense." *Security Studies*, 16/4 (2007): 598-614.

Chadwick, Stephen. "Defense Acquisition: Overview, Issues and Options for Congress." *CRS Report for Congress*. 2007.

https://www.everycrsreport.com/files/20070604_RL34026_69f8a37b8219a186c21292cc66b59e65148b2066.pdf (erişildi: Ağustos 7, 2020).

Chang, Ha-Joon. *The East Asian Development Experience: The Miracle, The Crisis and The Future*. London: Zed Books, 2006.

- Chang, Han-Joo. "Breaking The Mould: An Institutionalist Political Economy Alternative to The Neoliberal Theory of The Market and The State." *United Nations Research Institute for Social Development*. 2001.
[https://www.unrisd.org/80256b3c005bccf9/\(httpauxpages\)/44552a491d461d0180256b5e003cafcc/\\$file/chang.pdf](https://www.unrisd.org/80256b3c005bccf9/(httpauxpages)/44552a491d461d0180256b5e003cafcc/$file/chang.pdf) (erişildi: Ekim 21, 2019).
- Chanlett-Avery, Emma, Caitlin Campbell, ve Joshua Williams. "The U.S.-Japan Alliance." *Congressional Research Service*. 2019. <https://fas.org/sgp/crs/row/RL33740.pdf> (erişildi: Temmuz 29, 2020).
- Chesbrough, Henry. *Open Innovation: The New Imperative for Creating and Profiting From Technology*. Cambridge: Harvard Business School Press, 2003.
- Chilcote, Ronald H. "A Question of Dependency." *Latin American Research Review*, 13/2 (1978): 55-68.
- Chilcote, Ronald H. "Dependency: A Critical Synthesis of The Literature." *Latin American Perspective*, 3/4 (1974): 4-29.
- Clancy, Michael. "Commodity Chains, Services and Development: Theory and Preliminary Evidence From The Tourism Industry." *Review of International Political Economy*, 5/1 (1998): 122-148.
- Clarke, Duncan. "Israel's Unauthorized Arms Transfers." *Foreign Policy*, 99 (1995): 89-109.
- Cliff, Tony. "Perspective of The Permanent War Economy." *A Socialist Review*, 6/8 (1957): 34-40.
- Coe, Neil M., Peter Dicken, ve Martin Hess. "Global Production Networks: Realizing The Potential." *Journal of Economic Geography*, 8 (2008): 271-295.
- Cramer, Christopher. "Can Africa Industrialize By Processing Primary Commodities?: The Case of Mozambican Cashew Nuts." *World Development*, 27/7 (1999): 1247-1266.
- Cueva, Agustin, Jose Villamil, ve Carlos Fortin. "Problems and Perspectives of Dependency Theory." *Latin American Perspectives*, 3/4 (1976): 12-16.
- Cypher, James M. "From Military Keynesianism to Global-Neoliberal Militarism." *Monthly Review*, 59/2 (2007): 37-56.

Cypher, James M. "Military Production and Capital Accumulation: A Comment." *Journal of Post Keynesian Economics*, 10/2 (1987): 304-304.

Davenport, Kelsey. *The Missile Technology Control Regime At A Glance*. 2017.
<https://www.armscontrol.org/factsheets/mtcr> (erişildi: Mayıs 13, 2020).

Defense News. *Congress Has Secretly Blocked US Arms Sales to Turkey for Nearly Two Years*. 12 Ağustos 2020. <https://www.defensenews.com/breaking-news/2020/08/12/congress-has-secretly-blocked-us-arms-sales-to-turkey-for-nearly-two-years/> (erişildi: Ağustos 13, 2020).

—. *Top 100 for 2020*. 2020. <https://people.defensenews.com/top-100/> (erişildi: Eylül 18, 2020).

—. *US Air Force Key to Third Offset Strategy*. 2016.
<https://www.defensenews.com/opinion/commentary/2016/11/07/us-air-force-key-to-third-offset-strategy/> (erişildi: Eylül 24, 2019).

Defense Security Cooperation Agency. *Foreign Military Financing*. 2020.
<https://www.dsca.mil/foreign-military-financing-fmf> (erişildi: Ekim 17, 2020).

Dehoff, Kevin, John Dowdy, ve O Sung Kwon. "Defense Offsets: From Contractual Burden To Competitive Weapon." *Mckinsey*. 2014.
<https://www.mckinsey.com/industries/public-and-social-sector/our-insights/defense-offsets-from-contractual-burden-to-competitive-weapon> (erişildi: Şubat 20, 2020).

Deloitte. "US Aerospace & Defense Labor Market Study: Employment Outlook Upbeat, Reversing Job Losses." *Deloitte*. 2016.
<https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/us/Documents/manufacturing/us-ad-labor-market-study-2016.pdf> (erişildi: Nisan 16, 2020).

Demir, Gökhan, ve Ali Y. Göymen. "Yapısalcılıktan İlişkiselliğe Poulantzas'ın Devlet Kuramı." *Alternatif Politika*, 9/1 (2017): 35-60.

Demir, İsmail. *Savunma Sanayi Başkanı Demir: Ambargo Açıklaması Yapanlar Kapımıza Gelecek*. 2019. <https://tr.sputniknews.com/turkiye/201910181040424988-savunma-sanayii-baskani-demir-ambargo-aciklamasi-yapanlar-kapimiza-gelecek> (erişildi: Kasım 19, 2019).

- Devore, Marc R. "Armaments After Autonomy: Military Adaptation and The Drive for Domestic Defence Industries." *Journal of Strategic Studies*, 2019: 1-35.
- Devore, Marc R. "Defying Convergence: Globalisation and Varieties of Defence-Industrial Capitalism." *New Political Economy*, 20/4 (2015): 569-593.
- Dick, Shannon, ve Rachel Stohl. "Global Arms Trade: Setting an Example for Responsible Policy." *STIMSON*. 2019. <https://www.stimson.org/2019/global-arms-trade-setting-example-responsible-policy/> (erişildi: Nisan 8, 2020).
- Dicken, Peter. "Geographers and Globalization: (Yet) Another Missed Boat?" *Transactions of The Institute of British Geographers*, 29 (2004): 5-26.
- Dicken, Peter, Philip F Kelly, Kris Olds, ve Henry W. Yeung. "Chains and Networks, Territories and Scales: Towards a Relational Framework for Analysing The Global Economy." *Global Networks*, 1 (2001): 89-112.
- Dicken, Peter, ve Anders Malmberg. "Firms in Territories: A Relational Perspective." *Economic Geography*, 77 (2001): 245-363.
- Doğru, Havva E. *The Benevolent Hand of The Turkish State: The Turkish Mass Housing Administration, State Restructuring, and Capital Accumulation in Turkey*. PhD Thesis, Toronto: York University, 2016.
- Dos Santos, Theotonio. "The Crisis of Development Theory and The Problems of Dependence in Latin America." *Underdevelopment and Development* içinde, yazar Bernstein Henry, 57-80. Penguin, 1973.
- Dos Santos, Theotonio. "The Structure of Dependence." *American Economic Review*, 60 (1970): 231-236.
- Dowdall, Paul. "Chains, Networks and Shifting Paradigms: The UK Defence Industry Supply System." *Defence and Peace Economics*, 15/6 (2004): 535-550.
- Dowdall, Paul, ve Derek Braddon. "Puppets or Partners: The Defence Industry Supply Chain in Perspective." *The Future of The Defence Firm: New Challenges, New Directions* içinde, yazar Latham Andrew ve Hooper Nicholas, 103-119. NATO ASI, 1995.

- Draper, Hal. *Karl Marx's Theory of Revolution: State and Bureaucracy*. New York: Monthly Review Press, 1977.
- Dritsakis, Nikolaos. "Defense Spending and Economic Growth: An Empirical Investigation for Greece and Turkey." *Journal of Policy Modelling*, 26 (2004): 249-264.
- Duggan, Mark, ve Rodrigo Carril. "The Impact of Industry Consolidation On Government Procurement: Evidence From DoD Contracting." *Stanford Institute for Economic Policy Research*. 2018. <https://siepr.stanford.edu/research/publications/industry-consolidation-government-procurement-evidence-dod-contracting> (erişildi: Temmuz 10, 2020).
- Dunalp, Charles J. "The Military-Industrial Complex." *Deadalus*, 140/3 (2011): 135-147.
- Dunne, J. Paul. "A Look At The Restructuring of The UK Defence Industry." *Economists for Peace and Security*. 2000. <http://www.epsusa.org/publications/newsletter/2000/april2000/NewsNetworkApril2000.pdf> (erişildi: Haziran 13, 2020).
- Dunne, J. Paul. "Development in The Global Arms Industry From The End of The Cold War to Mid-2000s." *The Modern Defense Industry: Political, Economic, and Technological Issues* içinde, yazan Bitzinger Richard, 13-38. California: ABC Clio, 2009.
- Dunne, J. Paul. "Military Keynesianism: An Assessment." *Contributions to Conflict Management, Peace Economics and Development*, 2011: 1-14.
- Dunne, J. Paul, Eftychia Nikolaido, ve Dimitrios Vougas. "Defence Spending and Economic Growth: A Causal Analysis for Greece and Turkey." *Defence and Peace Economics*, 12/1 (2001): 5-26.
- Eisenhower, Dwight D. *Military-Industrial Complex Speech*. 1961. https://avalon.law.yale.edu/20th_century/eisenhower001.asp (erişildi: Temmuz 13, 2020).
- Ellman, Jesse, Lisa Samp, ve Gabriel Coll. "Assessing The Third Offset Strategy." *Center for Strategic & International Studies*. 2017.

- <https://www.csis.org/analysis/assessing-third-offset-strategy> (erişildi: Mart 11, 2018).
- Elster, Jon. *The Cement of Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Erdem, Mehmet S., ve Selami Sezgin. "Savunma Harcamaları-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dünya ve Türkiye'nin Genel Bir Görünümü." *Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmaları Dergisi*, 5/12 (2018): 315-333.
- Ergin, Sedat. *S-400'lerde Ortak Üretim ve Teknoloji Transferi*. 2019.
<https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/sedat-ergin/s-400lerde-ortak-uretim-ve-teknoloji-transferi-41295517> (erişildi: Eylül 8, 2020).
- Ernst, Dieter. "Global Production Network and The Changing Geography of Innovation Systems: Implications for Developing Countries." *Economics of Innovation and New Technology*, 11/6 (2002): 497-523.
- Ersoy, Melih. "Bağımlılık Okulunun Eleştirisi." *Ekin Belleten*, 1991: 23-34.
- Euronews. *Milli Tank Altay: Motor Sorunu Nasıl Çözülecek?* 2020.
<https://tr.euronews.com/2020/01/21/milli-tank-altay-motor-sorunu-nasil-cozulecek> (erişildi: Ocak 21, 2020).
- European Aerospace Cluster Partnership. *Cluster Description: Torino Piemonte Aerospace*. 2020. <http://www.eacp-aero.eu/members/torino-piemonte-aerospace.html> (erişildi: Eylül 7, 2020).
- European Community Programme for Employment and Social Solidarity. «Defence Industry: Comprehensive Sectoral Analysis of Emerging Competences and Economic Activities.» *European Commission*. 2009. (erişildi: Mart 17, 2020).
- Evans, Carol. "Reapprising Third-World Arms Production." *Survival*, 28/2 (1986): 99-118.
- Evans, Peter B. "Predatory, Developmental, and Other Apparatuses: A Comparative Political Economy Perspective on The Third World State." *Sociological Forum*, 4/4 (1989): 561-587.
- Evans, Peter B. "The Capability Enhancing Development State: Concepts and National Trajectories." *The South Korea Development Experience* içinde, yazar Kim Eun Mee ve Kim Pil Ho, 83-110. Palgrave Macmillan, 2011.

- Felter, Joseph. *It's Not Just The Technology: Beyond Offset Strategies*. 2017.
<https://www.hoover.org/research/its-not-just-technology-beyond-offset-strategies>
(erişildi: Ocak 18, 2018).
- Finnegan, Philip. "The Evolution of International Defense Hierarchies." *The Modern Defense Industry* içinde, yazar Bitzinger Richard, 95-106. ABC CLIO, 2009.
- Fiott, Daniel, Antonio Missiroli, ve Thierry Tardy. "Permanent Structured Cooperation: What's In A Name?" *European Union Institute for Security Studies*. 2017.
<https://www.iss.europa.eu/content/permanent-structured-cooperation-what%E2%80%99s-name> (erişildi: Aralık 8, 2018).
- Fleurant, Aude, Alexandra Kuimova, Diego Lopes da Silva, Nan Tian, Pieter D. Wezeman, ve Siemon T. Wezeman. "The SIPRI Top 100 Arms-Producing and Military Services Companies." *Stockholm International Peace Research Institute*. 2019.
https://www.sipri.org/sites/default/files/2019-12/1912_fs_top_100_2018.pdf
(erişildi: Ağustos 20, 2020).
- FNSS. *FNSS: Tarihçemiz*. 2020. <https://www.fnss.com.tr/kurumsal/hakkimizda/tarihcemiz>
(erişildi: Mart 14, 2020).
- Fold, N. "Lead Firms and Competition in Bi-Polar Commodity Chains: Grinders and Branders In The Global Cocoa-Chocolate Industry." *Journal of Agrarian Change*, 2/2 (2002): 228-247.
- Foster, John B., Hannah Holleman, ve Robert W. McChesney. "The U.S. Imperial Triangle and Military Spending." *Monthly Review*, 60/5 (2008): 1-19.
- Frank, Andre G. *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil*. New York: Monthly Review Press, 1967.
- Frank, Andre G. "Latin America: Underdevelopment or Revolution." *The Development of Underdevelopment* içinde, yazar Frank Andre G., 3-17. New York: Monthly Review Press, 1969.
- Frederick, Stacey, ve Gary Gereffi. "Value Chain Governance: Briefing Paper." *USAID*. 2009.
https://www.researchgate.net/publication/243465219_Global_Value_Chains_in_a_Post-Washington_Consensus_World (erişildi: Temmuz 12, 2019).

- Gansler, Jacques S. *The Defense Industry*. Cambridge: MIT Press, 1982.
- Gary, John. *The Neoliberal State*. 7 Ocak 2010. <https://www.newstatesman.com/non-fiction/2010/01/neoliberal-state-market-social> (erişildi: Mart 13, 2020).
- Gaub, Florence, ve Zoe Stanley-Lockman. "Defence Industries in Arab States: Players and Strategies." *European Union Institute for Security Studies*. 2017. https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/CP_141_Arab_Defence.pdf (erişildi: Mart 11, 2019).
- Gereffi, Gary. "Global Production Systems and Third World Development." *Global Change, Regional Response: The International Context of Development* içinde, yazan Stallings Barbara, 100-142. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Gereffi, Gary. "International Trade and Industrial Upgrading in The Apparel Commodity Chains." *Journal of International Economics*, 48/1 (1999): 37-70.
- Gereffi, Gary. "Shifting Governance Structures in Global Commodity Chains with Special Reference to The Internet." *American Behavioral Scientist*, 44/10 (2001): 1617-1637.
- Gereffi, Gary. "The Organization of Buyer-Driven Global Commodity Chains: How US Retailers Shape Overseas Production Networks." *Commodity Chains and Global Capitalism* içinde, yazan Gereffi Gary ve Korzeniewicz Miguel, 95-122. CT: Greenwood Press, 1994.
- Gereffi, Gary, ve Karina Fernandez-Stark. "Global Value Chain Analysis: A Primer." *Center on Globalization, Governance & Competitiveness*. 2011. <https://www.gvcc.duke.edu/cggclisting/global-value-chain-analysis-a-primer-2nd-edition/> (erişildi: Nisan 18, 2019).
- Gereffi, Gary, ve Miguel Korzeniewicz. "Commodity Chains and Footwear Exports in The Semiperiphery." *Semiperipheral States in The World-Economy* içinde, yazan William Martin, 45-68. New York: Greenwood Press, 1990.
- . *Commodity Chains and Global Capitalism*. CT: Greenwood Press, 1994.
- Gertler, Jeremiah. "F-35 Joint Strike Fighter (JSF) Program." *Congressional Research Service*. 2020. <https://fas.org/sgp/crs/weapons/RL30563.pdf> (erişildi: Haziran 21, 2020).

- Goure, Daniel. "Why The Pentagon Wastes Money and How to Fix The Problem." *Lexington Institute*. 2012. <https://www.lexingtoninstitute.org/why-pentagon-wastes-money-and-how-to-fix-the-problem> (erişildi: Mart 11, 2020).
- Gourley, Alan W.H, John E. McCarthy, ve Adelia R. Cliffe. "Federal Restrictions on Participation by Foreign Investors in Defense and Other Government Contracts." 2009. <https://www.crowell.com/documents/2009-Federal-Restrictions-on-Participation-by-Foreign-Investors-in-Defense-and-Other-Government-Contracts.pdf> (erişildi: Haziran 22, 2020).
- Gülalp, Haldun. "Capital Accumulation, Classes and The Relative Autonomy of The State." *Science & Society*, 51/3 (1987): 287-313.
- Gürakar, Esra Ç. *Kayıma Ekonomisi: AKP Döneminde Kamu İhaleleri*. İletişim Yayınları, 2019.
- Gürcan, Metin. *Turkey's Defense Industry Still Striving for Self-Sufficiency*. 2018. <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2018/12/turkey-defense-industry-hidden-problem-dependence.html> (erişildi: Nisan 20, 2020).
- Güvenç, Serhat. "ABD Askeri Yardımı ve Türk Ordusunun Dönüşümü:1942-1960." *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti* içinde, yazar Akça İsmet ve Paker Evren B., 255-284. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Güvenç, Serhat. "F-35 Müşterek Taarruz Uçağı Projesi ve Türkiye." *Bilgi Strateji*, 2014: 27-34.
- Güvenç, Serhat, ve Lerna K. Yanık. "Turkey's Involvement in The F-35 Program: One Step Forward, Two Steps Backward?" *International Journal*, 1/68 (2013): 111-129.
- Haggard, Stephan, Dieter Ernst, ve Michael Borrus. *International Production Networks In Asia: Rivalry or Riches?* London: Routledge, 2000.
- Halıcıoğlu, Ferda. "Defense Spending and Economic Growth in Turkey: An Empirical Application of New Macroeconomic Theory." *Review of Middle East Economics & Finance*, 2/3 (2004): 193-2001.
- Hardy, Cynthia, ve Nelson Phillips. "Strategies of Engagement: Lessons form The Critical Examination of Collaboration and Conflict in an Interorganizational Domain." *Organization Science*, 9 (1998): 217-230.

- Harp Araç ve Gereçleri ile Silah, Mühimmat ve Patlayıcı Madde Üreten Sanayi Kuruluşlarının Denetimi Hakkında Kanun. *Resmi Gazete*, 25511. 2004.
<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5201.pdf> (erişildi: Haziran 6, 2020).
- Hartley, Keith. "Defence Industrial Policy in a Military Alliance." *Journal of Peace Research*, 43/4 (2006): 473-489.
- . *Economics of Arms*. Agenda Publishing, 2017.
- Hartley, Keith, ve Todd Sandler. "The Future of The Defence Firms." *Kyklos*, 56/3 (2003): 361-380.
- Hayatsever, Hüseyin. *ATAK'ta İhraç Engeli*. 2019.
<https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/atakta-ihrac-engeli-1707066> (erişildi: Eylül 1, 2020).
- Hayward, Keith. "The Globalisation of Defence Industries." *Survival*, 43/2 (2001): 115-132.
- Heidenkamp, Henrik, John Louth, ve Trevor Taylor. "Governments as Customers of Defence Industries." *Whitehall Papers*, 81/1 (2013): 16-60.
- Henderson, Jeffrey, Peter Dicken, Martin Hess, Neil Coe, ve Henry W.C. Yeung. "Global Production Networks and The Analysis of Economic Development." *Review of International Political Economy*, 9/3 (2002): 436-464.
- Hess, Martin. "Global Production Networks." *The International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment and Technology* içinde, yazar Richardson Douglas, 1-13. Malden and Oxford: John Wiley & Sons Ltd, 2018.
- Hess, Martin. "Spatial Relationship? Towards a Reconceptualization of Embeddedness." *Progress in Human Geography*, 28/2 (2004): 165-186.
- Hess, Martin, ve Henry W.C. Yeung. "Whither Global Production Networks in Economic Geography? Past, Present and Future." *Environment and Planning*, 38 (2006): 1193-1204.
- Hindmoor, Andrew. "Public Choice." *In The State: Theories and Issues* içinde, yazar Hay Colin, Lister Michael ve Marsh David, 79-97. Palgrave Macmillan, 2006.

- Hopkins, Terrance, ve Immanuel Wallerstein. "Patterns of Development of The Modern World-System." *Review*, 1/2 (1977): 111-145.
- Horobets, Alex. "Ukraine's Defence Industry and Partners." *European Security & Defence*. 2019. <https://euro-sd.com/2019/09/articles/14494/ukraines-defence-industry-and-partners/> (erişildi: Ocak 8, 2020).
- Hudson, Ray. "Conceptualizing Economies and Their Geographies: Spaces, Flows and Circuits." *Progress in Human Geography*, 28 (2004): 447-471.
- Humphrey, John, ve Antje Oetero. "Strategies for Diversification and Adding Value to Food Exports: A Value Chain Approach." *United Nations Conference on Trade and Development*. 2000. <https://www.digitallibrary.un.org/record/427518> (erişildi: Mayıs 9, 2020).
- Humphrey, John, ve Hubert Schmitz. "How Does Insertion in Global Value Chains Affect Upgrading in Industrial Clusters?" *Regional Studies*, 36/9 (2002): 1017-1027.
- Hutton, Will. *The State We're In*. London: Jonathan Cape, 1995.
- ICCDA. *ICDD: Hakkımızda*. 2020. <http://www.icdda.com.tr/etkinlik-hakkinda-iceril-85> (erişildi: Eylül 23, 2020).
- IISS Military Balance. *The Annual Assessment of Global Military Capabilities and Defence Economics*. Routledge, 2019.
- İlbaş, Ahmet. "Offsets in International Weapons Acquisitions: The Turkish Experience." 2002. https://www.academia.edu/4905175/Offsets_in_International_Weapon_Acquisitions_The_Turkish_Experience (erişildi: Mayıs 15, 2020).
- James, Andrew D. "Comparing European Responses to Defense Industry Globalization." *Defence & Security Analysis*, 18/2 (2002): 123-143.
- Jessop, Bob. *Nicos Poulantzas: Marxist Theory and Political Strategy*. London: Macmillan, 1985.
- Jessop, Bob. "Poulantzas's State, Power, Socialism as A Modern Classic." *Reading Poulantzas* içinde, yazan Alexander Gallas, Lars Bretthauer, John Kannankulam ve Ingo Stütze, 42-55. London: Merlin, 2011.

- Jessoo, Bob. *State Theory: Putting Capitalist States in Their Place*. London: Polity, 1990.
- Johannesson, Jokull. "Russia's War with Ukraine Is to Acquire Military Industrial Capability and Human Resources." *Journal of International Studies*, 10/4 (2017): 63-71.
- Johnson, Chalmers. "The Development State: Odyssey of a Concept." *Development State* içinde, yazar Meredith Woo-Cummings, 32-60. Nee York: Cornell University Press, 1999.
- Kalecki, Michal. *The Last Phase in The Transformation of Capitalism*. New York : Monthly Review Press, 1972.
- Kalyoncu, Hüseyin, ve Fatih Yücel. "An Analytical Approach on Defence Expenditure and Economic Growth: The Case of Turkey and Greece." *Journal of Economic Studies*, 33/5 (2006): 336-343.
- Kaplinsky, Raphael. "Spreading The Gains From Globalization: What Can Be Learned From Global Value Chain?" *Problems of Economic Transition*, 10/2 (2000): 74-115.
- Kaplinsky, Raphael, ve Jeff Readman. "Integrating SMEs in GLobal Value Chain: Towards Partnership for Development." *UNIDO*. 2001.
http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/fisheries/docs/UNIDO.pdf (erişildi: Temmuz 21, 2020).
- Kaplinsky, Raphael, ve Mike Morris. *Handbook for Value Chain Research*. Ottawa: IDRC, 2001.
- Karagianni, Stella, ve Maria Pempetzoglou. "Defence Spending and Economic Growth in Turkey: A Linear and Non-Linear Granger Causality Approach." *Defence and Peace Economics*, 20/2 (2009): 139-148.
- Karaosmanoğlu, Ali L. "Transformation of Turkey's Civil-Military Relations Culture and International Environment." *Turkish Studies*, 12/2 (2011): 253-264.
- Kaynar, Ayşegül K. "Devlet Kuramları: Bob Jessop ve Devlet Anlayışı."
https://www.academia.edu/2294446/Devlet_Kuramları_Bob_Jessop_ve_Devlet_Anlayışı (erişildi: Ocak 16, 2020).

- Keck, Zachary. *A Tale of Two Offset Strategies*. 2014. <https://thediplomat.com/2014/11/a-tale-of-two-offset-strategies/> (erişildi: Mart 12, 2018).
- Kidron, Michael. "A Permanent Arms Economy." *International Socialism*, 1/28 (1967): 8-12.
- Kishimoto, Chikashi. "Clustering and Upgrading in Global Value Chains: The Taiwan Personel Computer Industry." *Local Enterprise in The Global Economy: Issues of Governance and Upgrading* içinde, yazar Hubert Schmitz, 233-264. Cheltenham: Edward Elgar, 2004.
- Kollias, Christos. "Defence Spending and Growth in Turkey 1954-1993: A Causal Analysis." *Defence and Peace Economics*, 8/2 (1997): 189-204.
- Kontrol Tabi Tutulacak Harp Araç Ve Gereçleri İle Silah, Mühimmat Ve Bunlara Ait Yedek Parçalar, Askeri Patlayıcı Maddeler, Bunlara Ait Teknolojilere İlişkin Liste. *Resmi Gazete*, 31114. 2020. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/04/20200430-5.htm> (erişildi: Mayıs 7, 2020).
- KOSGEB. *Stratejik Ürün Destek Programı*. 2020. <https://www.kosgeb.gov.tr/site/tr/gene/destekdetay/6492/stratejih-urun-destek-programi> (erişildi: Eylül 3, 2020).
- Köse, Zeynep, Filiz Gölpek, ve Fırat C. Doğan. "Savunma Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi: Türkiye Örneği." *Uluslararası Ticaret ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 3/1 (2019): 30-40.
- Krause, Keith. *Arms and The State: Patterns of Military Production and Trade*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Kula, Olaf, Jeanne Downing, ve Michael Field. "Globalization and The Small Firm: A Value Chain Approach to Economic Growth and Poverty Reduction." *USAID*. 2006. https://www.findevgateway.org/sites/default/files/publications/files/mfg-en-paper-globalization-and-the-small-firm-an-industry-value-chain-approach-to-economic-growth-and-poverty-reduction-2006_0.pdf (erişildi: Mart 16, 2020).
- Kurç, Çağlar. "Between Defense Autarky and Dependency: The Dynamics of Turkish Defence Industrialization." *Defence Studies*, 17/3 (2017): 260-281.

- Kurç, Çağlar, ve Sibel Oktay. "Taking Production Relations Seriously: The Role of Defence Firms in Armaments Cooperation." *European Security*, 27/4 (2018): 469-489.
- Küçükseyhan, Yılmaz. *Ülkemiz Savunma Sanayinde Her Alanda Yetkinlik Kazandı*. 2018. <https://www.defenceturkey.com/tr/icerik/ulkemiz-savunma-sanayinde-her-alanda-yetkinlik-kazandi-3208> (erişildi: Ağustos 10, 2020).
- Lall, Sanjaya. "The Technological Structure and Performance of Developing Country Manufactured Exports." *Oxford Development Studies*, 28/3 (2000): 337-369.
- Lambert, Douglas M., ve Matias C. Cooper. "Issues in Supply Chain Management." *Industrial Marketing Management*, 29 (2000): 65-83.
- Ledbetter, James. 2011. *Unwarranted Influence: Dwight D. Eisenhower Military Industrial Complex*. Yale University Press.
- Lee, J., ve J. S. Chen. "Dynamic Synergy Creation with Multiple Business Activities: Toward a Competence-Based Growth Model for Contract Manufacturers." *Advances in Applied Business Strategy*, 6 (2000): 209-228.
- Lee, Joonkoo. "Global Commodity Chains and Global Value Chains." *International Studies Encyclopedia* içinde, yazar Robert A. Denmark ve Renee Marlin-Bennett, 2987-3006. Wiley-Blackwell, 2010.
- Leslie, Deborah, ve Suzanne Reimer. "Spatializing Commodity Chains." *Progress in Human Geography*, 23/3 (1999): 401-420.
- Levy, David L. "Political Contestation in Global Production Networks." *Academy of Management Review*, 33/4 (2008): 943-963.
- Lockheed Martin. *F-35 Lightning: Global Participation*. 2020. <https://www.f35.com/global> (erişildi: Eylül 12, 2020).
- Louth, John, Trevor Taylor, ve Andrew Tyler. "Defence Innovation and The UK: Responding to The Risks Identified by The US Third Offset Strategy." *The Royal United Services Institute*. 2017. <https://rusi.org/publication/occasional-papers/defence-innovation-and-uk-responding-risks-identified-us-third-offset> (erişildi: Mart 9, 2018).

- Louth, John, ve Christian Moelling. "Technological Innovation: The US Third Offset Strategy and The Future Transatlantic Defense." *Armament Industry European Research Group*. 2016. <https://www.iris-france.org/wp-content/uploads/2016/12/ARES-Group-Policy-Paper-US-Third-Offset-Strategy-December2016.pdf> (erişildi: Mart 9, 2018).
- Mansbridge, Jane. *Beyond Self-Interest*. Chicago: University of Chicago Press, 1990.
- Markusen, Anne. "The Rise of World Weapons." *Foreign Policy*, 114 (1999): 40-51.
- Martin, William G. *Semiperipheral States in The World-Economy*. New York: Greenwood Press, 1990.
- Martinage, Robert. "Toward a New Offset Strategy: Exploiting U.S. Long-Term Advantages to Restore U.S. Global Power Projection Capability." *CSBA*. 2014. <https://csbaonline.org/research/publications/toward-a-new-offset-strategy-exploiting-u-s-long-term-advantages-to-restore> (erişildi: Mart 11, 2020).
- Matthews, Ron, ve Curie Maharani. 2009. "The Defense Iron Triangle Revisited." *The Modern Defense Industry* içinde, yazan Richard A. Bitzinger, 38-60. ABC CLIO.
- Mcleary, Paul. *The Pentagon's Third Offset May Be Dead, But No One Knows What Comes Next*. 2017. <https://foreignpolicy.com/2017/12/18/the-pentagons-third-offset-may-be-dead-but-no-one-knows-what-comes-next/> (erişildi: Şubat 8, 2018).
- Mclees, Alexandra, ve Eugene Rumer. "Saving Ukraine's Defense Industry." *Carnegie Endowment for International Peace*. 2014. <https://carnegieendowment.org/2014/07/30/saving-ukraine-s-defense-industry-pub-56282> (erişildi: Aralık 17, 2019).
- McMicheal, Philip. *Development and Social Change: A Global Perspective*. CA: Pine Forge, 1996.
- Melman, Seymour. *The Permanent War Economy: American Capitalism in Decline*. Simon&Schuster, 1974.
- Mevlütöğlü, Arda. "Commentary on Assessing The Turkish Defense Industry: Structural Issues and Major Challenges." *Defence Studies*, 17/3 (2017): 282-294.

- . *Silahlar ve Tereyağ, Bölüm 21: Türk Savunma Sanayii Nereden Nereye? (podcast)*. 2020. https://open.spotify.com/episode/5bwJLCK50oltaKpUgootUw?si=8bY18-MZSkiwPWfM_pMZlg&context=spotify%3Ashow%3A4t5GO5Mf7dzK1VC3IXfQ8p (erişildi: Ağustos 14, 2020).
- Mevlütöğlü, Arda, ve Sertaç C. Korkmaz. "Türkiye'nin Hava Savunma Şemsiyesi ve S-400." *ORSAM*. 213 (2017). <https://orsam.org.tr/tr/turkiye-nin-hava-savunma-semseyesi-ve-s-400/> (erişildi: Eylül 12, 2020).
- Milberg, William. "The Changing Structure of Trade Linked to Global Production Systems: What Are The Policy Implications?" *International Labour Review*, 143/1 (2003): 45-90.
- Mills, C. Wright. *Power Elite*. New York: Oxford University Press, 1956.
- Morocco Now. *Aerospace Industry*. 2018. http://www.unido.or.jp/files/2.-Mr.-Seddiki_Ministry-of-Industry-Investment-Trade-and-Digital-Economy.pdf (erişildi: Ekim 14, 2020).
- Moskos, Charles C. "The Concept of The Military Industrial Complex: Radical Critique or Liberal Bogey?" *Social Problems*, 21/4 (1974): 498-517.
- Moyar, Mark. 2020. *The Military Industrial Complex*. <https://www.hoover.org/research/military-industrial-complex>. (erişildi: Ekim 4, 2020).
- Mueller, Dennis. *Public Choice III*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Namkoong, Young. "Dependency Theory: Concepts, Classifications, and Criticism." *International Area Review*, 2/1 (1999): 121-150.
- Navarro, Vicente. "The Limits of The World System Theory in Defining Capitalist and Socialist Formations." *Science and Society*, 46/1 (1982): 77-90.
- Neilson, Jeffrey. "Value Chain, Neoliberalism and Development Practice: The Indonesian Experience." *Review of International Political Economy*, 21/1 (2014): 38-69.
- Neuman, Stephanie G. "Defense Industries and Dependency: Current and Future Trends in The Global Defence Sector." *Swiss Federal Institute of Technology Zurich International Relations and Security Network*. 2006.

https://www.files.ethz.ch/isn/26896/casestudy_defense_industries.pdf (erişildi: Nisan 20, 2019).

Neuman, Stephanie G. "Power, Influence and Hierarchy: Defence Industries in A Unipolar World." *Defence and Peace Economics*, 21/1 (2010): 105-134.

Niskanen, William. *Bureaucracy and Public Economics*. Aldershot: Edward Elgar, 1994.
—. *Bureaucracy and Representative Government*. Chicago: Aldine, 1971.

O'Brien, Philip. "A Critique of Latin American Theories of Dependency." *Beyond The Sociology of Development: Economy and Society in Latin America and Africa* içinde, yazar Ivar Oxaal, Tony Barnett ve David Booth, 7-27. London: Taylor&Francis Group, 1975.

Oğuz, Şebnem. "Kurumsalcı Bir Kurgu Olarak Kalkınmacı Devlet: Tarihsel ve Kuramsal Bir Eleştiri." *Amme İdaresi Dergisi*, 46/4 (2013): 107-128.

Oğuz, Şebnem. "Sermayenin Uluslararasılaşması Sürecinde Mekansal Farklılaşmalar ve Devletin Dönüşümü." *Kapitalizmi Anlamak* içinde, yazar Demet Yılmaz, Ferhat Akyüz, Fuat Ercan, Koray R. Yılmaz, Ümit Akçay ve Tolga Tören, 147-212. Ankara: Dipnot Yayınları, 2006.

Öniş, Ziya. "The Evolution of Privatization in Turkey: The Institutional Context of Public Enterprise Reform." *International Journal of Middle East Studies*, 23/2 (1991): 163-176.

Öniş, Ziya, Şenses, Fikret. "Global Dynamics, Domestic Coalitions and A Reactive State: Major Policy Shifts in Post-War Turkish Development." *METU Studies in Development*, 34/2 (2007): 263-290.

Panitch, Leo, ve Sam Gindin. *Küresel Kapitalizmin Oluşturulması: Amerikan İmparatorluğunun Siyasal İktisado*. İstanbul: Yordam Kitap, 2019.

Pivetti, Massimo. "Military Spending as A Burden On Growth: An Underconsumptionist Critique." *Cambridge Journal of Economics*, 16/4 (1992): 373-384.

Ponte, Stefano, ve Peter Gibbon. "Quality Standards, Conventions and The Governance of Global Value Chains." *Economy and Society*, 34/1 (2005): 1-31.

- Porter, Michael. "Clusters and The New Economics of Competition." *Harvard Business Review*. 1998. <https://hbr.org/1998/11/clusters-and-the-new-economics-of-competition> (erişildi: Şubat 17, 2020).
- . *Competitive Advantage*. New York: Free Press, 1985.
- . *External Economies and Cooperation in Industrial District: A Comparison of Italy and Mexico*. London: Macmillan, 1990.
- Poulantzas, Nicos. *Classes in Contemporary Capitalism*. London: Verso, 1979.
- . *Political Power and Social Classes*. London: Verso Books, 1978.
- . *State, Power, Socialism*. London: NLB, 1978.
- . *The Crisis of The Dictatorships: Portugal, Greece, Spain*. N.J.: Humanities Press, 1976.
- Prebisch, Raul. "The Dynamics of Peripheral Capitalism." *Democracy and Development in Latin America* içinde, yazan Louis Lefebvre ve Liisa I. North, 21-27. Toronto: York University, 1980.
- Qakes, Walter J. "Toward A Permanent War Economy?" *Politics*, 1944: 11-17.
- Raikes, Philip, Michael F. Jensen, ve Stefano Ponte. "Global Commodity Chain Analysis and The French Filiere Approach: Comparison and Critique." *Economy and Society*, 29/3 (2000): 390-417.
- Real-Pinto, Anouck G. C. "A Neo-Liberal Exception? The Defence Industry Turkification Project." *International Development Policy*, 8 (2017): 299-331.
- Resch, Robert P. "Althusser and The Renewal of Marxist Social Theory." *UCP Pressebooks*. 1992. <https://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/view?docId=ft3n39n8x3;brand=ucpress> (erişildi: Ekim 29, 2019).
- Rodrik, Dani. *One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions and Economic Growth*. Princeton: Princeton University Press, 2007.
- Rosh, Robert M. "Third World Arms Production and The Evolving Interstate System." *Journal of Conflict Resolution*, 34 (1990): 57-73.

- Rostow, Walt W. *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- SAHA Expo. *Fuar Kapsamı*. 2020. <https://www.sahaexpo.com/fuar-kapsami/> (erişildi: Ekim 23, 2020).
- Sanger, David E., ve William J. Broad. *US Suspends Nuclear Arms Control Treaty With Russia*. 2019. <https://www.nytimes.com/2019/02/01/us/politics/trump-inf-nuclear-treaty.html> (erişildi: Eylül 12, 2020).
- Sargent, John F. "Government Expenditures on Defense Research and Development By The United States and Other OECD Countries: Fact Sheet." *Congressional Research Service*. 2020. <https://fas.org/sgp/crs/natsec/R45441.pdf> (erişildi: Mart 18, 2020).
- Sarıbrahimoğlu, Lale. *The Turkish Dimension Building An Industry*. 1991. <https://janes.ihs.com/Janes/Display/1641837> (erişildi: Mayıs 3, 2020).
- SASAD. "SASAD Performans Raporu 2019." *SASAD*. 2020a. <https://www.sasad.org.tr/uploaded/Sasad-Performans-Raporu-2019.pdf> (erişildi: Ağustos 20, 2020).
- . "SASAD Tüzük." *SASAD*. 2020b. <https://www.sasad.org.tr/uploaded/Sasad-Tuzuk.pdf> (erişildi: Ağustos 20, 2020).
- Savran, Sungur. *Koronavirüsün Ekonomi Politikası*. 2020. <https://gercekgazetesi.net/ekonomi/koronavirusun-ekonomi-politigi> (erişildi: Mayıs 11, 2020).
- Savunma Sanayi ile İlgili Bazı Düzenlemeler Hakkında Kanun. *Resmi Gazete*, 30354. 2018. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.3238.pdf> (erişildi: Mart 24, 2020).
- Savunma Sanayi Müsteşarlığının Kurulması Hakkında Kanun. *Resmi Gazete*, 18927. 1985. https://www.ssb.gov.tr/Images/Uploads/MyContents/F_20170913104007039980.pdf (erişildi: Haziran 14, 2020).
- Savunma Sanayii Dergilik. "Ambargolar Savunma Sanayisinde Millileşmeyi Artırıyor." *Savunma Sanayii Dergilik*. 2020. <https://www.savunmasanayiidergilik.com/tr/HaberDergilik/Ambargolar-savunma-sanayisinde-millilesmeyi-artiriyor> (erişildi: Şubat 3, 2020).

- Savunma Sanayii Güvenliği Kanunu. *Resmi Gazete*, 2511. 2004.
<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5205.pdf> (erişildi: Nisan 8, 2020).
- Schmitz, Hubert. "Value Chain Analysis for Policy-Makers and Practitioners."
International Labour Organization. 2005.
https://www.researchgate.net/publication/252244466_Value_Chain_Analysis_for_Policy-Makers_and_Practitioners (erişildi: Haziran 4, 2019).
- Schmitz, Hubert, ve Peter Knorringa. "Learning From Global Buyers." *Journal of Development Studies*, 37/2 (2000): 177-205.
- Schwartz, Moshe. "Defense Acquisition: How DoD Acquires Weapon Systems and Recent Efforts to Reform The Process." *Congressional Research Service*. 2014.
<https://fas.org/sgp/crs/natsec/RL34026.pdf> (erişildi: Temmuz 11, 2019).
- SEDEC. *About SEDEC*. 2020. <http://www.sedecturkey.com/about-sedec/1961> (erişildi: Haziran 10, 2020).
- Seligman, Lara, ve Gramer Robbie. *What Does The Demise of The INF Treaty Mean for Nuclear Arms Control?* 2019. <https://foreignpolicy.com/2019/08/02/what-does-the-demise-of-the-i-n-f-treaty-mean-for-nuclear-arms-control-intermediate-nuclear-forces-new-start-strategic-arms-limitation-nonproliferation-trump-russia-arms-control-explained/> (erişildi: Eylül 9, 2019).
- Sen, Amartya. *Rationality and Freedom*. Cambridge: Harvard University Press, 2002.
- Sharp, Jeremy M. "U.S. Foreign Aid to Israel." *Congressional Research Service*. 2019.
<https://fas.org/sgp/crs/mideast/RL33222.pdf> (erişildi: Ocak 11, 2020).
- Sklair, Leslie. *The Transnational Capitalist Class*. Oxford: Blackwell Publishers, 2001.
- Skocpol, Theda. "Bringing The State Back In: Strategies of Analysis In Current Research." *Bringing The State Back In* içinde, yazan Peter D. Evans, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol, 3-35. New York: Cambridge University Press, 1985.
- Smith, Adam. *The Wealth of Nations*. Oxford: Oxford University Press, 1983.
- Smith, Peter. *North Africa Aerospace Hubs Tempt Europe With Low Costs*. 2013.
<https://www.ainonline.com/aviation-news/aerospace/2013-06-13/north-africa-aerospace-hubs-tempt-europe-low-costs> (erişildi: Haziran 12, 2019).

Spector, Leonard S. *The Missile Technology Control Regime and Shifting Proliferation Challenges*. 2018. <https://www.armscontrol.org/act/2018-04/features/missile-technology-control-regime-shifting-proliferation-challenges> (erişildi: Mart 14, 2019).

Spulber, Daniel F. "Market Microstructure and Intermediation." *Journal of Economic Perspective*, 1996: 135-152.

SSB. "2018-2022 Savunma Sanayii Sektörel Stratejis Dokümanı." 2018. https://www.ssb.gov.tr/Images/Uploads/MyContents/F_20190402102925477924.pdf (erişildi: Şubat 12, 2019).

—. "2019-2023 Stratejik Plan." 2019. https://www.ssb.gov.tr/Images/Uploads/MyContents/V_20191213172155589241.pdf (erişildi: Nisan 19, 2020).

—. "Bağlı Ortaklıklar ve İştirakler." 2020. <https://www.ssb.gov.tr/WebSite/contentlist.aspx?PageID=41&LangID=1> (erişildi: Haziran 5, 2020).

—. *Kurumsal: Hakkımızda*. 2020. <https://www.ssb.gov.tr/WebSite/contentlist.aspx?PageID=39&LangID=1> (erişildi: Haziran 18, 2020).

—. *Savunma Sanayi Müsteşarlığı Teknoloji Yönetimi Stratejisi*. 2011. https://www.ssb.gov.tr/Images/Uploads/MyContents/F_20170523151939984727.pdf (erişildi: Nisan 21, 2018).

—. "Savunma Sanayi Teknoloji Taksonomisi: 2.0." 2020. https://www.ssb.gov.tr/Images/Uploads/MyContents/F_20200515173134735265.pdf (erişildi: Temmuz 2020, 4).

—. "Savunma Sanayii İçin Teknoloji Hazırlık Seviyesi Kılavuzu." 2015. https://www.ssb.gov.tr/Images/Uploads/MyContents/F_20170523151923821799.pdf (erişildi: Nisan 21, 2018).

—. "SSB Sanayi Katılım/Offset Rehberi. 2011. https://www.ssb.gov.tr/Images/Uploads/MyContents/F_20171110145431373769.pdf (erişildi: Eylül 12, 2017).

- . "Stratejik Plan 2017-2021." 2017.
https://www.ssb.gov.tr/Images/Uploads/MyContents/F_20170606155720342529.pdf (erişildi: Nisan 21, 2018).
- SSİ. "SSİ: Hakkımızda." 2020.
<https://www.turksavunmasanayi.gov.tr/sayfa/kurumsal/hakkimizda> (erişildi: Ağustos 13, 2020).
- SSTEK. *SSTEK: Hakkımızda*. 2020. <https://www.sstek.com.tr/hakkimizda> (erişildi: Eylül 1, 2020).
- Stiglitz, Joseph. *Making Globalization Work*. New York: WW Norton, 2006.
- . "The State and Development: Some New Thinking." *International Roundtable: The Capable State*. Washington D.C.: World Bank, 1997.
- STM Thinktech. "Kümelenme Analizi: Sektör Değerlendirme Raporu." *STM*. 2015.
https://thinktech.stm.com.tr/uploads/raporlar/pdf/1472017134231498_satm_bb_17_0200_sektor_raporlari_kumelenme_260417.pdf (erişildi: Şubat 18, 2020).
- Sturgeon, Timothy J. "From Commodity Chain to Value Chain: Interdisciplinary Theory Building in An Age of Globalization." *Frontier of Commodity Chain Research* içinde, yazar Jennifer Bair, 110-135. Stanford: Stanford University Press, 2009.
- Sweezy, Paul. *Monopoly Capitalism*. 2004.
<https://monthlyreview.org/2004/10/01/monopoly-capitalism/> (erişildi: Temmuz 19, 2019).
- Sweezy, Paul, ve Paul Baran. *Monopoly Capital*. New York: Monthly Review Press, 1966.
- Şeker, Mustafa M., röportaj yapan: Seyfettin Ersöz. *Savunma Sanayi Başkan Yardımcısı Şeker: Kısıtlamar Bizi Diri Tutuyor* (2019).
- Şenesen, Gülay G. "Turkey: The Arms Industry Modernization Programme." *Arms Industry Limited* içinde, yazar Herbert Wulf, 251-267. Oxford: Oxford University Press, 1993.
- Talyor, Trevor. "Defence Industries in International Relations." *Review of International Studies*,16 (1990): 59-73.

TBMM Genel Kurul Tutanağı. *TBMM*. 2009.

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_g.birlesim_baslangic?P4=20399&P5=B&page1=21&page2=21 (erişildi: Mayıs 14, 2020).

TEI. *TEI: Hakkımızda*. 2020. <https://www.tei.com.tr/en/corporate/about-us> (erişildi: Ağustos 28, 2020).

Thomas, Clayton, Christopher M. Blanchard, Jeremy M. Sharp, ve Christina L. Arabia.

"Arms Sales in The Middle East: Trends and Analytical Perspective for U.S. Policy." *Congressional Research Service*. 2017.

<https://fas.org/sgp/crs/mideast/R44984.pdf> (erişildi: Mayıs 10, 2018).

Thompson, Scott, ve Cihan Ergul. "2020 Aerospace Manufacturing Attractiveness Rankings." *PWC*. 2020. <https://www.pwc.com/us/en/industries/aerospace-defense/assets/pwc-ffg-aerospace-defense-manufacturing-annual-report-2020.pdf> (erişildi: Eylül 10, 2020).

TOBB. "Türkiye Savunma Sanayi Sektör Raporu." *TOBB*. 2016.

https://www.tobb.org.tr/Documents/yayinlar/Tobb%20Savunma%20rapor_2011.pdf (erişildi: Ağustos 6, 2020).

Tollison, Robert D. "Rent-Seeking." *Perspective on Public Choice: A Handbook* içinde, yazan Dennis Mueller, 820-824. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

TSKGV. *Hakkımızda: Tarihçe*. 2020a. <https://www.tskgv.org.tr/tr/hakkimizda/tarihce> (erişildi: Haziran 14, 2020).

—. *TSK Güçlendirme Vakfı'dan TSK Projelerinde Kullanılmak Üzere Savunma Sanayii Destekleme Fonu'na 71 Milyon TL*. 2018.

<https://www.tskgv.org.tr/tr/cat/haberler/tsk-guclendirme-vakfindan-tsk-projelerinde-kullanilmak-uzere-savunma-sanayii-destekleme-fonuna-71-milyon-tl> (erişildi: Haziran 14, 2019).

—. "TSKGV Mali Tablolar: 2018-2019 Yılı Karşılaştırmalı Gelir Tablosu." *TSKGV*. 2020.

<https://www.tskgv.org.tr/files/documents/mali-tablolar-mali-tablolar-2018-2019-yili-karsilastirmali-gelir-tablosu-110620201500238619.pdf> (erişildi: Haziran 14, 2020).

TSSK. *TSSK Hakkında*. 2020. <http://tssk.org.tr/#tssk-hakkinda> (erişildi: Ocak 4, 2020).

- TUSAŞ. *TUSAŞ Hakkımızda*. 2020. <https://www.tusas.com/kurumsal/hakkimizda> (erişildi: Ocak 4, 2020).
- . "TUSAŞ Özgün Ürünlerde Kullanılan ve Yerleştirilmesi Planlanan Ürünler Raporu." *TUSAŞ*. 2018. <https://www.tusas.com/uploads/rpstr25003tpdf.pdf> (erişildi: Ocak 4, 2020).
- Türk Savunma Sanayi Dijital Ürün Katalogu. *SSB*. 2019. <https://www.ssb.gov.tr/urunkatalo/tr/6/> (erişildi: Mart 8, 2020).
- Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı Kanunda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun. *Resmi Gazete (30583)*. 2018. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/11/20181102-1.htm> (erişildi: Kasım 25, 2018).
- Türkiye Sektör Meclislerinin Kuruluş, Görev ve Çalışma Yönetmeliği. 2007. <https://www.mevzuat.gov.tr/File/GeneratePdf?mevzuatNo=7441&mevzuatTur=KurumVeKurulusYonetmeli&mevzuatTertip=5> (erişildi: Mayıs 3, 2020).
- Uchitelle, Louis. 2017. *US Still Leans on The Military Industrial Complex*. <https://www.nytimes.com/2017/09/22/business/economy/military-industrial-complex.html> (erişildi: Temmuz 5, 2020).
- US Department of Defense Fiscal Year 2019 Budget Report. "Defense Budget Overview." 2018. <https://dod.defense.gov/Portals/1/Documents/pubs/FY2019-Budget-Request-Overview-Book.pdf> (erişildi: Mayıs 12, 2020).
- Ülgen, Sinan, ve Can Kasapoğlu. "Türkiye-Rusya-ABD Üçgeninde Stratejik Silah Sistemlerine Dair Tercihler ve Sonuçları." *EDAM*. 2019. <https://edam.org.tr/wp-content/uploads/2019/01/StratejikSilahSistemleri.pdf> (erişildi: Aralık 11, 2019).
- Valpolini, Paolo. *Atak Turns A129 Decidedly Turkish*. 2007. <https://www.ainonline.com/aviation-news/2007-11-06/atak-turns-a129-decidedly-turkish> (erişildi: Kasım 14, 2019).
- Vance, T. N. "The Permanent War Economy Part I: Its Basic Characteristics." *New International*, 17/1 (1951): 29-44.
- Vance, T. N. "The Permanent War Economy Part II: Declining Standards of Living." *New International*, 17/2 (1951): 67-92.

- Vance, T. N. "The Permanent War Economy Part III: Increasing State Intervention." *New International*, 17/2 (1951): 131-159.
- Vance, T. N. "The Permanent War Economy Part V: Some Significant Trends." *New International*, 17/2 1951: 251-266.
- Vaughn, Bruce. "Australia: Background and U.S. Relations." *Congressional Research Service*. 2020. https://www.everycrsreport.com/files/2020-05-13_RL33010_daf266803091a23be445ac55738a2126d579d057.pdf (erişildi: Haziran 13, 2020).
- Vaze, Prabhat, Carolin Thol, Alex Fraser, Belmana J. Derbyshire, ve Maja Savic. "Exploring The Value of Defence Jobs in The UK." *Department for Business, Energy & Industrial Strategy*. 2017. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/641575/value-defence-jobs-uk-report.pdf (erişildi: Ağustos 8, 2020).
- Wade, Robert. *Governing The Market: Economic Theory and The Role Of Government in East Asia Industrialization*. Princeton: Princeton University Press, 1990.
- Wallerstein, Immanuel. "The Rise and Future Demise of The World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis." *Comparative Studies in Society and History*, 16/4 (1974): 387-415.
- Ward, Alex, ve Morgan Timme. *Will The United Nations Arms Trade Treaty Be Effective?* 2013. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/will-the-united-nations-arms-trade-treaty-be-effective/> (erişildi: Şubat 13, 202).
- Watts, Barry. "The US Defense Industrial Base: Past, Present and Future." *Center for Strategic and Budgetary Assessments*. 2008. <https://csbaonline.org/research/publications/the-us-defense-industrial-base-past-present-and-future> (erişildi: Mayıs 11, 2019).
- Weiss, Linda. "The Myth of The Neoliberal State." *Developmental Politics in Transition: The Neoliberal Era and Beyond* içinde, yazan Chang Kyung-Sup, Ben Fine ve Linda Weiss, 27-42. Palgrave Macmillan, 2012.
- Weisskopf, Thomas E. "Dependence As An Explanation of Underdevelopment: A Critique." *The University of Michigan Center for Research On Economic*

- Development*. 1977. <https://deepblue.lib.umich.edu/handle/2027.42/101046> (erişildi: Kasım 11, 2019).
- Wezeman, Pieter D., Aude Fleurant, Alexandra Kuimova, Diego L. da Silva, Nan Tian, ve Siemon T. Wezeman. "Trends in International Arms Transfers: 2019." *Stockholm International Peace Research Institute*. 2020. https://sipri.org/sites/default/files/2020-03/fs_2003_at_2019.pdf (erişildi: Eylül 2020, 2020).
- Whitley, Richard. *Divergent Capitalisms*. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Willen, Bob, ve Mauricio Zuazua. *GCC Defense Offset Programs: The Trillion-Dollar Opportunity*. 2015. <https://www.es.kearney.com/aerospace-defense/article/?/a/gcc-defense-offset-programs-the-trillion-dollar-opportunity> (erişildi: Mart 13, 2018).
- Wiris, Daniel. 2019. *Eisenhower Called It The Military-Industrial Complex. It's Vastly Bigger Now*. <https://www.washingtonpost.com/politics/2019/06/26/eisenhower-called-it-military-industrial-complex-its-vastly-bigger-now/> (erişildi: Eylül 12, 2020).
- Wood, Ellen W. "Logics of Power: A Conversation With David Harvey." *Historical Materialism*, 2006: 9-34.
- . *The Origin of Capitalism: A Longer View*. Verso, 2002.
- Yeung, Henri W.-C. "Rethinking Relational Economic Geography." *Transaction of The Institute of British Geographers*, 2005: 37-51.
- Yeung, Henri W.-C. "The Social-Spatial Constitution of Business Organisation: A Geographical Perspective." *Organization*, 1998: 101-128.
- Yıldırım, Göksel. *Savunmada Büyük İhracat Başarısı*. 2017. <https://www.aa.com.tr/tr/sirkethaberleri/otomotiv/savunmada-buyuk-ihracat-basarisi/641933> (erişildi: Mayıs 25, 2020).
- . *Ukrayna İHA'larına Kavuştu*. 2019. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ukrayna-ihalarina-kavustu/1621534> (erişildi: Mayıs 25, 2020).
- Yıldırım, Julide, ve Selami Sezgin. "Military Expenditure and Employment in Turkey." *Defence and Peace Economics*, 2003: 129-139.

Zengin, Dilek, Çorapçioğlu Erdem, ve AyŖe Temiz. "Savunma Sektöründe Kısıtlayıcı Düzenlemeri ve YerlileŖtirme Faaliyetleri." *VII. Ulusal Havacılık ve Uzay Konferansı*. Samsun: UHUK, 2018. 1-10.

